
3 1761 04940966 7

GESCHIEDENIS

DER

KERKHERVORMING,

DOOR

IJSBRAND VAN HAMELSVELD.

VIERDE DEEL.

MET PLATEN.

TE HAARLEM BIJ
FRANÇOIS BOHN,
en gedrukt te zijner eigene Drukkerije.
MDCCCXIII.

INHOUD

VAN DE

KERKHERVORMING,

EERSTE AFDEELING.

Gefchiedenis der Kerkhervorming, in het begin der zestiende eeuw, tot den vrede van Pasfau.

TWEE-

I N H O U D.

TWEEDE AFDEELING.

Gefchiedenis van de Roomschkatholieke Kerk, in het begin der zestiende eeuw, tot aan den vrede van Pasfau.

EERSTE HOOFDSTUK.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DERDE HOOFDSTUK.

VIERDE HOOFDSTUK.

VIJFDE HOOFDSTUK.

ZESDE HOOFDSTUK.

GESCHIEDENIS

DER

KERKHERVORMING.

EERSTE AFDEELING.

GESCHIEDENIS DER KERKHERVORMING IN HET BEGIN DER ZESTIENDE EEUW, TOT AAN DEN VREDE VAN PASSAU.

NEGENDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis der Kerkhervorming in Hongaryen, Zevenbergen en Polen.

De Hervorming, welke in de landen, van welke wij tot hier toe gesproken hebben, de overhand kreeg, zoodat de leer der Hervormers de openbare Godsdienst van het Volk en den Staat geworden is, uitgezonderd *Frankryk*, breidde zich tot meer gewesten uit, in welke zij wel somtijds groote voortgangen maakte, doch nimmer de overhand heeft kunnen verkrijgen, bij voorbeeld, in *Hongaryen* en *Polen*; in sommige andere landen werd zij zelfs ge-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Hervorming van Hongaryē

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

heellijk onderdrukt, zonder eenigen opgang te kunnen maken, zoo als in *Bohemen*, *Italië* en *Spanje*. Wij willen thans kortelijk hare Geschiedenis in deze landen beschrijven, en eenen aanvang maken met *Hongaryen*, *Zevenbergen* en *Polen*.

De Waldenzen verspreiden daar de eerste Godsdienstige verlichting.

Lang voor dat de verlichting in den Godsdienst de duisternis van onkunde en bijgeloof, welke *Europa* bedekte, begon te verdrijven, was *Hongaryë* reeds met eenige stralen van dat licht begunstigd. Verscheidene *Waldenzen* waren, om de vervolgingen, welke zij in hun vaderland moesten dulden, te ontwijken, naar *Hongaryë* gevlugt, en hadden hunne kundigheden van den Godsdienst derwaarts medegebragt; de *Hussiten* deden hetzelfde, toen zij, in de XVde eeuw, zich in vele plaatsen van *Hongaryë* kwamen nederzetten; schoon dezen, door de hevige vervolgingen van Keizer SIGISMUND, die tevens Koning van *Hongaryë* was, spoedig verdreven werden; evenwel bleef het zaad, door hen gestrooid, in veler harten overig, en het was dus niet te verwonderen, dat, wanneer LUTHER het werk der Hervorming begon te ondernemen, zijne schriften in *Hongaryë* en *Zevenbergen* gebragt, gretiglijk ontvangen en met ijver gelezen werden (*).

Men

(*) In het jaar 1710, is zonder naam des Schrijvers een werk in het licht gegeven, onder den titel: *Historia diplomatica de Statu Religionis Euangelicae in Hungaria*, hetwelk hier verdient geraadpleegd te worden. In het jaar 1728 heeft F. A. LAMPE te *Utrecht* uitgegeven *Pauli E. Historia Ecclesiae Reformatae in Hungaria et Tran-*

Men vindt reeds in het jaar 1521 gewaagd van lieden, die de leer van LUTHER in *Hongaryë* omhelsd hadden, en in het jaar 1522 predikte zekere AMBROSIUS, een *Silezier*, en zekere GEORGIUS, uit de Orde der Predikheeren, tegen het Pausdom, wordende daar in openlijk ondersteund door den Graaf MARKUS PEMPHLINGER, die de zuivere leer uit LUTHERS schriften had leeren kennen. De gestrenge Plakaten van LODEWYK II, Koning van *Hongaryë* en *Bohemen*, op aandrijven der Geestelijkheid, reeds in het jaar 1523 tegen de zoogenoemde *Luthersche* Ketters, en de vervolgingen tegen hen en tegen de Boeken van LUTHER, die ten vure gedoemd werden, konden de drift naar een zuiverder Christendom niet beteugelen. Vele jonge lieden, die zich aan den dienst van het Euangelie wilden overgeven, maar ook anderen, die zelfs van Adel waren, begaven zich naar de Hoogeschool van *Wittenberg*, om LUTHER en andere Hervormers te hooren. Onder dezen wordt met meer anderen geteld MARTINUS CYRIAKUS, die naderhand de eerste Leeraar van *Leutschau* geweest is. Een bijzonder geval, hetwelk verhaald wordt, het zij dan waar of verdicht, bragt veel toe, om aan de Euangelischen moed in te boezemen. Wanneer de Boeken van LUTHER in eene aanzienelijke stad op de openbare markt verbrand werden, werd een Hoogduitsch Psalmboek door de hevigheid der vlammen midden uit het vuur op-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Eerste beginselen der Hervorming in Hongaryë.

Transsijlvania, om van BONFINIUS *Historia Hungariae* en anderen niet te spreken.

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

opgeheven en viel met zulk een geweld op den geschoren kruin van den daar toe afgevaardigden Geestelijke neder, dat het hem eene groote wonde aan het hoofd toebragt, waar aan hij kort daarna ſtierf. Hoe het zij, niettegenſtaande het banvonnis, door den Aartsbisſchop van *Gran* uitgeſproken, en het beſluit van de Rijksvergadering bij *Pest*, in het veld *Rukos* in het jaar 1525 gehouden, om de Euangeliſchen uit te roeijen en op den brandſtapel te brengen, nam het getal der Hervormden dagelijks toe, en er werden verſcheidene gemeenten zoo in *Opper*-als *Neder-Hongaryë* geſticht, tot welke vele Edelen en zelfs Grooten of *Magnaten* van het Rijk overgingen. Te *Buda* of *Offen* werd het werk der Hervorming met ijver doorgezet door SIMON GRYNEUS en VITAS WINSHEMIUS, Opziener van de School en Boekerij aldaar, die van daar verdreven zijnde, naar *Duitschland* zijn teruggekeerd. GRYNEUS was in de gevangenis geworpen, maar door den Adel van *Hongaryë* in vrijheid geſteld; hij was daar na Hoogleeraar in de Wijsbegeerte te *Bazel*, gelijk WINSHEMIUS Hoogleeraar in de Griekſche Taal te *Wittenberg*.

Staat van den Godsdienst onder de Koningen JOANNES en FERDINAND.

Koning LODEWYK, gedurende wiens leven de vervolging met alle hevigheid bleef aanhouden, ſneuvelde in het jaar 1526 in den ongelukkigen veldſlag van *Mohacz*, en liet het Rijk in eenen ellendigen toeſtand. Ondertusſchen was deze omſtandigheid voordeelig voor de zaak der Hervormden. Velen van den Adel, overwegende, dat de Geestelijkheid zich met de rijksgoederen vetmestte, terwijl zij niets

voor

voor het algemeen welzijn verrigtten, meenden, dat het thans de regte tijd was, dewijl er vele Bisschoppen, die het leger verzeld hadden, op het slagveld gesneuveld waren, om tot de Hervormden over te gaan, tevens in hope, dat zij des te ligter van de zoogenoemde Geestelijke goederen meester zouden worden. Velen van de aanzienelijkste geslachten deden thans belijdenis van den Hervormden Godsdienst; PETRUS PERINI, Heer van het district van *Agrië*, een vermogend en rijk man onder de Magnaten, omhelsde met zijne geheele familie de nieuwe leer; ook liet de bovengemelde Graaf PEMPHLINGER in zijn Graafschap het zuiver Euangelium openlijk en vrij prediken.

De weduwe zelve van den laatst overledenen Koning, MARIA, Zuster van Keizer KAREL V, naderhand Gouvernante der *Nederlanden*, had ook eenige kennis van het Euangelie gekregen, door toedoen van haren Kapellaan of Hofprediker, JAN HENCKEL, en zelfs, op zijn aanraden, de schriften van LUTHER gelezen, zoo dat men naauwelijks kan twijfelen, of zij zou haren Gemaal, indien hij langer had blijven leven, gunstiger gedachten, omtrent de Hervormden hebben ingeboezemd.

JOANNES VAN ZAPOLYA, (SEPUSIUS,) Prins of Waiwode van *Zevenbergen*, door sommige Hongaren tot Koning verkoren, liet wel, om aan de Roomschgezinden genoegen te geven, in het jaar 1527 een hevig Edict uitvaardigen tegen de Hervorming, door hetwelk al de voorgaande Edicten van Koning LODEWYK, ten zelfden einde gegeven,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

bekrachtigd werden, doch dit Edict werd niet ten uitvoer gebragt, alzoo hij door FERDINAND van *Oostenryk*, Broeder van Keizer KAREL V, overwonnen en genoodzaakt werd naar *Polen* te vlugten; wordende het bewind over *Zevenbergen* aan ALEXIUS BETHLEN in handen gegeven, een' man van een gematigd karakter, en afkeerig van alle geweldige middelen in zaken van Godsdienst; gelijk hij zich ook, hoewel vergeefs, beijverde, om de geschillen bij te leggen en de Roomschgezinden tot meer Christelijke gematigdheid te bewegen.

Geloofsbelijdenis aan Koning FERDINAND overgeleverd.

De voornaamste steden, in welke de Hervorming opgang maakte, waren de vijf vrije steden in *Opper-Hongaryë: Kasſau*, *Leutſchau*, *Eperies*, *Hermanſtad* en *Leuventz*, bij welke zich vervolgens het Graafſchap van *Saros* voegde. Deze steden leverden in het jaar 1530 een Geloofsbelijdenis, bestaande in XX artikelen, over aan den Koning FERDINAND I.

Doch de onttroonde Koning JOANNES VAN ZAPOLYA, zijne toevlugt genomen hebbende tot den Turkſchen Keizer SOLIMAN, had zich, door deszelfs bijstand in het jaar 1529, eenigzins hersteld. Dit gaf aan ſommige Bisſchoppen en andere voorſtanders van den Roomſchen Godsdienst zoo veel moed, dat zij, hunne onverdraagzaamheid den teugel vierende, de Euangeliſchen op nieuw ontrustten, en hen ſomtijds met veel gestrengheid behandelden. —

Nieuwe vervolging.

Terwijl te *Parakin* te gelijk met eene nieuwe Kerk ook eene doorluchtige School gesticht werd, door

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

door PETRUS PARENYI, in het jaar 1532, ondernam STATILIUS, Bisſchop van *Stoel-Weisſenburg*, een man van eene Epikuriſche levenswijze, eene vervolging tegen de Hervormden, doch niet lang daar na gaf hij, onder vreeſelijke gewetensknagingen, den geest. Onder de genen, die ten dezen tijde wel het meest te lijden hadden, was MATTHIAS DEVAI, een zeer werkzaam en godvruchtig man, die verſcheidene werken geſchreven heeft, en om zijnen uitmuntenden ijver en aan zijn vaderland bewezene dienſten, de LUTHER' van *Hongaryë* genoemd is geworden. Tweemalen werd deze DEVAI in de gevangenis geworpen, eens te *Offen*, en eens te *Weenen*, hier hield hij een mondgeſprek over den Godsdienst met FABER, Bisſchop van *Konſtans* (*); na lang zitten, in de geſtadige verwachting van eenen wreeden dood, werd hij eindelijk nog verlost.

HONTER predikt het Euangelie in Zevenbergen.

Terwijl DEVAI het Euangelie in *Hongaryë* predikte, verrigtte JOANNES HONTER datzelfde werk in *Zevenbergen*, alwaar hij op zijne eigene kosten eene Boekdrukkerij aanleide, en eene menigte Boeken, nuttig voor de Wetenſchappen en de bevordering der Hervorming in het licht gaf. Hij was de eerſte Hervormde Leeraar te *Kroonſtad*, door de Overheid dier plaats beroepen in het jaar 1533, welke de Hervorming van die landſtreek aan zijne zorge aanbetrouwde. Ook kweet hij zich in dezen post met zoo veel ijver en voorſpoed, dat de Prinſes ELIZABETH, weduwe van JOANNES VAN ZA-

(*) Men vindt dit geſprek bij LAMPE *l. c. p.* 71.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ZAPOLYA, die in het jaar 1540 overleden was, in *Zevenbergen* gekomen, met verwondering zag, dat de Euangelifche Godsdienst bijna overal aangenomen, en door het ganfche land gevestigd was. Aangezet door MARTINUSIUS, Bisfchop van *Varadin*, poogde zij wel dezen voortgang te ftuiten, maar vruchteloos. Een Rijksdag belegd zijnde te *Klausftad*, in het jaar 1543, werden die van *Kroonftad* voor denzelven gedaagd, om zich wegens de verandering in den Godsdienst gemaakt te verdedigen, waar op, door den aandrang van de Raden der Vorstin, een mondgefprek volgde tusfchen de Roomschgezinden en de Afgevaardigden van *Kroonftad*, hetwelk zeer tot nadeel van de zaak der Roomschgezinden uitviel, terwijl alle de *Sakfers*, die in grooten getale in *Zevenbergen* zich gevestigd hadden, in het jaar 1544 de Hervorming omhelsden en openlijk beleden.

Eerfte Sijnode der Hervormden in Zevenbergen.

In het volgende jaar 1545 hielden de Euangelifchen hun eerfte Sijnode te *Medië*, eene ftad van *Zevenbergen*, door *Sakfen* bewoond, alwaar zij den Godsdienst regelden; onderteekenende allen de Augsburgfche Geloofsbelijdenis, en verklarende zich aan de *Sakfifche* Kerkgebruiken te willen houden. In hetzelfde jaar werd ook eene Sijnode gehouden van de Hervormden, die zich vereenigd hadden met de leer der Zwitferfche Kerken, in de ftad *Erdöd* onder de befcherming van GASPAR DRAGFY, hier werd eene Geloofsbelijdenis ontworpen, vervat in XII artikelen. Deze aanzienelijke man GASPAR DRAGFY, die door MATTHIAS DEVAY tot de leer der Hervorm-

vormden was overgebragt, had reeds ſedert het jaar 1531 aan hen vrijheid verleend in zijne ſteden *Vryhely* en *Erdöd*. Doch in het jaar 1549 werd een algemeen Sijnode der Hervormden gehouden te *Torna*, hetwelk men meent de ſtad *Temeswar* te zijn, op welk Sijnode dertien artikelen werden vastgeſteld, betrekkelijk den Herderlijken dienst, gelijk in het volgende jaar 1550 anderen omtrent het bezoeken der gemeenten. De Hervorming had ook reeds groote voortgangen gemaakt in die gedeelten van *Hongaryë*, welke aan de Heerſchappij der *Turken* onderworpen waren (*). Insgelijks getuigt BUCERUS (†), dat er te zijnen tijde vele gemeenten in *Hongaryë* waren, welke met de zuivere leere van CHRISTUS ook tevens de zedeleer van het Euangelie aannamen en godsdienſtig beoefenden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Bij den aanvang der Hervorming, in *Hongaryë* en *Zevenbergen*, was, gelijk wij gezien hebben, het Euangelie aldaar zonder onderſcheid gepredikt door Leeraars van de *Augsburgſche* geloofsbelijdenis, en door anderen, die der *Zwitſerſche* belijdenis waren toegedaan, ſchoon het getal der eerſten wel het grootſte was. Onder de laatſten worden echter reeds voor het jaar 1530 geteld JOANNES PRÆDICATOR, en SIMON GRYNÆUS, die te *Offen* geleerd heeft, en MATTHIAS DEVAI, van wien wij reeds geſproken hebben, die insgelijks reeds van het jaar

De Zwitſerſche en Heidelbergſche leer neemt in Hongaryë en Zevenbergen de overhand.

1530

(*) Dit blijkt uit eenen Brief van MICHAËL STARINI, die zelf daar ijverig werkzaam was, bij LAMPE l. c.

(†) *De regno Christi Cap.* IV.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

1530 af, of zelfs al vroeger, in de Hervorming der Kerk te *Offen* werkzaam was, en STEVEN TZEGEDIN. Sedert het jaar 1550 waren de Euangelifchen zelfs in veel naauwer gemeenfchap met de *Zwitfers* gekomen, zoo dat vele aanzienelijke perfonen derzelver leer openlijk beleden, gelijk, behalve de genoemden, ook PETRUS MYLIUS en MARTINUS KALMANCHEY. Dan terwijl het getal der Gereformeerden dus, op eene buitengewone wijze, toenam in *Zevenbergen*, verwekte zulks bij hunne broederen van de *Augsburgfche* Belijdenis nadenken, waarom het *Sakfifche* Sijnode te *Kroonftad* in het jaar 1552 eenige Canons vastftelde voor den Katechismus van LUTHER, en de *Smalkaldifche* punten, en voor de *Augsburgfche* Belijdenis en derzelver *Apologie* of verantwoording, ook verzochten zij, in het jaar 1558 de Godgeleerden van *Wittenberg* om raad, welke hun niet geweigerd werd. FRANCISCUS STANCARUS, die het omtrent de leer van het avondmaal eens was met de Hervormden, deed hunne zaak echter merkelijk nadeel, door zijn gevoelen, dat CHRISTUS alleen Middelaar is naar zijne menfchelijke natuur, hetwelk hij omtrent het jaar 1553 in *Hongaryë* en *Zevenbergen* verfpreidde, gelijk wij in het vervolg zien zullen.

Vrijheid van godsdienst den Hongaren toegeftaan.

Echter werd de zaak der Hervorming op eene uitnemende wijze gefchraagd, toen Koning FERDINAND I. raadzaam vond in het jaar 1555, de vrije oefening van Godsdienst toe te ftaan aan de boven reeds gemelde vijf vrije fteden van *Opper-Hongaryë*, en aan dertien van het Graaffchap

Sce-

Scepus, en aan andere ſteden in *Neder-Hongaryë*, na C G.
als ook aan de Grooten of Magnaten van het Rijk. Jaar 1517.
Waarop vervolgens in eene Sijnode door de Her- tot 1552.
vormden in de jaren 1557 en 1558 gehouden, eene belijdenis werd opgeſteld en ingevoerd, welke LII ſtellingen bevatte, en die voor de algemeene geloofsbelijdenis der Kerken van *Hongaryë* gehouden wordt. — Nogtans bleef de eendragt tusſchen de Euangeliſchen en Hervormden doorgaans volharden, zoo zelfs dat de leerlingen in de Godgeleerdheid, der Gereformeerde Kerk, die zich naar *Duitschland* begaven, om hunne letteroefeningen aldaar op de ééne of andere Univerſiteit voort te zetten, aan die van *Wittenberg* de voorkeur gaven. Doch, door de Godgeleerden daar ter plaatſe, in het jaar 1590, wat onvriendelijk behandeld zijnde, verlieten zij de univerſiteit van *Wittenberg*, en begaven zich naar die van *Heidelberg*, hetwelk tot eenige verkoeling tusſchen de beide Kerken aanleiding gaf. De Lutherſchen hadden echter in een en ander Sijnode, ook eene Geloofsbelijdenis naar het ſtelſel der *Sakſiſche* Kerken tegen de Sacramentarisſen, gelijk men de Hervormden noemde, ontworpen. In het voorbij gaan teekenen wij hier aan, dat de plegtige Geloofsbelijdenis der Hervormde Kerken in het jaar 1562 op nieuw het licht zag, welke vervolgens in *Zevenbergen* en *Hongaryë* aangenomen, en zelfs van vele *Sakſers* goedgekeurd werd.

In *Zevenbergen* verleende de Vorst JAN SIGISMUND, Gods-
in het jaar 1563, bij openbaar placaat dezelfde vrij- dienst
heid van godsdienstoefening, als aan de *Hongaren* vrijheid in Zeven-
was gen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

was toegeftaan. Koning MAXIMILIAAN, ook Duitsch Keizer, Zoon van FERDINAND, fchonk aan de bergfteden van *Hongaryë* deze vrijheid, volgende daarin zijnen ftelregel: „dat de Vorften over de „ligchamen der menfchen kunnen gebieden, maar „dat het alleen Gods zaak is, over de gewetens „te heerfchen."

Opfchuddingen, door de Unitarisfen verwekt.

De Hervormden, ten einde hunne overeenftemming te verklaren met andere buitenlandfche Kerken, namen plegtig, in het jaar 1566 de geloofsbelijdenis van *Geneve*, de *Zwitferfche*, en ook de *Nederlandfche* aan. Doch hun voorfpoed, bijzonder in *Zevenbergen*, werd eenige jaren lang ongelukkiglijk geftoord, door toedoen der *Unitarisfen*, van welken op hunne plaats zal moeten gefproken worden, aan wier hoofd GEORGIUS BLANDRATA was, een Geneesheer, die, federt het jaar 1563 door JAN SIGISMUND, Prins van *Zevenbergen*, gebruikt werd, om hem, voornamelijk in kerkelijke zaken, met zijnen raad te dienen. De gunst, welke BLANDRATA ten Hove had, ftelde hem in ftaat, om FRANCISKUS DAVIDIS, die tot hier toe onder de Hervormden zeer geacht was, tot de partij der *Unitarisfen* over te halen, en verder zoo veel uit te werken, dat deze Vorst zelf, na verfcheidene onderhandelingen en gefprekken, tusfchen de Euangelifchen en de Unitarisfen gehouden, zich openlijk voor de laatften verklaarde, en tot derzelver gemeenfchap overging. Doch er zal, in het vervolg, gelegenheid zijn, om van de *Unitarisfen*, *Socinianen* en nieuwe *Arianen* te fpreken.

Hier

Hier teekenen wij alleen aan, dat in het Sijnode van *Scikzoe* in het jaar 1568, in hetwelk het ongezuurde brood en de ouwel in het avondmaal afgefchaft, en met gewoon brood veranderd is, onder anderen ook deze ftelling ter overweging en bepaling werd opgegeven: „Dat de H. Schrift „den eenen waren God, uit hoofde van drie onder„fcheidene en zelfbeftanelijke, eeuwige eigenfchap„pen, als ook wegens zijne huishoudingen en open„baringen, *Elsheim* noemt, dat is, drie, die ge„tuigen, Vader, Zoon en Heilige Geest." Ook noemden zij CHRISTUS en den H. Geest: „De „dadelijk, op en in zich zelve beftaande magt, wijs„heid en liefde des Vaders;" uit welke gezegden men over hun geloof omtrent de Drieënheid eenigzins kan oordeelen. In dat zelfde jaar werd ook een Sijnode te *Casfau* gehouden, in hetwelk de ftellingen van LUKAS *Agrienfis* ter tafel gebragt en wederlegd zijn geworden, ook ftelde dat Sijnode eene regtzinnige belijdenis van de Drieëenheid op. De gemelde LUKAS *Agrienfis*, bij zijne gevoelens volhardende, werd in de gevangenis geworpen, in welke hij vijf jaren gevangen bleef, tot dat hij, op zijne belijdenis van het regtzinnig geloof, in vrijheid gefteld is geworden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

In het jaar 1572 leed de Hervormde Kerk in *Zevenbergen* een groot nadeel door den dood van twee uitmuntende mannen STEVEN SZEGEDINI (*) en

Voor- en nadeelige lotgevallen der Hervormden in Zevenbergen.

(*) Zijne levensbefchrijving ftaat in het VI deel van het *Scrinium Antiq.* van GERDES.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

en PETRUS MELIUS, maar daartegen had zij merkelijk gewonnen, door de verkiezing van STEVEN BATHORI in het jaar 1571 tot opvolger van JOAN SIGISMUND, die overleden was. Deze Vorst verdreef de *Socinianen* en *Ariaanschgezinden*, welke JOAN SIGISMUND ſteeds begunſtigd had, van zijn Hof, alhoewel hij daartegen de *Jeſuiten* in zijn land toeliet, doch zonder aan hunne opſtookingen en die der Monniken, om de Hervormden te vervolgen, gehoor te geven, zeggende: „dat hij Vorst „was over volken, maar niet over de conſcientien; „dat God drie dingen voor zich behouden had, „iets uit niet te ſcheppen, de voorwetenſchap van „toekomende dingen, en de heerſchappij over het „geweten." Waarmede een ander gezegde van dezen Vorst, toen hij Koning van *Polen* was geworden, overeenkomt, hetwelk hij aan den Bisſchop van *Olmuts* gaf: „dat de Christelijke Godsdienst den dood onderging maar niet aandeed; „dat het eene allerzwaarſte misdaad was, over de „gewetens te willen heerſchen, alzoo dit was, God „van den troon te ſtooten." Onder zijn beſtuur rigtten de Jeſuiten in *Zevenbergen* het eerst hunne kollegien op, te *Klausſtad* en *Stoel-Weisſenburg*, in het jaar 1585, ook beval hij hen, op het einde van zijn leven ten ſterkſte aan, aan zijnen opvolger SIGISMUND BATHOR, die nogtans, niettegenſtaande hij erkende, zijne opvoeding, onderwijs en vele andere weldaden aan de Jeſuiten verſchuldigd te zijn, in het jaar 1589, op aandringen der Stenden van zijn land, hen gebood, binnen den tijd van veer-

veertien dagen zijne landen te verlaten. Welke ſtrengheid den Jeſuiten overkwam, om hunnen geweldigen ijver om hunnen Godsdienst voort te planten, en om hunne onrustige bewegingen, uit welke men voor den val des gemeenen lands bevreesd werd. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het was insgelijks voordeelig voor de zaak der Hervormden, dat ANDREAS DUDITH, Biſſchop van *Vijfkerken*, die in naam der geestelijkheid van *Hongaryë* de Kerkvergadering van *Trente* heeft bijgewoond, zeer tot gematigdheid overhelde, en bij verſcheidene gelegenheden blijken gaf, dat de leer der Euangeliſchen hem niet grootelijks mishaagde, zoodat door zijnen invloed de gemoederen van vele Roomschgezinden tot zachtheid geleenigd wierden.

CASPARUS CAROLI, een Hongaar en Kalvijnsgezinde godgeleerde, bewees der Hongaarſche Kerk een' voortreffelijken dienst, door het vertalen van den Bijbel in zijne moedertaal, welke vertaling naderhand door ALBERT MOLNAR is nagezien en meermalen in druk is uitgegeven.

Doch de rust der Kerken van *Zevenbergen* en *Hongaryë* werd kort daarna weder geſtoord door de woelingen van ſommigen Lutherſchen, die de leer der *Ubiquiteit* of Altegenwoordigheid van JEZUS ligchaam beweerden, van welke twisten in het vervolg. De voornaamſten van deze onrustſtokers waren GREGORIUS SCULTETUS en GEORGIUS MUTAKOSI, naderhand Superintendent der *Lutherſchen* in *Neder-Hongaryë*. Zelfs werden de Hongaarſche Studenten, die van dit gevoelen verſchilden, op last van den Vorst, en door toedoen van AE-

GI-

na C. G Jaar 1517 tot 1552

GIDIUS HUNNIUS en GREGORIUS MYLIUS, van de Hooge School van *Wittenberg* verdreven.

Vrijheid van godsdienst voor de Hervormden in Hongaryë verzekerd

Eindelijk, werd na velen en grooten tegenſtand der Roomschgezinden, zoo met list als geweld, in het begin der volgende XVII. eeuw, de godsdienstvrijheid voor de Euangeliſchen verzekerd. Het volgende moge tot een ſtaaltje van list en ontrouw jegens hen gepleegd verſtrekken. Op eenen Landdag te *Presburg* in het jaar 1604, op welken MATTHIAS broeder van den Keizer en Koning RUDOLF, voorzat, was alles met eenparige ſtemmen behandeld, en niets nadeeligs of geweldigs omtrent den Godsdienst vastgeſteld, maar na het vertrek der Euangeliſche Standen, werd er zonder hunne kennis in de beſluiten der vergadering een artikel ingelascht, waarbij werd vastgeſteld, dat geene zaken van Godsdienst op den Landdag zouden behandeld worden, waardoor den *Euangeliſchen* de weg werd afgeſneden, om hunne klagten over aangedane beleedigingen en mishandelingen in te brengen, en die herſteld te krijgen. Keizer RUDOLF bevestigde echter dit artikel, tevens de beſluiten zijner voorzaten ten voordeele van den Roomſchen Godsdienst gemaakt, vernieuwende en bekrachtigende. De Roomschgezinden hier door ſtouter geworden, kwelden hier en ginds de Hervormden, ontnamen hun hunne Kerken, verſtrooiden de gemeenten, en verdreven de Leeraars. De Euangeliſchen dus tot wanhoop gebragt, namen, onder STEVEN BOTSKAY en GABRIËL BETHLEN, hunne toevlugt tot de wapenen, en bragten het zoo ver, dat, bij den

vre-

vrede te *Weenen* in het jaar 1606 geteekend, Keizer RUDOLF hun eene volkomene onverbrekelijke godsdienstvrijheid toeſtond, hetwelk als eene grondwet des Rijks werd aangemerkt, wordende tevens alle voorgaande beſluiten en wetten, hiermede ſtrijdig vernietigd, en bijzonder het bovengemelde *Presburgſche* artikel, hetwelk uitdrukkelijk verklaard werd, buiten de Landdagsvergadering, en zonder voorkennis of toeſtemming der Landzaten bijgevoegd te zijn. Deze voorregten zijn, in het jaar 1608 niet alleen bevestigd, maar nog vermeerderd, door Koning MATTHIAS, die RUDOLF was opgevolgd. Doch, niettegenſtaande deze grondwet, heeft het in volgende jaren aan geene voorwendſels ontbroken, om die voorregten, ten grootſten deele, te vernietigen en de Proteſtanten, met de uiterſte ſtrengheid te behandelen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

In *Polen* (*) heerschte, voor de eeuw der Hervorming, de dikſte duisternis van onkunde en bijgeloof, evenwel ontbrak het in dat Rijk niet aan eenvoudige zielen, die hun heil en zaligheid ſtelden in

Geſchiedenis der Hervorming in Polen.

(*) De geſchiedenis der Hervorming van *Polen* is beſchreven door ANDR. REGENWOLSCIUS in zijne *Historia Eccleſiastica Sclavonicarum Provinciarum* en WINGERSCIUS in zijn werk, hetwelk den titel heeft: *Historia Ecclef. Slav.* De *Historia Reformationis Polonicæ* van STANISLAUS LUBIENISKI is eigenlijk eene geſchiedenis der *Unitarisſen* in *Polen*. Men vindt in de *Biblioth. Brem. Claſſ.* VIII. ook nog verſcheidene bijzonderheden, die hier toe behooren.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

in de Goddelijke barmhartigheid en de gehoorzaamheid en dood van CHRISTUS, volgens de vragen en voorſtellen, welke bij den Doop en ook bij het naderen van den dood, volgens een aloud gebruik, hetwelk in *Polen* had ſtand gehouden, plagten gedaan te worden, hetwelk inderdaad merkwaardig en een blijk is, dat de grondwaarheden, die het wezen van het Christendom uitmaken, hoe zeer verduisterd, echter nog bij ſommigen overgebleven waren. Vervolgens waren ook eenige leerlingen van JOANNES HUS, om de hevige vervolging in *Bohemen* te ontgaan, naar *Polen* geweken, en het licht, hetwelk zij medebragten, hoe gering ook, diende, om velen een verlangen naar de hoognoodige Kerkhervorming in te boezemen. In het laatſte der voorgaande XV eeuw vond men in *Polen* reeds een groot getal Priesters, die aan hunne gemeenten het avondmaal onder de beide gedaanten van brood en wijn bedienden, en zelfs verzocht de Adel van *Groot-Polen*, in het jaar 1500 te *Poſen* bijeengekomen, met ernst en niet zonder bedreigingen, dat de bediening van het Avondmaal onder de beide gedaanten door openbaar gezag zou worden ingevoerd, hetwelk de Bisſchop van *Poſen* echter met vleijende redenen verhinderde.

Het gerucht van den grooten opgang, welken LUTHER en ZWINGLIUS maakten, in de verkondiging van het zuiver Euangelie, zich door gansch *Europa* verſpreid hebbende, deed Paus ADRIAAN VI. den Koning SIGISMUND, door zijnen Legaat in *Polen* waarſchuwen, om naauwkeurig zorg te dragen,

gen, dat de besmetting der Ketterijen in zijn Koningrijk niet werd ingevoerd. Om aan deze waarschuwing te voldoen, gaf deze Vorst in het jaar 1523 een Edict, hetwelk hij, in het volgende jaar 1524 vernieuwde, waardoor het invoeren of drukken van verdachte Boeken zeer streng verboden werd. Doch dit middel werd niet genoegzaam bevonden, om het Euangelie buiten het Koningrijk te houden, alzoo er in het gemelde jaar 1523 en de volgende, in *Polen* reeds eenige vreemdelingen en zelfs inborelingen waren, die de leer van den waren Godsdienst hier en daar verspreidden; in *Polen* en *Lithauwen*, en voornamelijk in het regtsgebied van *Cracau* in *Klein-Polen*, predikten in het jaar 1542 JOANNES COSMENIUS en LAURENTIUS PRASNISIUS, Hofpredikers van Koning SIGISMUND AUGUSTUS, de zuivere leer niet zonder goed gevolg. Men kon het evenwel voor de jaren 1549 en 1550 zoo ver niet brengen, dat er eigenlijk gezegde Kerken gesticht werden. In het eerste der twee gemelde jaren, werd het eerste *Poolsche* Sijnode te *Pinczon* in het landschap van *Cracau* gehouden, door zeven Bedienaren van het Euangelie.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De *Boheemsche* Broeders, die door FERDINAND, toen Roomsch-Koning, naderhand Keizer, in het begin van den *Smalkaldischen* oorlog, uit zijne Staten verdreven waren, en zich, in het jaar 1548, onder anderen te *Posen* in *Opper-Polen* gingen nederzetten, deden het eerste Kerkgenootschap, dat met de bijgeloovigheden en wanbegrippen van het Pausdom niet besmet was, in *Polen* te voorschijn ko-

Eerste Kerken in Polen gesticht door de Boheemsche Broeders.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

komen. Zij zouden daar eene volkomene veiligheid genoten hebben, indien de Bisschop van *Posen*, door zijn onophoudelijk aanstoken, Koning SIGISMUND AUGUSTUS niet genoodzaakt had, om hen uit *Polen* te verdrijven. Zij begaven zich dan naar *Pruissen*, alwaar de Hervorming onder den Hertog ALBERT van *Brandenburg* reeds in het jaar 1525 begonnen was, volgens de leer van LUTHER, en alwaar zij wisten, dat ook eenigen van hunne Broederen gevestigd waren. Sommigen evenwel kwamen, hunner gezondheidshalve, te *Posen* terug, daar zij in het jaar 1549 eene gemeente begonnen te stichten, welke in het vervolg aanzienelijk genoeg werd, om den naam van de *Kerk* der *Boheemsche Belijdenis* openlijk aan te nemen. Zij hadden aan hun hoofd MATTHIAS SCONIUS als Ouderling, en in het jaar 1551 verkozen zij tot gewonen Euangeliedienaar GEORGIUS ISRAEL. Deze Kerk is als de Moeder geweest van eenige anderen, die, bij vervolg, in de naburige plaatsen werden opgerigt, en tot welke vele Inborelingen, die den waren Godsdienst ter harte namen, en onder dezen zelfs verscheidene Rijksgrooten en van den hoogen Adel overgingen; inzonderheid wordt hier genoemd de Graaf JACOBUS OSTOROGIUS. Deze had uit het gebied van *Cracau* met zich gebragt FELIX CRUCIGER, die wel het Pausdom had verlaten, maar minder kundigheid had van de zuivere leere, bij dezen voegde hij FRANCISCUS STANCARUS, en aan dezen betrouwde hij de Hervorming zijner landen. Het gevolg van zijn vertrouwen op deze twee mannen was, dat hij van GEORGIUS IS-

RA-

RAEL en van de vereenigde Broeders, welken zijne vrouw en zuster waren toegedaan, afkeerig werd, toen hij, gelijk men verhaalt, onverwachts tot het overgeſtelde gevoelen overgebragt werd. Op verzoek zijner Gemalin werd er door de Broeders op het Kasteel van *Osterog* eene Predikatie gehouden, waarbij ook GEORGIUS ISRAEL tegenwoordig was, en waarin MATTHIAS ERYTHRÆUS het woord deed: De Graaf, door de Roomschgezinden opgehitst, begaf zich, in vollen toorn, naar het vertrek der vergadering, met oogmerk, om dezelve uit een te jagen, en zelfs zijne Gemalin zijn ongenoegen te doen gevoelen; maar bij het inkomen, met een' eerbiedigen ſchrik getroffen, ging hij zitten, en hoorde de Leerrede tot het einde toe bedaard aan, met dien uitſlag, dat hij zich van toen af bij de Broedergemeente voegde, en CRUCIGER en STANCARUS van zijn Hof verzond. Hij verklaarde naderhand: dat hij op eens zoo zeer met eerbied voor de vergadering was aangedaan geworden, dat, indien men hem gelast had: ga onder de tafel of onder die bank liggen, hij zulks niet zou hebben durven weigeren, alzoo het hem was, als of hij voor den Rigterſtoel van God ſtond. De Graaf werd dus in het jaar 1553 in de Broedergemeente aangenomen en bleef derzelver ijverige voorſtander tot zijnen dood toe, welke in het jaar 1569 voorviel. Van dien tijd af nam ook de Euangeliſche Kerk verbazend toe in getal van Leeraren (*). na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De

(*) GERDES heeft ons eene lijst van derzelver Opzieneren gegeven *Tom.* VI. *Scrin. Antiq.*

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Koning SIGISMUND AUGUSTUS zelf gaf meermalen te verſtaan, dat hij voor zich zelven van de zuivere leer van het Euangelie niet afkeerig was, ſchoon hij nu en dan, op het lastig aanzoek der Bisſchoppen, Plakaten uitgaf, wier inhoud ſcheen te ſtrekken, om den voortgang der Hervorming te verhinderen. Doch deze donkere wolken dreven ſchielijk voorbij; en de *Boheemſche Broeders* werden gemoedigd, om, ter handhaving van orde onder zich, eenen eerſten Opziener of *Superintendent* over de Kerken van *Opper-Polen* aan te ſtellen, waar toe, in het jaar 1557, GEORGIUS ISRAEL verkozen werd.

Hervorming van Neder-Polen en Lithauwen.

Te zelven tijde, toen de *Boheemſche Broeders* de Gemeenten in *Opper-Polen* ſtichtten, brak het licht der Hervorming ook in *Neder-Polen* en zelfs tot in *Lithauwen* door, reeds ſedert het jaar 1542, inzonderheid door den dienst van FRANCISCUS LISMANIN van *Corfu*, Kapellaan en Biechtvader van de Koningin weduwe BONNA, Moeder van den Koning SIGISUUND AUGUSTUS, die te *Crakau* onderwijs gaf in de Godgeleerdheid, en vele dwalingen der Roomſche Kerk aan den dag leidde. Hij had de ſchriften der *Sakſiſche* en *Zwitſerſche* Hervormers, met vrucht, doorbladerd, doch wel den meesten ſmaak gevonden in de *Inſtitutiones* of *Onderwijzingen in den Christelijken Godsdienst* van KALVYN (*), wel-

(*) Deze zelfde LISMANIN is naderhand door LÆLIUS SOCINUS en GEORGIUS BLANDRATA overgehaald, om zich bij de partij der *Antitrinitarisſen* te voegen.

welke hij den Koning zelven hoogelijk aanprees, als een werk, hetwelk niet genoeg gelezen kon worden. Hij had ook eene menigte leerlingen, die naderhand onder de Hervormden in den dienst der Kerke hebben uitgemunt. In het jaar 1554 werd hij door den Koning naar *Zwitſerland* gezonden, om Boeken voor dien Vorst te koopen, en met de voornaamſte Hervormde Leeraars over de zaken van den Godsdienst in geſprek te treden; gedurende zijne afwezenheid beriep MACIEJOWSKI, Bisſchop van *Crakau*, FRANCISCUS STANCARUS, van *Mantua*, tot het onderwijs der Hebreeuwſche Taal op deze School. Deze, die tot de leer van ZWINGLIUS overhelde, bediende zich van die gelegenheid, om de beginſelen der Euangeliewaarheden zijnen leerlingen in te ſcherpen, doch geraakte, om dezen zijnen ijver, in de gevangenis. Daar uit ontſlagen, begaf hij zich naar de ſtad *Dubresko*, waar hij alle beſcherming vond, dewijl de Heer dier plaats de leer van ZWINGLIUS ook was toegedaan. STANCARUS hield in die ſtad eene School, waar uit wel driehonderd leerlingen, zijnde voor het meerderdeel Edellieden, zijn voortgekomen. Dezelfde Leeraar deed, voordat hij tot zijne bijzondere gevoelens en dwalingen verviel, nog vele andere zaken ter voortzetting der Hervorming in die gewesten. Hij had tot medearbeider PETRUS CRUCIGER, die zich naderhand, toen STANCARUS met zijne bijzondere gevoelens voor den dag kwam, van hem afſcheidde, en tot *Senior* of *Superintendent* der Kerken in *Neder-Polen* verkozen werd. Deze hield zich aan de

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Vereeniging der Boheemsche Broederen met de Hervormden.

de leer en wijze van Godsdienst, die in de Kerk te *Zurich* plaats hadden.

Toen LISMANIN uit *Zwitserland* terug was gekomen, gaf dit gelegenheid tot eene nadere vereeniging der *Poolsche* met de *Zwitsersche* Kerken. Nog echter bleef er steeds eenig onderscheid tusschen de Hervormden in *Opper-* en *Neder-Polen*, dewijl die van *Opper-Polen* zich hielden aan de leer en Kerkgebruiken der *Boheemsche Broederen*, daar die van *Neder-Polen* de Kerk van *Zurich* volgden. Om dan voor te komen, dat daar uit geene verdeeldheid sproot, die den voortgang der waarheid zou verhinderen, zochten de welmeenenden der wederzijdsche Gemeenten eene ware en wezenlijke vereeniging uit te werken. GEORGIUS ISRAEL, van wien wij reeds gesproken hebben, was de eerste, die zulks ondernam. Men hield vervolgens tot dit einde eene Sijnode en mondgesprek met de Broeders van *Groot-Polen* te *Chremiek*, eene stad of burgt van *Neder-Polen*. Hetgeen in die vergadering verhandeld was, werd op nieuw in overweging genomen te *Goluchau* in *Opper-Polen*, onder het bestuur van den Graaf RAFAEL LECZINSKY. Eindelijk werd in de stad *Kosminiek*, in *Opper-Polen*, de gewenschte vereeniging op duurzame gronden vastgesteld. Sedert hebben de Hervormde Kerken in *Polen*, het zij zij zich aan de *Boheemsche* of *Zwitsersche* Geloofsbelijdenis houden, maar één ligchaam uitgemaakt, en is er tusschen beider Leeraars, die over en weder, in *Opper-* en *Neder-Polen*, en van daar ook in *Lithauwen*, beroepelijk zijn, geen onderscheid gemaakt.

Ter

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Voortgang der Hervorming.

Ter bevordering van de Hervorming in *Polen* bragt ook de School van *Goltberg* in *Silezië* veel toe, door den dienst van VALENTINUS TROKENDORF, die, een navolger van MELANCHTHON, deze School 30 jaren lang bestuurde, en in het jaar 1556 overleden is. Omtrent dezen tijd keerde ook de edele *Pool* JOANNES A LASCO, in het jaar 1557, weder in zijn vaderland terug, alwaar hij in verscheidene Kerkelijke Bijeenkomsten in het gebied van *Krakau* tegenwoordig was, en bijzonder ijverde tegen STANCARUS en deszelfs gevoelens. A LASCO stierf in het jaar 1560, wanneer die van *Krakau* de Belijdenis van *Zurich* en de Kerkgebruiken van *Zurich* aannamen, op raad van BULLINGERUS en van KALVYN.

Pogingen tot vereeniging der Gereformeerden en Lutherschen in Polen.

Ondertusschen bleven er in *Polen* nog velen, die de *Augsburgsche* Geloofsbelijdenis aankleefden, en zich stipt hielden aan de Hervorming, zoo als die door LUTHER was ingevoerd. De Gereformeerden, die, gelijk wij gezien hebben, den band van vereeniging tusschen elkanderen naauw hadden toegehaald, verlangden insgelijks naar eene vereeniging met hunne Broeders van de Augsburgsche Belijdenis; gelijk men er ook onder dezen vond, die met geen' minder drift hetzelfde begeerden. Dit, voor al de *Poolsche* Kerken zoo gewigtig stuk, werd menigmaal in ernstig beraad gelegd, voornamelijk in Sijnodes, die in de jaren 1557, 1560 en 1567 gehouden werden, doch werd een geruimen tijd door anderen gedwarsboomd; als evenwel de Godgeleerden van *Wittenberg* verklaard hadden, dat zij

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

de pogingen tot deze vereeniging gansch niet afkeurden, scheen deze zaak een gunstiger keer te nemen, en kreeg ook dadelijk haar beslag. De moeijelijkheden, welke de twisten met de *Antitrinitarissen*, of zulken, die de leer der *Drieëenheid* verwierpen, onder welke de voornaamsten waren de meergemelde STANCARUS, GEORGIUS BLANDRATA, PETRUS STATORIUS TONVILLANUS, FRANCISCUS LISMANINUS, PAULUS ALCIATUS van *Milanen*, VALENTINUS GENTILIS, BERNARDUS OCHINUS, PAULUS ORLACIUS en anderen, van welke in de Geschiedenis van SOCINUS breeder moet gesproken worden, verwekten, deze moeijelijkheden overtuigden beide de *Lutherschen* en *Hervormden* van de noodzakelijkheid dezer vereeniging; derhalve, nadat men in de Kerkvergaderingen van *Posen* en *Vilna*, die beiden in het jaar 1570 gehouden werden, alles, zoo veel men kon, overlegd en geregeld had, werd er, in datzelfde jaar, te *Sendomir* (*), eene algemeene Sijnode bijeengeroepen, om aan dit goede werk de laatste hand te leggen. Bij den aanvang dezer vergadering werd eerst in overweging genomen, of het niet mogelijk ware te bepalen, welke der drie Geloofsbelijdenissen, de *Boheemsche*, de *Zwitsersche*, of de *Augsburgsche*, de beste ware; doch na eenige redewisselingen, besloot men met eenparige stemmen het daar bij te laten, dat een ieder die Belijdenis,

(*) De geschiedenis van deze bijeenkomst en vereeniging heeft JABLONSKY in zijne *Historia Consensus Sendomiriensis* afzonderlijk beschreven.

nis, welke hij had, zou behouden; evenwel vond men goed, daarenboven, tot algemeen gebruik, eene nieuwe belijdenis op te ftellen, die door allen zou kunnen onderteekend worden. Dit gefchiedde ook, tot volkomen genoegen van allen, die daar belang bij hadden. Deze belijdenis, aan welke men den naam van *Confenfus* gaf, werd dus niet alleen in de hooge Kerkvergadering van *Sendomir*, met eenparige ftemmen, aangenomen, maar ook goedgekeurd en bekrachtigd in het algemeene Sijnode van *Krakau* in het jaar 1573, en in het Sijnode, hetwelk, in dat jaar, te *Pofen* bijeenkwam, als mede in het algemeene Sijnode van *Crakau*, in het jaar 1576, in dat van *Petrikov* en vele anderen. Eindelijk kreeg de *Confenfus*, op de krachtigfte wijze, hare vastftelling in het algemeene Sijnode van *Thorn* in het jaar 1595. Niets fcheen dus duurzamer gronden te hebben, dan deze zoo wel gevestigde vereeniging. Echter kon ze, in hare volle kracht, niet langer ftaande blijven, dan gedurende het leven van ERASMUS GLIKZENER, den eerften *Superintendent*, welken de *Lutherfchen* in *Polen* gehad hebben, en die een man van groote wijsheid en godsvrucht was. Na zijn' dood begonnen de banden van eendragt allengs te verflappen, en werden eindelijk te eenemale verbroken, tot dat men in het jaar 1712 bedacht was, om ze weder te herftellen en toe te halen. Voor het overige werd de belijdenis te *Sendomir* vastgefteld, in de *Poolfche* Taal gefchreven, aan den Koning SIGISMUND, op den Rijksdag te *Warfchau* in het jaar 1572 aangeboden,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Hervorming in Lithauwen.

den, waar op een privilegie van Godsdienstvrijheid gevolgd is (*).

In het Groothertogdom *Lithauwen* vestigde zich de Hervorming eerst in het Diſtrict van *Vilna*, door toedoen en beſcherming van den Vorst NIKOLAUS RADZIVIL, die de grootſte eerambten in zijn vaderland bekleed heeft, en door Keizer KAREL V op den Rijksdag te *Augsburg* met het geheele geſlacht van RADZIVIL tot Vorst des Duitſchen Rijks bevorderd is. Terwijl hij, als Gezant, in *Duitschland* verkeerde, kreeg hij ſmaak in de zuivere leer, en in het jaar 1553 van daar teruggekeerd, ontbood hij godvruchtige en geleerde Leeraars uit *Polen* en *Pruisſen*, die hij het Euangelie aan zijn Hof liet prediken, vervolgens ſtichtte hij op zijne heerlijkheid *Lukiſa*, eene mijl van *Vilna*, eene Kerk, waar een groote toevloed van menſchen was, om het woord van God te hooren, ook werd onder zijn opzigt het eerſte Sijnode te *Vilna* gehouden in het jaar 1557. Hij ſchonk ook het eerst aan zijne landgenooten in het jaar 1563 eene door bekwame Taalsmannen vervaardigde Overzetting des Bijbels in het Poolsch. Hij werd in dit alles wakker onderſteund door zijne Gemalin ELIZABETH SZIDLOVIESKY, eene zeer godvruchtige Matrone. Deze uitnemende Vorst overleed in het jaar 1565, tot des te grooter nadeel der Hervormden, omdat zijne zonen naderhand dezen Godsdienst weder verlaten hebben. Ondertusſchen vervulde zijn Neef NIKOLAAS RADZIVIL,

(*) *Biblioth. Brem. Cl.* VIII.

VIL, gezegd *de Roode*, gelijk hij *de Zwarte* genoemd werd, zijne plaats in het beschermen der Hervorming, die in het jaar 1584 overleden is, en wiens nakomelingschap nog tot in onze tijden voorstanders der Hervormde leer heeft opgeleverd.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De Hervorming leed van eerste af veel tegenstand in *Polen*, van de zijde der Roomschgezinden. In het jaar 1539 werd de huisvrouw van een Raadslid te *Crakau*, KATHARINA genoemd, door den Bisschop ten vure gedoemd en verbrand, omdat zij de tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal, in den zin der Roomsche Kerk, geloochend had, terwijl men haar valschelijk betichtte, dat zij de Christelijke leer verzaakt en den Joodschen Godsdienst omhelsd had, zij leed den dood met vertrouwen en een vrolijk gemoed. Men was ook wakker in de weer, om al dat soort van Boeken, waar uit men de leer der waarheid kon leeren kennen, te verbieden, en die goede lieden, die dezelve verspreidden, zocht men te verdrijven, en hen voor altijd buiten het Koningrijk te houden. Op aanstoken der Geestelijkheid, gaf SIGISMUND I, Koning van *Polen*, in het jaar 1543 een Plakaat uit, waar bij verboden werd, Boeken tegen den Roomschen Godsdienst uit *Duitschland* in te voeren, gelijk aan de jongelingen, om naar *Duitschland* te reizen, om hunne letteroefeningen voort te zetten. Deze Koning gaf echter vervolgens duidelijke blijken, dat hij voor zich zelven van de Hervormden niet afkeerig was, terwijl hij hun, in vele gevallen, zijne bescherming verleende. De Koning SIGISMUND II was

Voor- en nadeelige lotgevallen der Hervormden in Polen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

was even eens gezind, waarom KALVYN aan hem zijne verklaring van den *Brief aan de Hebreën* heeft opgedragen. De Roomschgezinden, door het een en ander getergd, vertoonden hunne gezindheid bij gelegenheid der kroning van BARBARA, Vorstin RADZIVIL, Zuster van NIKOLAAS RADZIVIL *den Rooden*, van wien wij boven fpraken, welke Koning SIGISMUND II tot zijne tweede Gemalin genomen had. Zij wilden deze kroning niet gedogen, voor dat zij den Koning een Plakaat hadden afgedwongen, zonder medeweten van de Senatoren en Adel, hetwelk te *Crakau*, in het jaar 1550, werd afgekondigd, waar bij de Euangelifchen gebannen, en hun de toegang tot alle eerambten ontzegd werd. Zelfs ondernamen zij, als de Koning naar hunnen zin te flap te werk ging, en de Adel zich tegen de overheerfchende magt der Bisfchoppen verzette, den Adel den oorlog aan te doen, waar door *Polen*, in het jaar 1552, niet weinig ontrust werd. Ten einde zich tegen den Adel en de Hervorming te nadrukkelijker te kunnen verzetten, verkregen zij van den Paus eenen Legaat, die in *Polen* zijn verblijf zou houden; de eerfte Legaat was federt het jaar 1555 ALOISIUS LIPOMAN, een *Venetiaan*, Bisfchop van *Verona*, die door Paus PAULUS IV derwaarts gezonden werd. Zoodra deze in *Polen* was overgekomen, hield hij eene Kerkelijke bijeenkomst van Bisfchoppen en Abten, tegen wil en dank van den Adel, om te overwegen, hoe men den ouden Godsdienst best zou mogen bewaren en behouden, te gelijk gaf hij het eerfte voorbeeld van zijne zucht

tot

tot vervolging, doende eene Christenvrouw onthoofden, die beschuldigd werd, eene Hostie aan de Joden verkocht te hebben, die dezelve met messen hadden doorstoken, en welke gebloed had. Om deze gewaande, maar nooit bewezene misdaad, werden de Joden levende verbrand.

Niettegenstaande dit alles nam de Hervorming, omtrent dezen tijd, het jaar 1560, meer en meer de overhand, dewijl de Koning dezelve begunstigde en de Senaat zelve voor een groot gedeelte uit Euangelischen bestond. Zelfs waren er onder de Bisschoppen eenigen, die openlijk genoeg betuigden, niet afkeerig te zijn van de zuivere leer van het Euangelie. Dit was oorzaak, dat andere Prelaten zich de handen gebonden zagen, en de door hen begeerde en reeds begonnene vervolging niet konden voortzetten; maar, dat integendeel de zaak der Hervormden de overhand had op vele Rijksdagen, op welke de kwalijkgezinden derzelver veroordeeling zeer gaarne zouden hebben uitgewerkt. Op den Landdag van *Petrikow*, gehouden in het jaar 1564, werd hunne Geloofsbelijdenis door SIGISMUND AUGUSTUS goedgekeurd, en aan allen, die ze geteekend hadden, bescherming en zelfs aanzienelijke voorregten en vrijheden verleend.

Na den dood van SIGISMUND, in het jaar 1572, werd er eene algemeene Confederatie of verbindtenis in het jaar 1573 gemaakt tusschen de Rijksstenden van *Polen* en *Lithauwen*, te dien einde te *Warschau* bijeengekomen, bij welke zij eene vereeniging vaststelden tusschen de Roomschgezinden en Euangelischen,

na C. G. Jaar 1517 tot 1552. schen, ter handhaving en beveiliging van de vrijheid der Landzaten, ook in betrekking tot hetgeen den Godsdienst raakte, bepalende, dat onder den naam van Godsdienst niemand onregt zou geschieden of iemand deswegens van eenig eerambt ontzet of geweerd zou worden (*). Deze verbindtenis werd, met eenparige toestemming van al de Stenden, in de *Pacta Conventa*, waaromtrent men met HENDRIK van *Anjou*, naderhand HENDRIK III, Koning van *Frankryk*, toen men hem tot Koning van *Polen* verkoos, overeengekomen was, ingevoegd, en door hem ook bevestigd, schoon in het eerst schoorvoetende en weigerachtig, maar eindelijk daar toe als genoodzaakt door JOANNES FIRLEI, Palatijn van *Crakau*, die, wanneer de Koning nu stond gekroond te worden, openlijk verklaarde, de kroning niet te zullen dulden, voordat hij den eed op deze verbindtenis zou afgelegd hebben. Sommigen voegen er bij, dat de Palatijn met de kroon de Kerk had willen uitgaan, zeggende: *als gij niet zweert, zult gij niet regeren.* THUANUS (†), schoon hij van het tegenspreken van den Palatijn melding maakt, spreekt echter niet van dezen eed, maar zegt alleenlijk, dat de kroning geschied is onder belofte: dat de Koning naar het gevoelen der Stenden besluiten zou. Ondertusschen is het zeker, uit de eigene woorden der bekrachtiging door Koning HENDRIK,

(*) Men leest het opstel van deze verbindtenis in de *Bibl. Brem. l. c.*

(†) *Hist. Libr.* LVII.

DRIK, dat dezelve dadelijk met eenen eed gefchied is (*). na C. G. Jaar1517. tot 1552.

HENDRIK, na vier maanden geregeerd te hebben, verliet *Polen*, om de kroon van *Frankryk* in de plaats van den overledenen Koning, KAREL IX, te ontvangen. Zijn opvolger in het Koningrijk *Polen*, STEVEN BATHOR, Vorst van *Tranfylvanië* of *Zevenbergen*, bekrachtigde de gemelde Confederatie nog fterker, en onderhield ze heiliglijk, zeggende tegen de Roomschgezinden, die hem gedurig tegen de Euangelifchen zochten op te fporen, meer dan eens: ,, Laat ons hen met vrede laten, zij hebben ,, ons woord, hetwelk wij niet verbreken mogen! ,, ik ben Koning der Volken, niet der Confcien- ,, tien." Wanneer er te *Vilna* bewegingen ontftaan waren tegen de Euangelifchen, kwam er in het jaar 1581 een Koninklijk Plakaat uit ten hunnen voordeele, hetwelk lezenswaardig is. Zijn opvolger SIGISMUND III deed denzelfden eed bij zijne kroning in het jaar 1587, om den vrede onder de Disfidenten te bewaren. Hetzelfde deed WLADISLAW IV in het jaar 1633, en deszelfs opvolger JOAN CASIMIR in het jaar 1648. Dus hadden de Hervormden in *Polen*, gedurende den ganfchen loop der XVIde eeuw, eenen gewenschten vrede, welke echter geftoord werd door de verfchillen met de *Unitarisfen*, van welke op hunne plaats zal gefproken worden.

Wij moeten hier alleen dit nog bijvoegen, dat de *Eu-*

(*) Deze bekrachtiging ftaat in *Cl. Brem.* VIII.

na C. G Jaar 1517 tot 1552.

Euangelifchen in *Polen* hunne vereeniging, welke zij met elkander hadden aangegaan op den Landdag te *Warfchau* in het jaar 1578, ook poogden fmakelijk te maken aan de Gemeenten in *Duitschland*, fchrijvende ten dien einde aan de Euangelifche Vorsten Brieven, waar in zij te kennen gaven, dat, bij deze vereeniging, aan elk zijne belijdenis werd vrijgelaten, dewijl zij meenden, dat het verfchil in dezelve der vereeniging geen nadeel kon toebrengen, alleen keurden zij af het zitten aan de tafel des H. Avondmaals, in plaats van hetwelk zij hetzelve ftaande of knielende ontvingen. Doch zij konden van de Vorsten niets meer dan goede woorden en beloften ontvangen; zelfs gaven eenige ijveraars onder de Lutherfchen hunnen afkeer van zoodanige vereeniging, als niet opregt en duurzaam, met fcherpe woorden te kennen. Ook dit verdient nog aangeteekend te worden, dat in het jaar 1599 een openbaar mondgefprek is gehouden te *Vilna* tusfchen de Euangelifchen en Roomschgezinden, hetwelk zes uren duurde, doch zonder eenige vrucht, ook werd er, wegens de kortheid des tijds, alleen gehandeld over de eerstheid van den Paus.

Staat en voortgang van den gezuiverden Godsdienst in Bohemen

Wij begeven ons uit *Polen* naar *Bohemen*, om te zien, hoedanig de toeftand der Kerken aldaar, ten tijde der Hervorming, geweest zij. Wij hebben, in onze Kerkelijke Gefchiedenis (*), gemeld, hoe zich daar, onder de vreesfelijke ftormen, welke de oorlogen met de *Husfiten* verwekt hadden, eene gemeente van zacht-

(*) XIX *Deel*, *Bladz.* 418.

zachtmoediger grondbeginselen gevormd hebbe, die malkanderen *Broeders* noemden, en, van hun Genootschap bij anderen sprekende, *Broeders van de Wet of den Regel van* CHRISTUS, of *vereenigde Broeders*, gelijk zij dan, met den tijd, buiten hun vaderland, onder den naam van *Boheemsche Broeders*, bekend zijn geworden, wordende die genen van hen, die in *Moravië* hun verblijf, en zich daar met de gevlugte *Waldenzen* vereenigd hadden, *Moravische Broeders* geheten. In het welgeregeld Kerkgenootschap, hetwelk zij met elkander uitmaakten, bleven zij niet alleen van alle gemeenschap met het Pausdom afkeerig, maar hielden zich ook afgezonderd van die *Husfiten*, die met het gebruik van den Beker in het Heilig Avondmaal te vrede waren, en voorheen met den naam *Calixtinen* geteekend werden. Zij hadden, over het algemeen, zeer goede en zuivere begrippen van de leer van het Euangelie (*), en buiten die leer geen' anderen regel of grondslag hebbende of erkennende, waarom zij zich *Broeders van de Wet* of *Regel van* CHRISTUS noemden, hielden zij het tevens voor het echte ken-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) J. VAN DEN HONERT heeft, uit hunne Belijdenissen, die door LUTHER, BUCERUS, KALVYN, BEZA, URSINUS, OLEVIANUS en eene menigte andere Protestantsche Godgeleerden zijn goedgekeurd, hunne regtzinnigheid in het geloof aangetoond in zijne *Dissertatio de Waldensium, Bohemorum, et Moravorum fide, religioneque*, achter zijne *Oratio de Bohemorum et Moravorum Ecclesia. Leid.* 1739.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

kenmerk van hunne Broederschap, dat zij de waarheid, in geloof, hoop en liefde, opregtelijk beleefden, waarom zij ook alle mogelijke zorg aanwendden, dat die Instellingen, aan welke hun Kerkgenootschap tot dat einde verbonden was, steeds onderhouden en gehandhaafd werden.

De Boheemsche Broeders geprezen door de Hervormers.

Deze *Broeders* werden, al ras na de opkomst der Hervorming in *Duitschland* en elders met veel lof bekend. ERASMUS, die in het eerst geweigerd had, hun een openlijk getuigenis te geven, om redenen, welke zijne gewone omzigtigheid hem inboezemde, prees hen echter naderhand, als de beste en regtgeaarde Christenen, die zulks niet waren door kunstige fluitredenen, maar door hun godvruchtig voorkomen en gedrag, in zijne Voorrede voor het Nieuwe Testament, ook verdedigde hij hen, in het vervolg, tegen JOAN SLECHTA. LUTHER en anderen gaven hun, bij verscheidene gelegenheden, een allerloffelijkst getuigenis, zoo ten aanzien van hunne leer, als met betrekking tot de goede orde, in hunne Kerken ingesteld, en die strenge tucht, welke in dezelve onderhouden werd. Hunne *Apologie* of verantwoording, een geschrift, hetwelk zij, ter begeerte van aanzienelijke personen, hadden opgesteld, om rekenschap te geven van hunne leer, en de instellingen en gebruiken van hunne Kerk, werd zelfs door LUTHER in het jaar 1533 met eene aanprijzende Voorrede te *Wittenberg* uitgegeven, gelijk hij hunne Geloofsbelijdenis, welke zij, in het jaar 1535, aan Koning FERDINAND, toen pas aan de kroon gekomen, hadden overgeleverd, met dergelijke Voorre-

de,

de, in het jaar 1548, ook deed te voorschijn komen. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Doch laat ons de voor- en tegenspoedige lotgevallen dezer Broederen ordenlijk verhalen. In de voorgaande XVde eeuw werden zij, van tijd tot tijd, hevig vervolgd, zoodat zij menigmaal, in de bosschen en door het gebergte verstrooid, hun verblijf in holen en spelonken moesten nemen (*). Doch na het jaar 1471 genoten zij eene tamelijke rust, zoodat hunne gemeenten bij uitstek bloeiden en vermeerderden, onder de bescherming van verscheidene Rijksgrooten en voorname Edellieden, die hunne gezindte waren toegedaan. Men verzekert, dat zij, in het jaar 1520, meer dan tweehonderd Kerken bezaten in *Bohemen* en *Moravië*. WLADISLAW, Zoon van KAZIMIR, Koning van *Polen*, die tot het jaar 1516 in *Bohemen* regeerde, een Vorst van zeer zachte geaardheid, had hun doorgaans begunstigd, hoe zeer de Roomschgezinden van tijd tot tijd bij hem aanhielden, om de *Broeders* te vervolgen. Doch in het begin der XVIde eeuw liet hij zich door hun geschreeuw vervoeren, en gaf in het jaar 1503 een Plakaat uit, waar bij bevolen werd, onderzoek naar de Broederen te doen, en hen uit de Koninklijke steden te verdrijven en van alle ambten en bedieningen te weeren; het gevolg hier van was, dat sommigen gebannen, anderen in gevangenis geworpen, en ook sommigen ter dood gebragt werden.

Hunne lotgevallen.

Eeni-

(*) Men leze JO. AMOS COMINIUS *Historia Fratrum Bohemorum* en JOA. LASITIUS *Historia de Origine et rebus gestis Fratrum Bohemicorum*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Eenige Broeders hadden ook gelegenheid gegeven aan hunne vijanden, om hen thans dus te vervolgen. Daar was, namelijk, onder hen verſchil ontſtaan, of het een Christen geoorloofd zij, een Overheidsambt te bekleeden, het zwaard te gebruiken, eenen eed te zweeren, of af te vorderen? ſommigen beantwoordden deze vragen ontkennenderwijze, en zonderden zelfs zich te *Praag* tot een bijzonder Genootſchap af, terwijl zij hunne overige Geloofsgenooten beſchuldigden, dat zij voornemens waren, het zwaard op te vatten, en zich zelven met geweld te verdedigen. Dit grepen hunne vijanden aan, om WLADISLAW tegen hen in het harnas te jagen, die, naar men verhaalt, bij deze gelegenheid gezegd zal hebben: *Wat, denken zij ons weder een'* ZISKA *ter baan te brengen? ons zullen geene middelen ontbreken, om hen te beteugelen.*

De Broeders verkregen echter eenige verzachting van dit Plakaat, toen zij aan den Koning eene Geloofsbelijdenis en Apologie of verantwoording hadden aangeboden, doch in het jaar 1510 werd, op een' Landdag te *Kattenberg*, door de Stenden van de beide partijen, te weten, der genen, die het Avondmaal onder ééne, en die hetzelve onder de beide gedaanten gebruikten, eenparig, door den invloed van des Konings Afgevaardigde, den Bisſchop van *Varadin*, beſloten, dat 's Konings Brieven tegen de Boheemſche Broeders, ter duurzame gedachtenis, in de Archiven van het Rijk gebragt en zonder vertoef met vereenigde krachten zouden ten uitvoer gebragt worden. Groot was de droefheid der

Broe-

Broederen, gelijk in tegendeel de blijdschap hunner vijanden over dit besluit; doch de eene en andere was slechts voor een' korten tijd; alzoo de voornaamste drijvers der vervolging wonderbaarlijk, hetgeen merkwaardig is, uit het leven gerukt werden, waar van sterke voorbeelden worden bijgebragt (*); dit gaf zelfs gelegenheid tot een soort van spreekwoord: Zoo iemand verdriet in zijn leven heeft, behoeft hij slechts de *Pikarden*, (met dien naam smaadde men de *Broeders*,) te hoonen, en hij zal er geen jaar meer zijn. Het Plakaat verloor dus weldra zijne kracht, alhoewel hier en daar sommigen, wegens hunnen Godsdienst, of wegens hunnen ijver, geleden hebben, waar van ANDREAS POLOCOKA, een' Burger van *Kattenberg*, wegens zijnen ijver, waar mede hij het volk tegen de Afgoderij vermaande, levende verbrand zijnde, een voorbeeld geweest is in het jaar 1511.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Omtrent dezen tijd, of wat vroeger, lieten de *Bohemers* den Bijbel in hunne moedertaal overbrengen, waar in zij de eersten waren onder de *Europeërs*; dezelve werd gedrukt te *Venetien*, en kort daar na te *Neurenburg*, alwaar ook hunne Geloofsbelijdenis, te gelijk met hunne *Apologie*, die zij, gelijk wij boven zagen, aan WLADISLAW aanboden, gedrukt is; zij zonden dezelve in het jaar 1511 aan ERASMUS, met verzoek, dat hij ze onderzoeken en goedkeuren mogt. ERASMUS gaf hun een wellevend ant-

(*) REGENVOLSCIUS *Hist. Eccles. Slavonicarum Ecclesiarum.*

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

antwoord, maar verkoos zich, gelijk wij gezegd hebben, niet verder omtrent hen uit te laten, of hunne belijdenis goed te keuren. Met LUTHER hadden zij, ſedert het jaar 1522, eene gemeenzame Briefwisſeling, wanneer zij van hem de getuigenis verkregen, waar bij hij verklaarde, dat zij nader bij de zuiverheid van het Euangelie kwamen, dan eenige andere gezindte, die hij kende. Maar deze Briefwisſeling werd in het jaar 1524 afgebroken voor den tijd van tien jaren, bij gelegenheid van een Gezantſchap, hetwelk zij, in dat jaar, aan LUTHER zonden, om de tucht in de op nieuw opkomende Kerk daar ter plaatſe te beſchouwen. Als dezelve hun niet behaagde, dacht en ſprak LUTHER, van eenige kwaadwilligen aangeſtookt, om die reden minder gunſtig van hen. Bijzonder keurde hij het af, dat zij de kinderen niet op derzelver eigen geloof, maar op het geloof der Kerk, doopten, en dat zij de regtvaardigmaking des zondaars niet zuiver verklaarden, maar meer dan genoeg aan de onſchuld van leven toeſchreven. De Broeders beantwoordden dit op deze merkwaardige wijze, dat zij zich verwonderden, dat LUTHER, zoo ijverig in het prediken van geloof en de vergeving der zonden alleen door het geloof, minder werk ſcheen te maken van het aandringen op vruchten van de geregtigheid des geloofs, die zich in de boete en bekeering openbaren.

In het jaar 1525 ontſtond er weder een zwaar onweder tegen de Broeders, maar hetwelk ſchielijk overdreef. Op den Landdag te *Praag*, onder de regering van Koning LODEWYK, werd een beſluit

ge-

gemaakt, om hen van hunne Kerken te berooven, en hun de vrije Godsdienstoefening te beletten; onder voorwendsel, dat zij oorzaak waren, dat er geene vereeniging kon getroffen worden tusschen *Bohemen* en de *Roomsche* Kerk, alzoo de Paus telkens inbragt, dat er zoo verschillende secten in *Bohemen* waren. Doch, toen LODEWYK in den ongelukkigen veldslag met den Turkschen Keizer SOLIMAN in het jaar 1526 geslagen en gesneuveld was, waar uit ook in *Bohemen* groote verwarringen ontstonden, had men geene gelegenheid of lust, om aan vervolgingen te denken, en de Broeders bleven hunne Kerken en Godsdienstoefening behouden. In dezen toestand bleven zij tot het jaar 1548 toe, schoon niet zonder tusschen beiden tegenstand en gevaar te ondervinden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

In het jaar 1528 verloren zij een' voortreffelijken en bij hunne gemeente welverdienden man, LUKAS VAN PRAAG, die ook door verscheidene schriften zich vermaard heeft gemaakt. Hij plagt, zegt men, meermalen te zeggen: *dat de Broedergemeente niets te vreezen had van uitwendige vervolgingen der vijanden, door welke zij niet zou kunnen uitgeroeid worden, maar van het verwaarloozen der tucht enz.*

In het jaar 1532 stelden de Broeders een geschrift op, behelzende hun geloof en tucht, hetwelk zij aan GEORGE, Markgraaf van *Brandenburg*, zonden. Dit werd, buiten hun weten, eerst gedrukt te *Zurich*, doch niet naauwkeurig, in het jaar 1533, vervolgens in datzelfde jaar te *Wittenberg*, met eenen aanprijzenden Brief van LUTHER; na eenigen tijd,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

in het jaar 1538, gaven zij hetzelfde gefchrift verbeterd en veel vermeerderd zelven uit in het Latijn. In de Voorrede voor hetzelve wordt berigt, dat de *Bohemers*, die te voren herdoopten, kort voor de nieuwe uitgave van dit boekje, hun gevoelen veranderd en de herdooping afgefchaft hebben. LUTHERS goedkeuring voor het boekje geplaatst, gaf aanleiding tot de vernieuwing van hunne onderhandeling met hem, ook floten zij met LUTHER, in het jaar 1538, eene naauwe vereeniging, die twee jaren daar na plegtig herhaald en bekrachtigd werd, inzonderheid door toedoen van JOAN AUGUSTA, een' voortreffelijk man onder hen, die driemaal als een Afgezant der Broederen aan LUTHER een bezoek heeft gegeven, zijnde de derde keer verzeld van GEORGIUS ISRAEL; bij hun affcheid gaf LUTHER aan deze mannen de hand, waar bij hij deze woorden voegde: *Weest gijlieden Apostelen van uw Slavonisch volk, ik met de mijnen zal de Apostel van het Duitfche volk wezen.* De Broeders gingen toen verbindtenis aan met MARTINUS BUCERUS te *Straatsburg*, aan wien, en aan andere Leeraren te *Straatsburg* zij iemand afgevaardigd hadden, zoo ten einde derzelver oordeel over hunne Geloofsbelijdenis te verftaan, als om zelven hunne inrigtingen te vernemen. De gemelde Geloofsbelijdenis werd in het jaar 1535 aan FERDINAND, Koning van *Bohemen*, aangeboden, om de herhaalde lasteringen hunner vijanden te keer te gaan, en aan te toonen, dat zij niet verfchilden van de aanhangers van het Euangelisch en zuiver geloof.

Tot

Tot het jaar 1547 was de toeſtand der Broeders dus vrij dragelijk, maar in dit jaar moesten zij zware rampen ondergaan. De *Smalkaldiſche* oorlog was ongelukkig voor de *Protestanten* afgeloopen, en nu werd goedgevonden, ook de *Bohemers* te ſtraffen, omdat zij geene hulpbenden hadden willen leveren tegen den Keurvorst van *Sakſen*, waar van de grootſte ſchuld aan de *Broeders* gegeven werd. FERDINAND dan, met een magtig leger in *Bohemen* ingerukt, maakte zich meester van *Praag*, en wierp de voornaamſte Baronnen, Edelen en Burgers in de gevangenis, liet ſommigen geesſelen, anderen het hoofd afſlaan, en weder anderen verwees hij in zware geldboeten en dreef hij ten lande uit. Hij bragt ook de *Jeſuiten* in *Praag*, alwaar voor hen een heerlijk Kollegie geſticht werd, en van daar verſpreidden zij zich door andere plaatſen van het Koningrijk, en baanden den weg tot die rampen, welke vervolgens *Bohemen* gedrukt hebben.

Tegen de *Broeders* werden verſcheidene ſtrenge Plakaten afgekondigd, welke geboden hunne Kerken te ſluiten en hunne Godsdienstoefening te beletten, zij zelven werden binnen zes weken uit de Koninklijke bezittingen gebannen, en hunne Leeraars tot den Kerker verwezen. Onder anderen werden in de Kerkers opgeſloten PAULUS BOSSAC een Diaken, GEORGIUS ISRAEL, Herder der Gemeente van *Tarnow*, en JOANNES AUGUSTA, Leeraar te *Litomish*. De beide eerſten ontkwamen, op eene zonderlinge wijze, niet zonder het beſtuur der Voorzienigheid, gelijk men verhaalt, naar *Pruisſen*, terwijl de derde,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

de, na zestien jaren in den Kerker doorgebragt te hebben, hebbende het leven slechts met een weinig brood en water onderhouden, en onder herhaalde pijnigingen, eindelijk op voorspraak van eenige Edelen door MAXIMILIAAN ontslagen is, in het jaar 1564. De overige Broeders, die het vaderland verlaten moesten, begaven zich gedeeltelijk naar *Groot-Polen*, waar zij de waarheid medebragten, niet zonder vrucht, gelijk wij gezien hebben; anderen weken naar het Hertogdom *Pruisfen*, bij welken zich de eerstgemelden insgelijks vervoegden, toen zij genoodzaakt werden ook *Polen* te ruimen, latende slechts eene kleine gemeente te *Thorn*, de eerste stad van het Koningrijk *Pruisfen*, als ook eene te *Posen* in *Groot-Polen*. In het Hertogdom *Pruisfen* genoten zij, onder de begunstiging van ALBERT, Markgraaf van *Brandenburg*, en Hertog van *Pruisfen*, over het geheel een goed onthaal, en de vrijheid van Godsdienstoefening tot het jaar 1564, alzoo zij door het uitgeven van hunne belijdenis de zuiverheid van hun Geloof en Godsdienst aan de Godgeleerden bewezen hadden. In het gemelde jaar werden de omstandigheden in hun vaderland voor hen weder gunstiger, waarom velen naar hun vaderland anderen weder naar *Groot-Polen* keerden, en er slechts weinigen in *Pruisfen* bleven. Na het overlijden van ALBERT, in het jaar 1568, werden de genen, die in *Pruisfen* gebleven waren, door de Godgeleerden van den genoemden Hertog, die meer dan te ijverig waren, van de magt en vrijheid beroofd, om *Boheemsche* Bedienaars en hunne bijzonde-

dere Kerkplegtigheden te genieten en te behouden. Gedurende deze vervolging, onder FERDINAND, hielden de openbare bijeenkomsten der Euangelischen op, maar velen bleven zich in hun vaderland verschuilen. In *Moravië* was de vervolging minder zwaar; de Adel beschermde hen daar, zoo veel mogelijk, alhoewel niet zonder gevaar; daar werd zelfs nog in het jaar 1557 te *Slezan* in *Moravië* eene Sijnode gehouden, waar het getal der Kerkelijken meer dan tweehonderd bedroeg.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Eindelijk verkreeg de toestand der Broederen in *Bohemen* ook eene blijdere gedaante, door den Keizer en Koning van *Bohemen*, MAXIMILIAAN II, die zijnen vader FERDINAND in het jaar 1564 opvolgde; deze Vorst, hunne Geloofsbelijdenis gelezen hebbende, vergunde hun nog in datzelfde jaar, met vele goedwilligheid, volkomene vrijheid van Godsdienstoefening, verklarende tevens, dat hij allen, die deze Geloofsbelijdenis onderteekend hadden, in zijne bijzondere bescherming had aangenomen; ook gaf hij zijne toestemming aan zijnen Lijfmedicus JOANNES CRATO, als deze eens tot hem zeide, dat het hem toescheen, dat geene gezindte nader kwam bij de gesteldheid der eerste en oorspronkelijke Christenkerk, dan het Broedergenootschap. Door zijn toedoen, liet zelfs de Paus PIUS IV zich bewegen, om aan de Roomsch Katholijken in *Bohemen* het houden van het Avondmaal onder de beide gedaanten van brood en wijn toe te staan, alhoewel onder vele bepalingen (*).

In

(*) *Biblioth. Brem. Cl.* VII.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

In het volgende jaar 1565 echter fcheen den Broederen eene zware verdrukking over het hoofd te hangen. Op het geweldig aanhouden van den Kanfelier van *Bohemen*, JOACHIM DE NOVA DOMO of VAN NEUHAUS, die ten Keizerlijken Hove in groot aanzien, maar tevens een allerbitterst vijand der Protestanten was, had Keizer MAXIMILIAAN, hoewel zeer tegen zijnen zin, een Bevelfchrift geteekend, door hetwelk dat van Koning WLADISLAW tegen de *Pikarden* vernieuwd werd. Met dit Bevelfchrift ging de Kanfelier op reize. Doch op de brug, die over den *Donau* lag, gekomen zijnde, ftortte dezelve in, en de Kanfelier viel met zijn rijtuig in den ftroom en verdronk. Men haalde zijn lijk weder uit het water, maar de kist, in welke hij het doodelijk Edict gefloten had, en die mede in de rivier gevallen was, is nooit weder te voorfchijn gekomen. De *Broeders* erkenden daar in een bijzonder beftuur van de Goddelijke Voorzienigheid, dewijl het, onder den naam van *Pikarden*, op hen gemunt was, en nu geraakten, met dit Bevelfchrift, alle verderfelijke aanflagen tegen hen te niet. Niemand wilde iets dergelijks op nieuws beproeven, en MAXIMILIAAN toonde zich ongenegen, om zulke ondernemingen verder te begunftigen (*). Van dit geval maakt ook de voortreffelijke Gefchiedfchrijver THUANUS melding (†).

Sedert hadden de *Broeders*, onder de regering van

(*) COMIN. *Hift. Fratr. Bohem. pag.* 27.

(†) *Hift. Libr.* XXXVIII. *pag.* 417.

van MAXIMILIAAN, alle gewenschte veiligheid, en hunne gemeenten genoten in *Bohemen* en *Moravië* grooten voorſpoed. Men telde wel zeventien der eerſte Baronnen en wel 146 uit den Ridderſtand, die hunne zaken waren toegedaan. Ook had de leer der *Euangeliſchen* of *Protestanten* zoo veel ingang in *Bohemen* gevonden, dat verſcheidenen van de *Boheemſche Broeders*, en velen van de nog overig zijnde *Husſiten*, tot de Kerkgemeenſchap der *Lutherſchen*, of, gelijk in het vervolg meermalen gebeurde, tot die der *Gereformeerden* overkwamen. Hier bij ſtaat aan te merken, dat de leer, der *Boheemſche Broederen*, in den grond, niet verſchilde van die der *Protestanten*. Diezelfde leerſtellingen van het Euangelie, welke deze beleden, vond men ook bij de *Broeders* klaar en duidelijk in hunne Geloofsbelijdenisſen uitgedrukt. Zij hadden ook, van hunnen kant, niets tegen de leer der Protestanten, en toonden zich wel te vrede, dat vele *Husſiten*, tot het *Lutherdom* overgaande, gelijk zij zelve aan LUTHER ſchreven, de leer van het Euangelie aannamen, doch tevens betuigden zij, hooglijk af te keuren, dat zulks niet gepaard ging met die levensbetering, welke door het Christendom wordt afgevorderd. Voor het overige meenden zij, dat men zich aan de leer van het Euangelie in eenvoudigheid moest vasthouden, om, alle twistgierigheid vermijdende, de waarheid in liefde en vrede te betrachten, gelijk zij daarom tusſchen de verſchillende Protestanten ook geene partij kozen, en oordeelden, dat alle ſpitsvinnige onderzoekingen over die ſtukken,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ken, in welke zij het niet eens waren, ongehoorloofd, en in vele opzigten schadelijk en gevaarlijk waren, en dat men vooral geene verschilstukken op den predikstoel moest behandelen. Verders verschilden de *Broederkerken* van die der *Protestanten*, in de wijze van het bestuur, voornamelijk ten aanzien van dat naauwkeurig opzigt, en die strenge tucht, welke bij de Broeders plaats hadden, en die van eene bijzondere uitwerking waren, om de zuiverheid en ingetogenheid der zeden onder hen te doen stand houden. Dit alles werd door LUTHER en andere Kerkhervormers goedgekeurd, die zich beklaagden, dat zij datzelfde in de Protestantsche Kerken niet hadden kunnen invoeren. Doch, deze naauwgezetheid kan tevens wel de reden geweest zijn, waarom velen in *Bohemen*, toen zij de leer van het Euangelie aannamen, liever tot de Kerkgemeenschap der Protestanten overgingen. Hoe het zij, daar de Rijksstenden, die de vergunning van den Beker in het Heilig Avondmaal, in de voorgaande eeuw, den *Bohemeren* toegestaan, steeds bleven handhaven, voor het meerderdeel niet ongenegen waren, om den voortgang van het Euangelie te bevorderen, en den gezuiverden Godsdienst in *Bohemen*, zoo veel mogelijk, op eenen vasten voet te brengen, wilden dezen een openbaar bewijs hebben, dat allen, die dezen Godsdienst waren toegedaan, in het waar geloof met elkanderen overeenkwamen, niettegenstaande eenige verscheidenheid van begrippen in sommige bijzonderheden.

Algemee-

Met dit oogmerk werd dan ook in eene vergadering

ring der Stenden van het Koningrijk, te *Praag* in het jaar 1575 gehouden, befloten, eene algemeene Belijdenis van alle hoofdwaarheden van het Euangelie, waar in *Husfiten*, *Boheemfche Broeders* en *Euangelifchen* overeenkwamen, te doen opftellen, zonder dat daar in eenige bijzondere al te fpitsvinnige en fcholastieke verfchillen zouden worden aangeroerd over zaken, die nog verfcheidenlijk begrepen werden. Dit werk werd, met veel oplettendheid, gelukkiglijk tot ftand gebragt, en zoodanige algemeene belijdenis opgefteld door PAULUS PRESS, die van *Leipzig* naar *Praag* beroepen was, als Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, en GEORG VELTER, een' dienaar der Broederen. Het opftel door de Hoogefchool te *Wittenberg* goedgekeurd zijnde, werd den Keizer aangeboden, en gunftig aangenomen. Dus werd den tegenpartijen de mond geftopt, die den *Broederen* telkens voorwierpen, dat zij van de Euangelifchen verfchilden. Deze belijdenis der Stenden was in het *Boheemsch* gefchreven, en is niet voor het jaar 1619 in het Latijn vertaald en in druk gegeven, en door de Akademie en het Confiftorie van *Praag* aan FREDERIK, die toen tot Koning van *Bohemen* verkoren was, aangeboden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ne Belijdenis voor allen, die zich van de Roomfche Kerk afzonderden.

De *Broeders* verders gebruik willende maken van de rust, welke zij onder MAXIMILIAAN genoten, waren nu bedacht, om den Bijbel in de *Boheemfche* taal te doen overzetten. Het eerfte ftuk van die vertaling, met bijgevoegde aanteekeningen, werd in het jaar 1578 onder de regering van Keizer RUDOLF uitgegeven, en het laatfte in het jaar 1593,

Overzetting van den Bijbel in het Boheemsch.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

zoodat het veertien jaren duurde, eer het werk voltooid was.

Toeſtand der Broederen onder Keizer RUDOLF enz.

Na den dood van Keizer MAXIMILIAAN, in het jaar 1576 voorgevallen, bleef dezelfde gewetensvrijheid, onder de regering van zijnen Zoon en opvolger RUDOLF II, ſtandhouden, tot het jaar 1602, wanneer hunne vijanden, door geheime ſtreken, van den Keizer een beſluit wisten te verkrijgen, dat het Plakaat van WLADISLAW tegen de *Pikarden* ten uitvoer gebragt zou worden; op denzelfden dag, als dit beſluit werd afgekondigd, ontving de Keizer de tijding, dat *Stoel-Weisſenburg* in *Hongaryë* door de *Turken* was ingenomen, waar op men verhaalt, dat hij zou gezegd hebben: Ik had zulk iets wel verwacht, daar ik heden de heerſchappij van God over de gewetens mij heb willen aanmatigen. Hij liet het bij dit gezegde niet blijven, maar zijnen Raad RUMPH, die het ſterkst op het gemelde beſluit had aangedrongen, van het Hof verbannen hebbende, herriep de Keizer het beſluit, en bevestigde de *Broeders* in het genot hunner Godsdienstvrijheid.

Algemeene Conſiſtorie.

Toen de bovengemelde algemeene Geloofsbelijdenis werd opgeſteld, had men reeds zeer verlangd, dat er een algemeen Conſiſtorie, beſtaande ook uit die genen, die den gezuiverden Godsdienst aankleefden, mogt worden opgerigt. En dit werd mede, door de vergunning van RUDOLF, tot ſtand gebragt. Men verkoos tot hetzelve twaalf leden, drie uit de *Husſiten*, drie uit de *Boheemſche Broeders*, en drie uit de *Euangeliſchen*, bij welken drie Hoogleeraars

van

van de *Praagſche* Akademie gevoegd werden, ten einde de eendragt te doen voortduren tusſchen de gezindheden, die de algemeene Belijdenis hadden aangenomen. Dit Conſiſtorie had in last, het opzigt te hebben over al de Kerkelijke zaken van het Koningrijk. Men maakte te gelijk verſcheidene nuttige ſchikkingen en heilzame veranderingen in het beſtuur der *Praagſche* Akademie. Den *Euangeliſchen* werden Kerken en Scholen toegeſtaan, en de gezuiverde Godsdienst had, bij aanhoudendheid, zoodanigen opgang, dat meest al de *Husſiten*, wien het te voren genoeg was, dat zij den Beker in het Heilig Avondmaal ontvangen mogten, tot dien Godsdienst overgingen. Doch al deze voorſpoed nam een einde in het begin der volgende XVIIde eeuw, wanneer onder FERDINAND II de vervolgingen op nieuw begonnen, en na geweldige ſchokken de *Boheemſche* Kerken geheel verſtrooid en deerlijk vernietigd zijn geworden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Wij hebben tot hier toe gezien, hoe de Hervorming alle Landen van *Europa* met haar licht beſtraald heeft, hoe zij in verſcheidene van dezelve volkomen de overhand heeft gekregen en openlijk is aangenomen, het zij in den vorm van LUTHERS leerwijze, of naar de leerwijze van ZWINGLIUS en KALVYN. Dus waren verſcheidene aanzienelijke Staten en Vorsten, leden van het Duitſche Rijk, ook *Zweden*, *Denemarken*, een groot deel van *Zwitſerland*, *Geneve*, *Holland*, *Engeland* voor de Hervorming gewonnen, en hadden zich geheel van de Roomsch-Katholijken afgezonderd en aan de magt van den

Aanmerking, waarom de Hervorming in Italië geenen opgang gemaakt heeft.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Paus van *Rome* onttrokken. In andere landen had de Hervorming wel niet zoo ver de overhand bekomen, dat zij de Godsdienst van den Staat werd, maar zij had er zich nogtans gevestigd, en het zoo ver gebragt, dat zij door plegtige verdragen of besluiten der Vorsten gedoogd en bij de vrije Belijdenis en Godsdienstoefening erkend en gewettigd was, gelijk in *Frankryk*, in *Hongaryen*, in *Polen*, in *Bohemen* — alleen twee landen waren er, in welke de Hervorming geene wortelen heeft kunnen schieten, en geen duurzaam bestaan kunnen krijgen; *Italië* namelijk en *Spanje*, waar bij men *Portugal* voegen mag.

Dit heeft aanleiding gegeven tot eene vraag en nasporing: waar aan dit wel zij toe te schrijven, dat, bij de verbazend sterke voortgangen, welke de Hervorming alom zoo voorspoedig maakte, zij echter geenen vasten voet in de gemelde landen heeft kunnen bekomen?

Ten opzigte van *Italië* heeft men aangemerkt, dat in dit land, reeds sedert langen tijd, door rijkdom en weelde, de zeden verdorven waren; eene algemeene verwijfdheid bepaalde het karakter der *Italianen*; tevens hadden vreemde Vorsten en Volken met gedurige oorlogen getwist, wie dit schoone land als zijn eigendom zou bezitten, en de *Italiaan*, nimmer meester in zijn eigen land, maar altijd verdrukt en onderworpen, werd natuurlijk loos, bedriegelijk, geveinsd en zelfzoekend. De luister van de overblijfselen der oudheid, waar mede hij omringd was, had invloed op zijnen smaak en pracht, welke hij ook in den Godsdienst beminde.

De

De Eerdienst werd het werk der zinnen, de Godsdienst eene *Mythologie*. Schitterende plegtigheden namen de plaats in van eenvoudige gebeden. Heiligen en Beelden vervingen eenen bijna vergeten God, en werden de onmiddelijke voorwerpen van Godsdienstige vereering. Zoodanig is het gezigtpunt, waar onder de Godsdienst door den *Italiaan*, van zijne geboorte af, beschouwd werd, terwijl deszelfs wezenlijke geest inderdaad voor hem niet meer bestond. Zulken, die over den Godsdienst begonnen na te denken en te onderzoeken, vonden spoedig, dat bijgeloof, hetwelk door plegtigheden de zinnen broeit, geen echte Godsdienst zij, maar ongelukkig, gelijk het gaat, dat de menschen geene maat weten te houden, men verwierp het Bijgeloof, hetwelk men als een stelsel van menschen leerde kennen, maar men verwierp met eens den Godsdienst. De *Italiaan* was dus of een ijverig Roomsch-Katholijk of hij was een Godloochenaar; ook vond men in geen land ooit zoo vele Godloochenaars, dan in het gebied der oppermagtige Pausen. Eene Godsdienstige Hervorming was daarom in dit land, naar den mensch, onmogelijk; want zij, die Godsdienstig gezind waren, waren tevens aan Bijgeloof verslaafd, en zouden zelfs de verplaatsing van een eenig gewijd overblijfsel niet geduld hebben; terwijl anderen, die niet bijgeloovig waren, tevens aan niets geloofden, en zelfs geene schaduwe van eenigen Godsdienst behielden (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Voorts

(*) CH. VILLERS *Geest en Invloed der Kerkhervorming*, te *Haarlem* bij BOHN, *Bladz.* 65. volgg.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Voorts is het bekend, dat PETRARCHA en BOCCACIO de beoefening der Ouden hadden verlevendigd, en dat het *Platonismus* bij hen, die de Wijsbegeerte beoefenden, nog ſteeds in ſtrijd was met de zucht voor dat gene, wat men den naam gaf van de leer van ARISTOTELES; het een en ander had invloed op het karakter der *Italianen*; en aan dezen invloed moet men insgelijks voor een groot gedeelte toeſchrijven, dat de zuivere Bijbelleer, naar welke men, destijds, alle Volken van *Europa* zag verlangen, zoo weinige vrienden in *Italië* vond, en dat de naſporingen omtrent de geſteldheid van het Christendom in de eerſte eeuwen, zelfs door hen, die door geen ander belang werden verblind, zoo koelbloedig werden begonnen. Zij, namelijk, die het *Platonismus* beleden, en met behulp van JAMBLICHUS en PLOTINUS, te midden van deze wereld, zich buiten dezelve wisten te verplaatſen, konden, daar zij in dweeperij waren weggezonken, er geen onderſcheid in vinden, of men meer of minder Ceremonien had, en of dat volk, hetwelk PLATO reeds zoo zeer verachtte (*), omdat het der Wijsbegeerte onwaardig is, veel of weinig gelooft. MARSILIUS, FICINUS, en PICO VAN MIRANDOLA, (om dezen ſlechts te noemen,) geven alom in hunne geſchriften er bewijzen van, dat zij alle leerſtukken van hunne Kerk, ook die, welke met de Heil. Schriften het

(*) *οἱ πολλοὶ* komen in zijne ſchriften bij gedurige herhaling voor, en hij verwaardigt hen met geene opmerking.

het minſte ſtrookten, als ſijmbolen wisten te verklaren. De voorſtanders van ARISTOTELES, daar en tegen, hadden reeds lang meer voor hun leerſtelſel, dan voor de waarheid, geſtreden, en verdedigden zelfs het onverdedigbare. De derde partij, die zich alleenlijk bezig hield, met de beoefening der ſchoone kunſten en wetenſchappen, die met het domme bijgeloof, hetwelk het volk verblindde, den ſpot dreef, gelijk daar van in de werken van BOCCACIO de duidelijkſte bewijzen voorhanden zijn, genoot de vreugde des levens en zwelgde op kosten der heilige eenvoudigheid, terwijl zij den Godsdienst en de Deugd voor middelen der Staatkunde hield, welke de beter onderrigte zich ten nutte maakte, maar niet noodig heeft. De gewone ſtudeerwijze, welke gevolgd werd door hen, die ware vrienden der wetenſchappen waren, vormde hen alzoo eer tot fijn beſchaafde Heidenen, die het Christendom aanzagen, gelijk de Romeinſche Grooten, in den laatſten tijd van hun Gemeenebest, den Godsdienst van hunnen Staat aangezien hadden, dan dat dezelve hen zou vatbaar gemaakt hebben, om voedſel voor verſtand en hart uit de H. Schrift te ſcheppen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Daar waren in *Italië* zekerlijk nog overblijfſels dier oude ſekten, welke het Christendom tot deszelfs oorſpronkelijke eenvoudigheid hadden willen terug brengen; doch derzelver armoede, onkunde, en het gebrek van alle geleerde inrigtingen onder hen, benam hun, in eenen tijd, toen men geleerdheid vereischte, allen invloed op anderen, gelijk dan ook anderen hun niet nuttig konden zijn.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Bij dit alles voege men nog de tegenwoordigheid van den Heiligen Stoel; het belang, hetwelk al de kleine Italiaansche Staten hadden, om denzelven te ontzien, en vooral de vrees voor de Keizerlijke wapenen, door welke de eerste Staat, die de leer van LUTHER had willen begunstigen, oogenblikkelijk zou verdelgd zijn geworden. Bovendien werden de Noordsche Volken, bij welken de Hervorming bewerkstelligd werd, door den burgerlijk beschaafden Italiaan genoegzaam als Barbaren beschouwd. De verlichtste lieden juichten de Hervorming wel in het verborgen toe; meer dan één Vorst verheugde zich in de vernedering van den Paus; maar niemand had den moed, om zich openlijk te vertoonen. Zij, die smaak vonden in de Hervorming, vertrokken naar *Zwitserland* of naar andere landen, om dezelve zonder hinder te kunnen omhelzen, gelijk PETRUS MARTYR VERMILI en anderen.

Berigten nopens de Hervorming in Italië.

Ondertusschen bleef *Italië* en zelfs de stad *Rome* niet geheel beroofd van het licht der Hervorming (*), trouwens, reeds van de elfde eeuw af hadden de *Waldenzen* de zaden der Euangeliewaarheid uit hunne Valleijen in *Piemont* verder in *Italië* verspreid door *Lombardyë*, en het overige van *Italië* tot *Rome* en zelfs verder tot in *Apulië*, *Kalabrië*, en het

(*) Van belang is nopens de Hervorming in *Italië* het werk van D. GERDES: *Specimen Italiae Reformatae cet.* na 's mans overlijden uitgegeven door EW. HOLLEBEEK *Lugd. Batav.* 1765.

het ganſche Rijk van *Napels*, ja in *Sicilië* toe. Het herleven der geleerdheid en de beoefening der kunſten en wetenſchappen, hoe zeer het, gelijk wij zeiden, voor den voortgang der Hervorming in *Italië* niet zoo gunſtig geweest is, als men had mogen verwachten, bragt echter veel toe, om het Bijgeloof ten toon te ſtellen, en het diep zedebederf onder de Monniken en Geestelijken, en voornamelijk van het Roomſche Hof openlijk af te ſchilderen en bekend te maken.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Toen LUTHER in *Duitschland* de waarheid begon in het licht te brengen, werden al ſpoedig zijne Boeken in *Italië* overgevoerd, en met graagte gekocht en gelezen. Reeds in het jaar 1519 ſchreef JOANN. FROBENIUS aan LUTHER, dat zijne Boeken in grooten getale in *Italië* gebragt en door alle ſteden verſpreid werden; hij berigtte hem, dat alle geleerden in *Italië* bijſchriften maakten tot zijn' lof, welke hij belooft hem te zullen toezenden (*). In het jaar 1520 werden LUTHERS Boeken te *Venetië* verboden en opgehaald, in het volgende jaar 1521 werd LUTHER door den Patriarch van *Venetië*, op bevel van den Paus, in den ban gedaan, en deze ban van alle predikſtoelen in het *Venetiaanſche* gebied afgekondigd; nogtans droeg de regering van dat Gemeenebest voorzigtig zorg, dat de afkondiging niet geſchiedde, voor dat het volk gebiecht, en dus voor het grootſte gedeelte de Kerk verlaten had.

Niet alleen in het gebied van *Venetië*, maar ook in

(*) LUTHER *Opp. Jenens. Lat. T.* I. *fol.* 388 *et* 389.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

in dat van *Florence*, had LUTHER al vroeg vele bewonderaars, die zijne leer met ijver onderzochten en omhelsden.

Behalve LUTHER was ook MELANCHTHON in hooge achting bij de Italianen, onderhoudende hij Briefwisfeling met de geleerdfte Italianen van dien tijd. Dewijl men zijne fchriften onder zijnen waren naam in *Italia* niet durfde drukken, omdat hij met LUTHER hetzelfde leerde, werden dezelve te *Venetië* en elders onder een' veranderden of verdraaiden naam gedrukt, gelijk zijne *Hypotypofes Theologicae* onder dien van HIPPOFILO DA TERRA NEGRA, en zijn commentarius over het Euangelie van MATTHEUS, onder dien van HIPPOPHILUS MELANGAEUS, en dus werden dezelve met groote drift door de Roomschgezinden zelve gekocht en gelezen. Men maakte van deze list, te dien tijde, meermalen gebruik, dat men of de Boeken der Hervormers zonder of onder een' vervalschten naam uitgaf, en zelfs in het *Italiaansch* vertaalde. Dus werd LUTHERS uitlegging van het *Onze Vader* in het Italiaansch overgezet, te *Venetië* gedrukt, en met toejuiching gelezen, en de *Katechismus* van dezen Hervormer insgelijks zonder naam in *Italië*, als een godvruchtig Boek ontvangen; in het jaar 1545 werd de *Katechismus* van KALVYN in het Italiaansch zonder naam van plaats of Schrijver uitgegeven, en naderhand in het jaar 1557 zijne *Inftitutio Religionis Christianae* vertaald door JULIUS CAESAR PASCHALIS, en opgedragen aan den Markgraaf GALEACIUS CARACCIOLI.

Doch

Vertaling van den Bijbel in het Italiaansch.

Doch in het bijzonder verdient dit aangeteekend te worden, dat al vroeg meer dan eene *Italiaansche* Overzetting van den Bijbel, bijzonder van het Nieuwe Testament is bezorgd geworden; de Italianen hadden eene oude gebrekkige Overzetting des Bijbels, deze echter werd in de XVde eeuw reeds negen en in de XVIde eeuw twaalfmalen herdrukt, waar uit men besluiten mag, dat er reeds vroeg bij de Italianen eene zucht was, om den Bijbel zelven te lezen en te raadplegen. In het jaar 1530 kwam de eerste Overzetting van het Nieuwe Testament in het licht van ANTONIO BRUCCIOLI, vervolgens werd eene vertaling van den geheelen Bijbel door denzelfden BRUCCIOLI, in zeven Deelen, in het jaar 1546 te *Venetië* in druk uitgegeven. Deze BRUCCIOLI wordt voor een Roomsch-Katholijk gehouden, evenwel is zijne vertaling van het Nieuwe Testament op het register der verbodene Boeken geplaatst, gelijk zijne overige schriften zoo uitgegevene als door hem uit te geven.

SANCTES MARMOCHINUS gaf te *Venetië* in het jaar 1538 in folio eene Vertaling van den Bijbel uit, naar zijn voorgeven uit de oorspronkelijke talen, doch in welke inderdaad de Vulgata slaafsch gevolgd en hier en daar van den arbeid van BRUCCIOLI gebruik gemaakt was.

FILIPPUS RUSTICIUS ondernam eene nieuwe uitgave van eene *Italiaansche* Overzetting des Bijbels in het jaar 1562 in folio met eene Voorrede aan de Vorsten en Gemeenebesten van *Italië* gerigt, welke de Overzetting des Bijbels in de moedertaal zelfs

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zelfs in ſpijt van alle Pausſelijke bevelen verdedigt en aantoont, dat het lezen der H. Schrift pligt is voor alle Christenen.

Nog is er in het jaar 1551 eene Italiaanſche Vertaling uitgekomen van de Boeken des Nieuwen Testaments van MAXIMUS THEOPHILUS, welke een' opdragt heeft aan FRANCISCUS DE MEDICIS, Erfvorst van *Florence*, en een merkwaardig aanhangſel of aanſpraak aan den Christelijken Lezer: *over* CHRISTUS, *het einde der wet en de onuitputtelijke fontein van alle goed in de Heil. Schrift, bijzonder in het Nieuwe Testament te vinden*, waar bij gevoegd was een aanſpraak en vermaning aan de Bisſchoppen, om het Christenvolk niet af te trekken of af te houden *van het lezen der H. Schrift.*

Beſpotting van den Paus door de Keizerlijke ſoldaten.

De belegering en verovering van *Rome*, door het leger van Keizer KAREL V. in het jaar 1527, en de gevangenis van den Paus op *Engelenburg*, opende velen de oogen, zoodat het getal der Euangeliſchen van dag tot dag aanwies (*). De ſchriften, welke van de beide partijen, de Keizerlijke en de Pausſelijke, bij deze gelegenheid het licht zagen, ontdekten vele misbruiken der Pauſen en van het Pausſelijke Hof, en zelfs de openlijke beſpotting van den Paus, door de Keizerlijke Soldaten, welke voor een groot gedeelte Duitſchers en Lutheranen waren, ſtrekte, om het aanzien en den eerbied voor den Paus te verminderen, en den geest van vrijheid en onderzoek in den Godsdienst op te wekken. De Sol-

(*) FRA PAOLI *H. Conc. Trid. p.* 40. *ed. Lat. p.* 87. *ed. Gall.*

Soldaten eenen hunner makkers, met name GRUNWALD, met een Pausfelijk gewaad hebbende uitgedoscht, terwijl andere als Kardinalen, Bisfchoppen en andere Geestelijken gekleed, hem omringden, voerden dezen als in een' ftatelijken omgang door de ftad. Deze gewaande Paus zat op een moedig paard, en werd tusfchen beide zittende op een' ftoel gedragen op de fchouderen van anderen. Van tijd tot tijd dronk deze gewaande Paus openlijk op de gezondheid en de eeuwige gevangenis van den gevangen Paus, ook zegende hij het volk, en deed aanfpraken aan hetzelve, verklarende, dat hij en zijne Geestelijkheid niet trotsch en ftout Keizers en Vorsten in den ban doen, en zich ongeoorloofde magt aan zouden matigen, maar dat zij, naar het voorbeeld der Apostelen, den Keizer en de Overheid trouw en gehoorzaamheid zouden bewijzen; de gewaande Paus verklaarde, dat hij, zoo lang hij leefde, den Keizer getrouw zou blijven, en dat hij bij zijn fterven al zijn regt op de Paufelijke waardigheid aan MARTINUS LUTHER wilde overdragen, opdat die naar zijn goedvinden en tot heil van allen al de verouderde gebreken zuiveren, en het fcheepke van PETRUS van nieuw zeil en treil, riemen, ftuurlieden enz. voorzien mogte; en hier op riep hij met verheffing van ftem: dat ieder, wien dit voorftel behaagde, en die daar toe behulpzaam wilde zijn, de hand opfteken en overluid zijne goedkeuring verklaren zou. Nu ftaken de foldaten de handen op, en fchreeuwde luidkeels: *Leve Paus* LUTHER! *Leve Paus* LUTHER! Dit alles gebeurde

na C G.
Jaar 1517.
tot 1552.

voor

NA C. G. Jaar 1517. tot 1552.

voor de oogen van den Paus CLEMENS VII, die dit van *Engelenburg* aanschouwen kon.

De Hertogin van Ferrara beschermt de Hervormde Leeraars.

Omtrent denzelfden tijd, in het jaar 1528, werden aan het Hof van *Ferrara*, welke stad en Hertogdom toen aan het huis van *Este* behoorde, verscheidene Hervormde Leeraars ontvangen en onderhouden, door RENÉE DE BRETAGNE, tweede dochter van Koning LODEWYK XII van *Frankryk*, die getrouwd was met HERCULES D'ESTE, Hertog van *Ferrara* en *Modena*, en die zuster was van CLAUDE DE FRANCE, Gemalin van den Koning van *Frankryk*, FRANCOIS I. Deze Vorstin omhelsde de Euangelieleer, gelijk zij overigens in alle wetenschappen uitmuntte; haar man de Hertog was daartegen zulk een ijveraar voor den Paus, dat hij van denzelven den titel van *Beschermer der Kerk* verkreeg. Desniettemin ontving de gemelde Vorstin, zonder het ongenoegen van haren Gemaal te schroomen, of op de bedreigingen van den Koning van *Frankryk* te achten, alle Dienaren van het Euangelie, die hier en daar vervolgingen leden om den Godsdienst, en die met de vlugt ontkomen, aan haar Hof eene vrijplaats zochten. Onder dezen worden geteld JAN KALVYN, KLEMENT MAROT, LEO of LYON JAMET, MARCUS ANTONIUS FLAMINIUS, MARCELLUS PALINGENIUS, PETRUS MARTYR VERMILI, PFANNIUS of FANNINUS van *Faënza*, en COELIUS SECUNDUS CURIO uit *Piemont* en zeer vele anderen. Deze Vorstin zag zich, na den dood van haren Gemaal, in het jaar 1559, gedrongen, naar *Frankryk* te wijken, waar zij tot haren dood in

het

het jaar 1575 toe, de befchermfter der *Hugenooten* geweest is. na C. G. Jaar1517. tot 1552.

Hare dochter ANNA, door haar zelve in de beginfelen van den gezuiverden Godsdienst opgevoed, eene Princes, uitmuntende in kundigheden en begaafdheden, heeft insgelijks getrouw deze beginfelen bewaard tot het einde van haar leven, hetwelk zij in het jaar 1607 in den ouderdom van 76 jaren met een beter verwisfelde. Hare ftandvastigheid is des te merkwaardiger, dewijl zij getrouwd is geweest met den Hertog DE GUISE, den bitterften vijand der Hervormden, en na hem met JAKOB van *Savoye*, Hertog van *Nemours*.

Eene andere Godvruchtige Princes, MARGARETHA, Zuster van Koning HENDRIK II van *Frankryk* en naderhand Gemalin van EMANUEL PHILIBERT, Hertog van *Savoye*, bragt veel toe, om het Euangelie in *Savoye* te brengen en daar voort te planten. Uit de Schriften van ZWINGLIUS is het ook bekend, dat deze Hervormer in de jaren 1525, 1526 en 1531 briefwisfeling heeft onderhouden met verfcheidene *Italianen*, en onder dezen met ÆGIDIUS A PORTA van *Como* in het *Milaneefche* een *Augustijner* Monnik, die onder anderen, den 11 December 1525 aan ZWINGLIUS fchreef: „Het is nu veertien jaren geleden, dat ik met eenen naar mijn gevoelen Godvruchtigen ijver, maar zonder verftand mij aan het opzigt mijner ouderen heb onttrokken, en de zwarte Augustijner Kap heb aangenomen, meenende met de *Pelagianers*, dat ik mijne zaligheid door mijne eigene werken zou kunnen verkrijgen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

gen. Ook heb ik mijne vlijt aangewend, dat ik, zoo al niet geleerd of godzalig worden, ten minste voor geleerd en godzalig gehouden mogt worden; hierin ben ik in zoo verre geslaagd, dat ik nu reeds zeven jaren lang het ambt van Prediker van Gods woord heb bekleed, maar ô schande! in welke onkunde van ware wijsheid! Ik gevoelde niet wat naar CHRISTUS geleek. Ik schreef niets aan het geloof, maar alles aan de werken toe. Ik leerde stout weg op deze te vertrouwen. En wie zal al het vergif optellen, het welk ik op den akker des Heeren gezaaid heb? Doch de goede God heeft zijnen knecht niet laten verloren gaan, maar mij geheel nedergeworpen. Het licht mijner oogen is niet meer bij mij, ook heeft hij mijne lippen niet stom gelaten; eer heb ik tot heeschwordens toe geroepen: *Heere, wat wilt gij dat ik doen zal?* Eindelijk heeft mijn hart dat kostelijk woord gehoord: *Ga tot* HULDRICK ZWINGLI, *die zal u onderrigten wat gij doen moet?* O zalig woord! Op dit woord heeft mijne ziel eenen onuitsprekelijken vrede gevoeld. Ik bid u, geloof niet, dat ik spot, want gij, neen, niet gij, maar God door u zal mij uit den strik der jagers verlossen. Maar wat zeg ik, ik, mij? Om dat ik, hoop, ook nog eenige Broeders met mij te zullen brengen, enz." Men moet hier bij aanmerken, dat de *Augustijner* Monniken in *Italië* al vroog smaak gevonden hebben in het lezen van de schriften der Hervormers, en daar veel achting voor hadden; trouwens ook PETRUS MARTYR was een *Augustijner*.

Wanneer op deze wijze de Euangelieleer opgang be-

gon

gon te maken, oordeelde Paus CLEMENS het hoog noodig zich daar tegen te kanten, hetwelk hij deed door eene Bulle te *Bologne*, den 15den Januarij 1530, in welke hij den Geloofsonderzoekeren ten ſtrengſte aanbeveelt, zorgvuldig toe te zien, dat deze leer niet verder voortga.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Ten dezen tijde werd er een gerucht verſpreid door *Italië*, dat FILIP MELANCHTHON, wiens vreesachtige aard bekend was, een' zeer ootmoedigen brief had geſchreven aan den Kardinaal CAMPEGGIO, die op den Rijksdag te *Augsburg* in het jaar 1530 als Pauſelijk Legaat, de zaak der Roomſchen behartigde, in welken brief MELANCHTHON zich geheel aan den Paus zou hebben onderworpen. Als dit gerucht onk te *Venetie* was gekomen, ſchreef LUCIUS PAULUS ROSELLIUS aan dezen Hervormer eenen nadrukkelijken Brief, in welken hij hem door de krachtigſte redenen opwekt, om den moed niet te verliezen of zijnen post te verlaten. „ Indien, het geen men verhaalt, waar zou zijn," ſchreef hij hem, „ dan zou het voorwaar zeer ſlecht ſtaan met het Euangelie, en met die genen, die, in uwe en LUTHERS zaak, het Euangelie omhelsd hebben." Hij vermaant hem, om kloeken moed te houden, zeggende: „ Al zoudt gij den dood moeten ſter-
„ ven ter verheerlijking van CHRISTUS, vrees, bid
„ ik, den dood niet, dewijl het beter is, met lof
„ te ſterven, dan met ſchande het leven te verlen-
„ gen."

In dezelfde maand van hetzelfde jaar ſchreef dezelfde ROSELLIUS eenen anderen Brief aan MELANCH-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

THON, hem den Brief dien hij gezegd werd aan CAMPEGGIO geschreven te hebben, toezendende, en hem afvragende, of dezelve echt ware, hetwelk echter nooit gebleken is; en hem verders aansporende en vermanende, om de zaak der waarheid getrouw te blijven.

Vervolging der Hervormdenre Locarno.

Onder de *Italiaansche* Baljuwschappen, die toenmaals van de *Zwitsers* afhankelijk waren, behoorde ook *Locarno:* in deze stad, welke eenen vrij aanzienelijken handel dreef, werd de Hervorming door eenige ingezetenen aangenomen, die eene kleine gemeente uitmaakten; ten einde deze beginselen te stuiten, bragten de Roomschgezinden eerst een mondgesprek te weeg, tusschen een' Priester van *Locarno* en JOANN. BECCARIA, Leeraar dezer gemeente, en nog twee van deszelfs medebroeders. Doch, alzoo deze onderhandeling niet slaagde naar den wensch der Roomschgezinden, kwam men eenige jaren later tot eene dadelijke vervolging, en in het jaar 1554 gaven de Roomsche Zwitsersche Kantons bevel, dat allen, die zich van de Roomsche Kerk hadden afgescheiden, tot dezelve zouden terugkeeren, of hun vaderland verlaten, zonder ooit derwaarts terug te komen, of in het gebied der Roomsche Kantons geduld te worden. Dit bevel werd in het midden van den winter ten uitvoer gebragt, wanneer omtrent honderd en vijftig van deze ongelukkigen het vaderland moesten ruimen, die, na veel sukkelens, te *Zurich* aankwamen, en gastvrij ontvangen werden; hier leiden zij den grond tot de *Italiaansche Gemeente*, welke daar sedert be-

staan

ſtaan heeft; hun eerſte Leeraar was BERNARDIN OCELLUS of OCHINUS, die naderhand door zijne gevoelens en rampen zoo bekend is geworden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Dat de leere der Hervorming reeds in het jaar 1528 bij ſommige *Venetianen* ingang heeft gevonden, beſluiten wij uit eenen Brief van LUTHER, in dat jaar aan GABRIEL DIDIMUS geſchreven; in welken hij zegt: „ Ik hoor met blijdſchap, van de *Venetianen*, hetgeen gij mij ſchrijft, mijn GABRIEL, dat zij het woord Gods hebben aangenomen. Gode zij dank en eere." Van het jaar 1530 tot 1542 ſcheen de voortplanting van de Euangelieleer voorſpoedigen voortgang te hebben, men ſprak er vrij en openlijk over, ook ſcheen men te mogen verwachten, dat er eerlang openbare vergaderingen zouden gehouden worden, zelfs waren er onder de Monniken, die der Hervorming genegen waren. FLACIUS ILLYRICUS, naderhand een zeer bekend Godgeleerde onder de Lutheranen, verhaalt ons, dat hij in het jaar 1540 te *Venetië* zijnde, om zijne ſtudien voort te zetten, voornemens was, zich in de Orde der Franciskanen te begeven, maar dat hij daar van afgehouden was door de redenen van BALDUS LUPATINUS, Provinciaal der *Franciskanen*, wien hij in bloedverwantſchap beſtond, en dat hij zich, op deszelfs raad, naar *Duitschland* begaf, om de thans opkomende leere vrijer en naauwkeuriger te onderzoeken. De gemelde LUPATINUS heeft naderhand bijna twintig jaren lang in de gevangenis doorgebragt om der waarheid wille, tot hij einde-

De Hervorming vindt ingang bij ſommigen in Venetië

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

lijk, ſtandvastig blijvende bij zijne belijdenis, in het water geworpen en verdronken is.

Te weten, ook in *Venetië* werd de opkiemende waarheid met geweld onderdrukt, dit blijkt onder anderen uit het voorbeeld van SIGISMUND den Duitſcher, die de Euangelieleer in het *Venetiaanſche* gebied leerende, op last van den *Doge* in het jaar 1535 gevangen genomen werd, waar voor Paus PAULUS III in een *Breve* zijne dankzegging aan den *Doge* betuigde.

In het Milaneeſche.

Uit een ander *Breve* van dienzelfden Paus blijkt, dat er in het jaar 1536 ook te *Milaan* en in het *Milaneeſche* lieden waren, die van de Roomſche Kerk en derzelver gevoelens afgingen. Dit *Breve* is gerigt aan JOANN. MORON, Bisſchop van *Modena*, en behelst, dat te *Milaan* geheime zamenkomſten, (conventiculen,) gehouden werden, van adelijke mannen en vrouwen, in welke vele ketterijen, door de Kerk veroordeeld, geleerd werden, voornamelijk der *Beginen* en der *Armen van Lions*, naar welke de Paus wil dat onderzoek geſchieden en de ſchuldigen geſtraft zullen worden. Deze JOANN. MORON naderhand Kardinaal, verviel zelf onder het Pausſchap van PAULUS IV in het vermoeden van Ketterij, en werd te *Rome* in *Engelenburg* gevangen gezet en door vier Kardinalen zeer ſtreng onderzocht, en eerst na den dood van PAULUS IV uit de gevangenis ontſlagen.

Merkwaardige Brief van

In het jaar 1542 ſchreven eenige *Venetianen* eenen merkwaardigen Brief aan LUTHER, waartoe zij zich

van

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

eenige Venetianen aan LUTHER.

van de pen van BALTHASAR ALTIERI, Secretaris van den Engelſchen Gezant, bedienden, en in welken Brief zij hem kennis gaven, van de onderdrukking en het gevaar, waar in zij zich om hun geloof bevonden, hem verzoekende, bij de Duitſche Vorsten te bewerken, dat dezen ten hunnen behoeve aan den Raad van *Venetië* mogten ſchrijven, opdat deze ook bewogen werd, om aan te dringen op het houden van eene algemeene Kerkvergadering, en dat inmiddels niemand om zijn geloof mishandeld of gedrukt worde. Vervolgens ſchreven zij hem over de twisten betreffende het Avondmaal, gevende hem hunne vredelievende gedachten te kennen, in welke zij ook van BUCERUS verſterkt waren enz. Jammer, dat LUTHER thans zijnen hevigen aard te veel toegevende, in zijn antwoord op dit ſchrijven, in het jaar 1544, zoo hevig uitvoer tegen BULLINGER, PELLICANUS, BUCERUS en anderen, die hij *Sacramentarisſen* noemt, dat hij zelfs de *Italianen* aanzette, om de pen tegen ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS te ſcherpen, terwijl hij deze uitmuntende *Hervormers* voor *valſche Profeten* ſchold, en niet ſchroomde te zeggen, dat zij, door de werking des Satans, wetens en willens de waarheid beſtreden. MELANCHTHON had reeds in 1543 op eenen veel zachteren toon aan VITUS THEODORUS geſchreven, en zich beklaagd, dat LUTHER te ſchamper aan de Italianen geſchreven en gemeend had, dat de leer der Transſubſtantiatie verdragelijker ware dan het gevoelen van ZWINGLIUS, waaruit tevens blijkt, dat LUTHER reeds vroeger dan in het jaar 1544 aan

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

de *Italianen* moet geschreven hebben, welke Brief verloren zal geraakt zijn.

Merkwaardig is, hetgeen THOMAS LIEBER, die zich zelven naderhand met eenen Griekschen naam ERASTUS heeft genoemd, en die in de Kerkgeschiedenis bekend is geworden door zijn gevoelen over de Kerkelijke tucht, aan eenen vriend schrijft, den laatsten December 1544 uit *Bologne*, alwaar hij zich om zijne studien toenmaals bevond: „ Te *Imola*, (eene stad, die toen onder het gebied van den Paus stond,) predikt zekere Monnik: *dat* CHRISTUS *Koningrijk ons om onze verdiensten gegeven wordt.* Onder het preken staat een nog kleine knaap op, en den Monnik bestraffende, zegt hij: *Gij lastert God en* CHRISTUS; alzoo gij aan ons toeschrijft, hetgeen hij door zijn lijden en door zijn sterven verwerft en ons uit zijne genade en barmhartigheid schenkt. De Monnik vergramd, riep den jongen toe: *dat hij niet wist, wat hij zeide, en dat hij zijn Onze Vader nog moest leeren;* en nu evenwel over deze dingen al wilde oordeelen. Als zij lang over en weder gekibbeld hadden, zeide de Monnik: Ga heen, kwade jongen, die de kinderschoenen nog niet hebt uitgetrokken. Wat matigt gij u het oordeel aan over de Heilige Schriften, welke de geleerdste lieden niet regt kunnen verklaren, ja zoo ik geloof, niet kunnen lezen? De knaap antwoordde: Hebt gij niet gelezen: *uit den mond der kinderkens en zuigelingen hebt gij sterkte gegrondvest?* waarom verstoot gij mij dan, en zegt, dat het mijne zaak niet is die te lezen? Eindelijk is de knaap

naar

naar de gevangenis gebragt, alwaar hij nog zit (*)."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Ondertusschen zat de Paus niet stil, maar wendde integendeel alle vlijt aan, om de Hervorming te keer te gaan; behalve hetgeen door zijn aanstoken te *Modena* en *Ferrara* tegen de Euangelischen te dezen tijde ondernomen werd, schreef hij in het jaar 1546 weder eenen scherpen Brief aan den *Doge* en den Raad van *Venetië*, hen vermanende, om de insluipende en toenemende Ketterijen met alle kracht te weren en het geloof der Kerk te beschermen.

Bijzonderheden de Hervorming betreffende te Napels.

In het Koningrijk *Napels*, en bijzonder in de stad *Napels* zelve, waren ook velen, die de waarheid met ijver zochten. Onder anderen bevond zich in deze stad een gezelschap, hetwelk dikwerf zamenkwam, met oogmerk, om de leer van de Kerk te vergelijken met de leer van den Bijbel. Dit gezelschap bestond niet uit Geestelijken, een' enkelden uitgezonderd, maar uit aanzienelijke lieden van vele beschaafdheid, die den Godsdienst beschouwden niet als eene zaak van het geheugen, maar als behoefte voor het hart. GALEAZZO CARACCIOLI, Markgraaf van *Vico*, ANTONIO FLAMINIO, die den post van Geheimschrijver van het *Concilie van Trente* van de hand wees, VALDES, voorheen Hopman in Spaanschen dienst, eindelijk VICTORIA COLONNA, Gemalin van den beroemden Marquis van PESCARA, die na den dood van de Connetable DE BOURBON, het bevel voerde over het krijgsvolk van KAREL V, het-

(*) HOTTING *Hist. Eccles. Sec.* XVI. *Tom.* V. *p.* 200. GERDES *Ital. Reform. p.* 70.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

hetwelk *Rome* veroverde, waren onder de aanzienelijksten; tot dit gezelschap werd ook PETRUS MARTYR VERMILI, die thans te *Napels Prior Sancti Petri ad aram* was, ingeleid, als ook BERNARDUS OCHINO, toen Generaal der Kapucijnen. Dit gezelschap, of wel de bijzondere leden van hetzelve, lieten de schriften der Hervormers uit *Duitschland* komen, dus verkreeg MARTYR, kort op elkander, BUCERUS Commentarius over de *Euangelien*, zijne aanmerkingen over de *Psalmen*; ZWINGLIUS Boek over den waren en valschen Godsdienst, en over de Goddelijke Voorzienigheid, en eenige schriften van ERASMUS. OCHINO en VERMILI, deelden hunne kundigheden aan anderen mede, de eerste door prediken, zijnde een kundig prediker, evenwel deed hij zulks behoedzaam en voorzigtig, zonder openbare ergernis te geven. Keizer KAREL zelve, die hem te *Napels* hoorde, betuigde, dat hij zoo nadrukkelijk en godvruchtig predikte, als genoegzaam was, om zelfs de steenen te doen schreijen. MARTYR hield, op verzoek van een aantal personen van voornamen stand, voorlezingen over den eersten Brief van PAULUS aan de *Corinthiers*, en hij deed dit met eene vrijmoedigheid, waar van men, tot op dien tijd, in *Italië* geen voorbeeld zag. Niet alleen Napolitanen, maar ook velen uit den ganschen omtrek, woonden deze voorlezingen bij, en daar MARTYR een zeer bescheiden man was, afkeerig van alle hevigheid, gaf hij in het eerst geene ergernis; tot dat hij aan het 13de tot het 15de vers van het derde Hoofdstuk gekomen was, en verklaarde, dat deze plaats het

be-

bestaan van een Vagevuur niet bewees. Hoe bescheiden hij dit ook zeide; hoe weinig hij er destijds ook aan dacht, staande te houden, dat er geen Vagevuur hoegenaamd besta; echter beleedigde hij met deze zijne verklaring de ijveraars voor het geloof. Het Kettergerigt te *Napels*, alhoewel deszelfs magt daar zeer beperkt was, verbood hem met zijne voorlezing voort te gaan en riep hem op, om zich, wegens zijne gevoelens, te verantwoorden. Dit Kettergerigt werd thans sterk ondersteund door PEDRO DE TOLEDO, Onderkoning van *Napels*, wien Keizer KAREL onlangs in het jaar 1536 bevolen had, om ten strengste tegen de *Lutheraansche* Ketterij te waken.

MARTYR, die het nutteloos vond, met het Kettergerigt te disputeren, en beneden zijne waardigheid om voor hetzelve te verschijnen, wendde zich tot zijne vrienden, die hij in merkelijk getal had in het Kollegie der Kardinalen te *Rome*, en die verstandiger dan de *Napelsche Dominikanen*, den Paus overhaalden, om hem van alle verantwoording vrij te verklaren, en het verbod der openbare voorlezingen in te trekken. Voorts, ten einde eenen zoo geleerden man, die met de reinste zeden de opregtste vroomheid paarde, niet in gevaar te brengen, om in eenen twist te raken, in welks hitte hij der Kerk ontrukt zou kunnen worden, zoo bewogen zij de Oversten der *Augustijnen*, om hem tot *Visitator Generalis* hunner Orde te benoemen, welk aanbod MARTYR te liever aannam, omdat de lucht van *Napels* nadeelig bevonden werd voor zijne gezondheid.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

MARTYR ondernam in zijnen post als *Visitator Generalis* de zeden en tucht zijner Orde te hervormen, waar toe hij verscheidene pogingen in het werk stelde, maar niet anders uitvoerde, dan dat hij eenen algemeenen haat gaande maakte, welke, ziende hem niet openlijk te kunnen verderven, hem listig met een snood oogmerk deed benoemen tot *Prior* van het Stift van den Heiligen FRIDRIANUS te *Lucca*. Dit was een aanzienelijk Kerkelijk ambt, met hetwelk de Bisschoppelijke regten over een gedeelte der stad *Lucca* verbonden waren; doch dewijl die van *Lucca* doodelijke vijanden waren van die van *Florence*, bedoelde men, door aan MARTYR dit ambt op te dragen, hem, die een *Florentyner* was, in twisten en vervolgingen in te wikkelen. Maar, de Monniken misrekenden zich: Nooit waren de *Luccanen* beter met eenen *Prior* in hunnen schik, dan nu met MARTYR. Reeds lang onvergenoegd over de misbruiken der Roomsche Kerk, ontvingen zij eenen man, die het prediken voor zijn beroep, en de verbetering der zeden, voor het hoofddoel des Christendoms hield, met opene armen.

MARTYR rigt eene Leerschool te Lucca op

MARTYR week reeds, te dezen tijde, ten aanzien van verscheidene punten, af van het geloof zijner Kerk, doch hij hield het voor onvoorzigtig, zijne gevoelens, die voor meer gevorderden nuttig zouden kunnen zijn, den nog niet behoorlijk voorbereiden mede te deelen. Hij besloot daarom *Lucca* tot eene Leerschool voor *Italië* te maken, gelijk *Wittenberg* voor *Duitschland* was. Hij vereenigde zich met verscheidene Patriciers van *Lucca*, offerde zijn eigen

gen voordeel op, en verkreeg, op die wijze, de middelen, om eene geleerde School op te rigten, die niet alleen in *Italie* de aanzienelijkſte in hare ſoort was; maar als School in geheel *Europa* haars gelijke niet had. Men vond op verſchillende Hooge Scholen van *Europa* enkele mannen, die grooter waren dan die, welke MARTYR te zamen bragt; maar nergens vond men zulk een aantal uitmuntende mannen bijeen. CELSUS, Graaf van *Martinenghi*, onderwees het Grieksch; TREMELLI het Hebreeuwsch, in hetwelk hij te beter bedreven was, omdat hij een gedoopte Jood was; PAULUS LACISIUS het Latijn. MARTYR zelf was een ijverig Prediker, verklaarde, des voormiddags, voor een aantal toehoorders, de Brieven van PAULUS, die zij vervolgens, onder zijn opzigt, zelve verklaren moesten; en des namiddags verklaarde hij eenen *Pſalm*, of eenen *Profeet*, volgens den grondtekst (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De School van MARTYR bleef tot het jaar 1541 ongemoeid, doch toen trok er een onweder zamen, hetwelk MARTYR alleen door de vlugt ontgaan kon. Het grootſte gedeelte van de Patriciers en het ganſche volk van *Lucca* was wel op zijne hand, doch zijne vijanden namen nogtans eene proeve aan iemand van minder gezag, om te zien, hoe ver zij zouden kunnen gaan. Eén van de Monniken, die MARTYR's onderwijs genoten, hield in tegenwoordigheid van eenige Prelaten uit het gevolg van den Paus,

(*) Vergel. SCHLOSSER *het Leven van* TH. BEZA en P. MARTYR VERMILI II *Stuk Bladz.* 23. volgg.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Paus, dat zich te *Lucca* ophield, de Paus zelf bevond zich in de nabuurschap dier stad te *Buveto*, alwaar hij eene bijeenkomst had met den Keizer, deze Monnik hield eene koene predikatie, in welke hij den Ceremoniedienst en het praktische Christendom tegen over elkanderen stelde. De Prelaten deden hem, op staanden voet, zonder zich deswege aan den gewonen rigter te wenden, door den Pausselijken Ketterrigter in de gevangenis werpen, ten einde te zien, of de *Luccanen*, uit vreeze voor den Keizer en den Paus, hunne regten thans minder driftig dan anders zouden verdedigen. Deze, ijverzuchtig voor hunne vrijheid, braken de gevangenis met geweld open, en stelden den Monnik in vrijheid. De arme man werd daar door wel niet gered; daar hij op de vlugt, voor de poorten van *Lucca*, zijn been brak, op nieuw gevangen genomen, en naar de gevangenis der Inquisitie te *Rome* gesleept werd; doch de vijanden van MARTYR zagen er nogtans uit, dat zij zich in *Lucca* aan hem niet konden wagen. De Oversten zijner Orde besloten daarom, hem naar *Genua* te ontbieden. De Kardinaal CONTARINI, zijn vriend, onkundig van alles, wat er tegen zijnen vriend gesmeed werd, kwam ondertusschen te *Lucca* aan, en nam, zonder bedenking, zijn' intrek bij MARTYR, die hem, dewijl de Kardinaal van zijn Gezantschap in *Duitschland* terugkeerde, naauwkeurig ondervroeg over de Hervormers.

Aan deze gesprekken, in welke CONTARINI met geen lof genoeg kon melding maken van hunne geleerd-

leerdheid en hunnen ijver, had MARTYR vele onderrigtingen te danken over de bijzondere gesteldheid der Leeraars van de hervormde Kerk. CONTARINI, die zelf in vele stukken van het geloof zijner Kerk afweek, merkte spoedig, waar zijn vriend toe overhelde, en zocht hem te bewegen, om, naar zijn voorbeeld, eenige uitwendigheden als onverschillig te beschouwen, en zich omtrent anderen niet vrij uit te laten, in welk geval hij hem beloofde, hem, door zijnen invloed, te zullen beschermen. MARTYR verklaarde hem, dat hij zijne gevoelens niet verbergen wilde, en dat hij de waarheid, te allen tijde, vrijuit en openlijk belijden zou, wanneer men hem naar dezelve vroeg; doch, dat hij zich niet verpligt vond, om ongevraagd de Kerk openlijk aan te randen, of van hare gemeenschap te scheiden. De Kardinaal begrijpende, dat MARTYR niet ingewijd was in de grondstellingen der hooge Geestelijkheid, zweeg. Intusschen zag MARTYR den storm opkomen, maakte aanstonds, na het vertrek van den Paus, zijne huisselijke zaken in orde; pakte een gedeelte van zijne Bibliotheek in, gaf die in handen van den Patricier CHRISTOFFEL BRENTA, die hem dezelve vervolgens naar *Duitschland* toezond, en gaf de overige Boeken ten geschenke aan zijn Stift. Daar hij van zijn bijzonder vermogen zoo veel had opgelegd, dat hij, bij weinige behoeften, en in dien tijd, vooreerst voor gebrek was beveiligd, zoo liet hij de gelden van zijn Stift, zelfs voor zoo ver zij zijne inkomsten waren, onaangeroerd, en wachtte rustig de beslissing van zijn lot af, op welke

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552.

zij-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ke zijne vijanden hem niet lang lieten wachten. Zij hielden, in eene bijgeloovige ſtad, *Genua*, eene vergadering, en gelastten hem, om zich op onderſcheidene punten te komen verantwoorden. MARTYR meende, zich niet te moeten blootſtellen aan het gevaar, om te *Genua* onverhoord te regt geſteld te worden, en hoopte welligt ook, door vrijwillige verwijdering, zijne School nog te zullen behouden. Hoe het zij, hij verliet *Lucca*, en begaf zich in allerijl naar die ſtreken, waar hij hoopte van meer nut te zullen zijn. Hoe groot de achting was, welke hij in *Lucca* had, blijkt niet alleen daar uit, dat PAULUS LACISIUS en THEODOSIUS TREBELLIUS hem vergezelden, maar ook, dat JULIUS TERENTIANUS, uit achting en liefde voor zijnen Leermeester, hem tot aan het einde van zijn leven niet verliet, en lief en leed met hem deelde.

Nadat MARTYR zich verwijderd had, volgden hem, reeds in het eerſte jaar, achttien zijner beste leerlingen, omdat zij onderſcheidene gebruiken der Roomſche Kerk, niet meer met een goed geweten konden waarnemen; zijne School bleef echter nog in wezen, tot dat die van *Lucca* aan het geweld niet langer weêrſtand durfden bieden. De beroemde CURIO namelijk leerde niet alleen in *Lucca*, na MARTYR's vertrek, toen hij reeds in andere groote ſteden van *Italië* voor Ketter verklaard was, maar GONFALONIERE en BURLAMACHI hadden zelfs het plan ontworpen, om den ganſchen Pausſelijken Godsdienst, met geweld, omver te werpen, en hadden daarom een aanzienelijk getal onvergenoegden

den rondom zich vergaderd, toen de overmagt van den Keizer in het jaar 1546 de *Luccanen* dwong, om hem BURLAMACHI naar *Milaan* uit te leveren; hunne Leeraars te verwijderen, en de Hervorming te laten varen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Te *Pisa*, werwaarts MARTYR, die geene onrust wilde ſtooken, zich van *Lucca* begaf, deelde hij, voor de eerſte reis, ten blijke, dat hij tot de Hervormden was overgegaan, het Avondmaal uit, onder de beide gedaanten, en ſchreef aan zijnen begunſtiger, dien hij hooge achting toedroeg, den Kardinaal POLUS, eenen Brief, in welken hij zijn gedrag regtvaardigde, en den Zegelring, het teeken van zijne waardigheid als Prelaat, terugzond; te gelijk zond hij aan zijn voormalig Kerspel eenen herderlijken Brief, welke in den vorm van eene uitlegging van het *Symbolum* der Apostelen in het *Italiaansch* opgeſteld, zeer beſcheiden de redenen opgaf van zijn afſcheiden van de Roomſche Kerk.

Van *Piſa* begaf MARTYR zich naar *Florence*, om aldaar zijnen vriend BERNARDUS OCHINO op te zoeken, die met hem in dezelfde gevoelens ſtond, en, even gelijk hij, die gevoelens openlijk predikte. Deze was Generaal der *Kapucynen*, dien men, omdat hij te *Napels* ketterſche gevoelens geleerd zou hebben, gelijk wij reeds gezien hebben, naar *Rome* geroepen had, en die, zich verlatende op den invloed van POLUS en CONTARINI, zich ter verantwoording wilde ſtellen. MARTYR had vele moeite, om hem te overreden, dat hij zich met hem naar *Zwitſerland* bergde. Van het geen MARTYR vervolgens,

bij-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

bijzonder in *Engeland*, ten dienfte der Hervorming, verrigtte, hebben wij op de behoorlijke plaats gefproken.

De Hervorming in Italië onderdrukt.

Op dezelfde wijze als te *Lucca*, werd ook elders in *Italië* het zaad der Hervorming met geweld verftikt door de Paufen en door de Inquifitie. Reeds in het jaar 1542 gaf de Kardinaal CARAFFA aan den Paus PAULUS III den raad, om de Inquifitie in *Italië* te vestigen, hetwelk geheel met de Lutherfche Ketterij befmet was, als welke niet alleen Wereldlijken maar ook vele Kerkelijke perfonen omhelsden (*). Deze zelfde Kardinaal vervolgens zelf Paus geworden, onder den naam van PAULUS IV, ftelde alles in het werk, om de Hervorming tegen te gaan, ja zelfs zegt men, dat hij op zijn fterfbed den Kardinalen niets zoo fterk aanbeval, dan het *Officie der Inquifitie*, als het eenig middel, om de Kerk zuiver en onbefmet te houden; echter was het volk in *Italië* over het algemeen ten fterkfte ingenomen tegen de Inquifitie. Eer nog de gemelde Paus den laatften fnik had gegeven, liep het gemeen te *Rome* naar de nieuwe gevangenis der Inquifitie, verloste de gevangenen uit dezelve en ftak het gebouw vervolgens in brand; ook liepen de *Dominikanen*, tot welken de Inquifitie behoorde, gevaar van hunne Kloosters te zien vernielen. De Onderkoning van *Napels*, PEDRO DE TOLEDO, was een vijand van de Hervorming; hij kondigde een ftreng Plakaat af tegen de Ketterfche Boeken; liet eenige gefchriften van

(*) SPONDAN. *Ann. T.* I. *p.* 475. et 567.

van MELANCHTHON en ERASMUS openlijk verbranden, en vernietigde verscheidene Hoogescholen, omtrent dezen tijd door den Adel, ter voortplanting der geleerdheid, opgerigt; maar toen hij van Keizer KAREL bevel gekregen hebbende tot het invoeren der *Inquisitie*, ten dien einde Paus PAULUS III verzocht, eenen Afgevaardigde van die vreeselijke Regtbank van *Rome* naar *Napels* te zenden, vatten die van *Napel*s de wapens op, ten einde zich tegen deze geestelijke dwingelandij te verdedigen, en beide de Keizer en de Onderkoning zagen zich genoodzaakt, van hun ontwerp af te zien, om deze hatelijke Regtbank in het Koningrijk *Napels* in te voeren.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het ontbreekt ondertusschen ook in *Italië* niet aan voorbeelden van lieden, die voor het geen zij als Euangeliewaarheid omhelsden en geloofden, hun leven niet te dierbaar hielden. Zoodanig was FANNIUS of FANINUS een aanzienlijk man uit *Faenza*, eene Pauselijke stad, die de waarheid, welke hij uit de Heil. Schrift geleerd had, ook aan anderen onderwees, en deswegens in het jaar 1547 of 1548 in de gevangenis werd geworpen. Hij was in het eerst niet bestand tegen de vreeze des doods, en het bidden en smeeken van zijne huisvrouw, kinderen en vrienden, maar kocht zijne vrijheid voor de verloochening der waarheid. Doch weldra had hij van dezen stap het hartelijkst berouw, hetwelk hij openlijk beleed, tevens op nieuw zijn werk makende, om de waarheid aan anderen mede te deelen. Hij werd dra weder in hechtenis genomen, en bleef twee jaren

Voorbeelden van Martelaren voor hun geloof in Italië.

 lang,

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

lang, van het jaar 1548 tot 1550, gevangen, wanneer hij, zijne ſtandvastigheid genoeg beproefd zijnde, op uitdrukkelijk bevel van den Paus JULIUS III, tot de ſtrop verwezen, en zijn ligchaam vervolgens verbrand is geworden.

Een ander voorbeeld had plaats te *Plaiſance.* DOMINICUS *à domo alba*, een Burger van de ſtad *Baſana*, onder het gebied der *Venetianen*, die in zijne vroege jeugd in het Keizerlijk leger in *Duitschland* gediend en daar kennis der waarheid verkregen had, van den krijgsdienst eerlijk ontſlagen zijnde, leide zich toe op de oefening der godzaligheid, en dagelijks in de kennis der waarheid vorderende, verklaarde hij dezelve in *Plaiſance* ook aan anderen; zelfs kwam hij in het jaar 1550 te *Napels*, en verbreidde ook aldaar de leer van het Euangelie. Van daar wedergekeerd naar *Plaiſance*, ondernam hij, misſchien met te grooten ijver, openlijk op de markt te prediken *over de ware Biecht*, *het Vagevuur en de Aflaten*; den volgenden dag *over het waar geloof en de goede werken*, in hoe verre dezelve noodzakelijk zijn tot zaligheid, belovende des anderen daags te zullen handelen *over de Mis en den Antichrist.* Doch, het werd hem door de regering belet, die hem door dienaars naar den Vikaris van den Bisſchop liet brengen, alwaar hem rekenſchap van zijne roeping en geloof werd afgevorderd, en alzoo hij ſtandvastig bleef bij de belijdenis der waarheid, werd hij in eenen afzigtelijken Kerker geworpen, en eindelijk, nog geen 30 jaren oud zijnde, ter dood gebragt, welken hij moedig, zich alleen tot de gena-

de

de en barmhartigheid van CHRISTUS wendende, en voor zijne vijanden in zijn uiterste biddende, als een Christen, onderging in de maand September 1550.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Wij gaan andere getuigen der waarheid kortheidshalve voorbij, als GALEACIUS TRECIUS, die den 24sten November 1551 zijn leven op den brandstapel eindigde, JOANNES MOLLIUS, die in het jaar 1553 te *Rome* om de belijdenis van het Euangelie ten vure gedoemd is; doch wij kunnen niet voorbij melding te maken van eenen edelen *Italiaan* GALEACIUS CARACCIOLI, Marquis van *Vico*. Deze, geboren in het jaar 1517, had ten Vader NICOLAAS ANTONI CARACCIOLI, Marquis van *Vico*, en tot Moeder eene Zuster, gelijk THUANUS schrijft, of, gelijk anderen, eene Nicht van den Paus PAULUS IV, uit het edel huis van CARAFFA. In den ouderdom van twintig jaren trouwde hij VICTORIA, dochter van den Hertog van *Nuceria*, die hem een huwelijksgoed van 20,000 Dukaten aanbragt, en bij welke hij een aantal kinderen verwekte. Doch, wanneer om dezen tijd PETRUS MARTYR VERMILI te *Napels* gekomen, aldaar de leer van het Euangelie aan zijne vrienden verklaarde, werd CARACCIOLI ook door hem en door JOANNES VALDEZ en JOAN FRANCISCUS CASERTA, zijnen bloedverwant, overreed, om de Hervorming aan te nemen, in het jaar 1541. Ook werd hij daar toe opgewekt in eenen uitmuntenden Brief door MARKO ANTONIO FLAMINIO, in welken deze hem vermaande, om, met verzaking van alle aardsche heerlijkheid, CHRIS-

Bijzonderheden van den Marquis GALEACIUS CARACCIOLI

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

TUS en deszelfs waarheid vrijmoedig te belijden, waar toe hij hem verscheidene voorbeelden van aanzienelijke mannen onder het oog bragt, die insgelijks de Hervorming omhelsd hadden, ook onder anderen de vermaarde VICTORIA KOLONNA, weduwe van den Markgraaf van PESCARA. Deze Brief was geschreven in de maand Februarij 1543.

De menigvuldige reizen, welke CARACCIOLI, die aan het Hof van Keizer KAREL V was, doen moest, in *Duitschland* en andere landen, om dien Vorst te volgen of te verzellen, gaven hem gelegenheid, om de Boeken van LUTHER met meer vrijheid te lezen, en met de Hervormers nader bekend te worden, inzonderheid werd hij te *Straatsburg* door PETRUS MARTYR VERMILI in de waarheid meer bevestigd, tot hij eindelijk in het jaar 1551 zijn vaderland, vader, vrouw en kinderen, die weigerden hem te verzellen, om CHRISTUS wil verlatende, naar *Geneve* week, en daar de Hervorming openlijk omhelsde. Hier te *Geneve* vestigde of vernieuwde hij eene *Italiaansche* gemeente, bij welke hij de waardigheid van *Ouderling* bekleedde.

Door zijn godvruchtig en voorbeeldig gedrag verwierf CARACCIOLI zich de gunst van allen en de liefde der godvruchtigen; zoo dat hem in het jaar 1555 door de regering niet alleen het Burgerregt, maar ook eene plaats in den grooten en kleinen Raad van het *Geneefsche* Gemeenebest geschonken werd.

Ondertusschen kon CARACCIOLI den eenzamen staat als weduwenaar niet dulden, hij klaagde hier over

over aan KALVYN, wien hij raadpleegde, of het hem niet vrij zou ſtaan, eene andere vrouw te trouwen, dewijl zijne vrouw hem verlaten had? KALVYN, niet op zich willende nemen, deze vraag te beſlisſen, nam den raad in van de overige Godgeleerden van *Zwitſerland*, *Straatsburg* enz., welke eenparig overeenkwamen, dat het eerſte huwelijk van GALEAZZO verbroken was, niet door zijne, maar door de ſchuld van zijne vrouw, doch tevens oordeelden zij, dat de regering daar over eene regtelijke uitſpraak doen, en hem vervolgens vrijheid geven moest om te hertrouwen. Dit geſchied zijnde, trouwde CARACCIOLI in het jaar 1560 ANNA FREMERY, eene weduwe van 40 jaren, die van *Rouan*, waar zij geboren was, na den dood van haren eerſten man, insgelijks om den Godsdienst, naar *Geneve* gekomen was; met deze vrouw leefde hij zuinig, doch niet geheel armoedig, zijnde van al zijn vaderlijk erfgoed beroofd, tot zijnen dood in het jaar 1586, in het 68ſte jaar van zijnen ouderdom. Zij overleefde hem nog geen jaar.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Doch wij onthouden ons van meer voorbeelden bij te brengen van zulken, die, of met verlating en opoffering van alles, hun geloof geopenbaard hebben, of zelfs wel met opoffering van hun leven door beuls handen; één voorbeeld van de woede van het Bijgeloof willen wij ſlechts nog gewagen, waar door in *Calabrië* in het jaar 1560 den 11den Junij op eenen dag acht en tachtig Martelaars door het bloedmes geſlagt zijn geworden.

Uit het tot hier toe gezegde blijkt, dat het ook in

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

in *Italië* niet ontbroken heeft aan menſchen, die hunne belijdenis getrouw waren tot den dood, alhoewel in dat land de Hervorming geene vaste wortelen heeft kunnen ſchieten, zoodat daar duurzame hervormde Gemeenten geplant zijn geworden.

De Hervorming in Spanje onderdrukt door de Inquiſitie

Spanje en *Portugal* hebben, ten opzigte der Hervorming, genoegzaam een gelijk lot gehad met *Italië*. Het licht van het Euangelie beſtraalde ook *Spanje*, en vele *Spanjaarden* verheugden zich over dit licht, en lieden van allen rang, kunne, ouderdom en waardigheid beijverden zich, om kennis aan hetzelve te krijgen, maar de Inquiſitie, nergens zoo ontzaggelijk en geducht als in *Spanje*, en gehandhaafd door eenen wreeden en tevens bijgeloovigen FILIPS II, heeft door hare vervolgingen dit licht genoegzaam geheel uitgebluscht. Wij weten weinige bijzonderheden, welke hier toe behooren, alleen is er eene lijst van Spaanſche Martelaren voor de leere der Hervorming verzameld door een' geleerd Engelschman MICH. GEDDES, welke lijst MOSHEIM in het Latijn vertaald in eene zijner werken geplaatst heeft (*). De geleerde DAN. GERDES heeft een verhaal van REGINALD GONSALVO· over de Proteſtantſche Martelaren in *Spanje* geplaatst in zijn *Scrinium Antiquarium* (†), waar toe wij den Lezer moeten heenen wijzen.

(*) *Diſſ. ad H. Eccl. pertin. Vol.* I. *p.* 678-697.

(†) *Tom.* IV. *pag.* 581-662.

TIEN-

TIENDE HOOFDSTUK.

Verschillen onder de Protestanten.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Verschillen tusschen de Protestanten hinderen den voortgang der Hervorming.

Niettegenstaande de vervolgingen en geweldige tegenstand, welken de Hervorming alom ontmoette, gelijk wij in het voorgaande Hoofdstuk gezien hebben, den voortgang derzelven merkelijk verhinderden, evenwel mag men, met grond, vaststellen, dat de ongelukkige verschillen, welke al vroeg onder de Hervormers ontstonden, en welke met te groote hevigheid werden gedreven, zoodat zij scheuringen voortbragten, ongelijk meer nadeel aan de zaak der Hervorming hebben toegebragt, dan alle geweld, hetwelk men tegen dezelve in het werk heeft gesteld.

Verschillen over het Avondmaal

Wij hebben reeds in het voorgaande (*) gezien, hoe vroeg zich verschillen openbaarden, toen ANDREAS CAROLOSTADIUS, hoewel niet zonder medeweten en medehulp van andere Godgeleerden, te *Wittenberg* in het jaar 1522, de Beelden uit de Kerken deed nemen, en andere veranderingen in den eeredienst invoerde, welke LUTHER te voorbarig keurde, die daar over hevig tegen CAROLOSTADIUS uitvoer. Deze begaf zich daar op van *Wittenberg* naar *Orlamund*, alwaar hij niet alleen voortvoer in zijnen ijver tegen de Beelden, maar ook zijne ge-

vee-

(*) *Kerk. Gesch.* XX *Deel*, *Bladz.* 131.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

voelens over het Avondmaal voorftelde, welke van die van LUTHER verfchilden (*). En als LUTHER door den Keurvorst van *Sakfen* derwaards gezonden werd, ten einde, zoo mogelijk, dezen twist in der minne bij te leggen, was hunne wederzijdfche ontmoeting van dien aard, dat men van daar af den oorfprong van de verfchillen over het Avondmaal rekenen mag. CAROLOSTADIUS werd eenigen tijd daar na door den Keurvorst uit *Sakfen* verdreven, en begaf zich naar *Zwitferland*, waar hij zijne leerftellingen met opgang voortplantte, eerst te *Zurich*, en vervolgens te *Bazel*. Hier fchreef hij eene verhandeling tegen de geestdrijverij in het algemeen, welke hij aan LUTHER rigtte, die door dezelve zoodanig getroffen werd, dat hij, berouw krijgende, over de behandeling, welke hij CAROLOSTADIUS had aangedaan, van den Keurvorst vrijheid voor hem verwierf, om in *Sakfen* te rug te keeren. Na deze verzoening met LUTHER fchreef hij eene verhandeling over het Avondmaal, welke vrij gematigd en verdraagzaam was opgefteld, en nadat hij de fchriften van ZWINGLIUS over dat onderwerp had gelezen, die met zijne gevoelens in dezen vrij na overeenftemden, begaf hij zich andermaal naar *Zurich*, en van daar naar *Bazel*, alwaar hij toegelaten werd tot de bedieningen van Leeraar en Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, en in deze ftad overleed hij, na in eene voorbeeldige en volftandige betrachting van allerlei Christelijke deugden geleefd te hebben, te mid-

(*) *Bladz.* 147.

midden van de vurigste uitboezemingen van Godsvrucht en onderwerping, op den 25sten December des jaars 1541 (*).

CAROLOSTADIUS vond, over het algemeen, de gemoederen van velen geneigd, om te gelooven, dat het ligchaam van CHRISTUS in den Hemel is, en niet, dan op eene geestelijke wijze, in het Heil. Avondmaal, genomen en gegeten wordt. Onder die genen, die het dus begrepen, waren de twee voornaamste Hervormers der Kerken in *Zwitserland* ZWINGLIUS en OECOLAMPADIUS. De eerste had reeds vroeger zijn gevoelen daaromtrent verklaard, en verdedigde hetzelve ook thans in meer dan een geschrift, onder anderen in zijne Verhandeling *van den waren en valschen Godsdienst*, welke hij in het jaar 1525 uitgaf, met een' Opdragt aan Koning FRANCOIS I. Hij voegde daar eene nadere ontvouwing en opheldering bij, in een ander geschrift, hetwelk hij, in datzelfde jaar, deed drukken, onder den titel van *Subsidium Eucharistiæ*. De leer van ZWINGLIUS komt hier op uit, dat de woorden van CHRISTUS: *dit is mijn ligchaam*, dus moeten verstaan worden: *dit brood beteekent* of *verbeeldt mijn ligchaam*; zoodat het *ligchaam van* CHRISTUS *te eten*, niets anders zij, dan te *gelooven*, *dat* JEZUS CHRISTUS *voor ons gestorven is*. Terwijl ZWINGLIUS dit gevoelen te *Zurich* leerde, deed OECOLAMPADIUS hetzelfde te *Bazel*, waar hij, in datzelfde jaar 1525, een Boek uitgaf: *over de ware uit-*

(*) *Vita Carolostadii in* GERDES *Scrin. Antiq. T.* I.

NA C. G. Jaar 1517. tot 1552.

uitlegging der woorden van het Heil. Avondmaal, volgens de oude Schrijvers. Hij had daar mede voornamelijk tot zijn doel te bewijzen, dat de Kerkvaders het leerſtuk van de *Transſubſtantiatie* veel minder begunſtigden, dan men wilde doen gelooven. Dit Boek was met zoo veel geleerdheid en eene zoo zacht ſtreelende welſprekendheid geſchreven, dat ERASMUS er van zeide, dat hetzelve, indien het mogelijk ware, en God het toeliet, ook de uitverkorenen zou kunnen verleiden.

Dit verſchil in gevoelens omtrent het H. Avondmaal werd bij de Euangeliſche Godgeleerden van dat gewigt geoordeeld, dat zij meenden, daarom genoegzame reden te hebben, om zich van elkanderen te moeten afſcheiden, zoodat de Proteſtantſche Kerk, daar door geſcheurd, tot twee Kerken werd, die zich gewenden, om geene gemeenſchap met malkanderen te onderhouden. De Roomſche Kerk maakte van deze tweedragt gebruik, om den voortgang der Hervorming te verhinderen. Het was vergeefsch, dat FILIPS *de Grootmoedige*, Landgraaf van *Heſſen*, het mondgeſprek te *Marburg* te wege bragt, waar van wij reeds voorheen geſproken hebben (*). Men werd het over alle artikelen, die tusſchen de beide Kerken in verſchil waren, eens, uitgezonderd dat van het Avondmaal, waaromtrent een ieder onverzettelijk bij zijn gevoelen bleef; zelfs kon de Landgraaf niet verkrijgen, dat LUTHER en ZWINGLIUS malkanderen de hand van broederſchap zou-

(*) *Kerk. Geſch.* XX *Deel, Bladz.* 184 en 353.

zouden geven; waar toe ZWINGLIUS zich wel bereidvaardig verklaarde, maar LUTHER wilde alleen beloven, dat hij voortaan de *Zwitſers* gematigder wilde behandelen, en allen verklaarden, dat zij eene ware genegenheid en Christelijke liefde voor elkanderen wilden behouden, hetwelk door allen met hunne onderteekening bekrachtigd werd.

Uit hoofde van de verſchillende gevoelens der Proteſtanten over het Avondmaal, werd door vier Rijksſteden, *Straatsburg*, *Konſtans*, *Memmingen* en *Lindau*, eene afzonderlijke Geloofsbelijdenis ingeleverd te *Augsburg*, in het jaar 1530, toen de zoo bekende *Augsburgſche* Geloofsbelijdenis aan den Keizer door LUTHER en de zijnen werd overgegeven, ook zond ZWINGLIUS, die in geene van beiden met betrekking tot het Avondmaal in kon ſtemmen, zijne bijzondere belijdenis aan den Rijksdag over. Dit deed de voorige geſchillen eenigzins herleven; doch de Landgraaf van *Hesſen*, ſtaande de vergadering te *Augsburg*, de wederzijdſche Godgeleerden bewogen hebbende, om nogmaals met malkanderen in onderhandeling te treden, werd daar door de grond gelegd tot die vereeniging, welke, eenige jaren daar na, te *Wittenberg* geſloten werd. MARTINUS BUCERUS, ſchoon zelf in de gevoelens van ZWINGLIUS ſtaande, wendde echter alle pogingen aan, om de vereeniging met LUTHER te bevorderen, en als de *Lutherſchen* weigerden, de vier bovengemelde ſteden in het *Smalkaldisch* verbond, hetwelk in het jaar 1530 ontworpen werd, toe te laten, ſpoorde hij de Leeraren dier ſteden aan, om

zich

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zich te laten vinden, en in het jaar 1532 de *Augsburgsche* Geloofsbelijdenis mede te onderteekenen, ten einde ook te kunnen deelen in den Godsdienstvrede. Verders werd door BUCERUS en zijne vrienden de zaak der vereeniging met aanhoudenden ijver doorgezet, tot dat in het jaar 1536 op nieuw te *Wittenberg* eene vereeniging getroffen werd. MARTINUS BUCERUS, WOLFGANG FABRICIUS CAPITO, WOLFGANG MUSCULUS, en eenige andere Gereformeerde Godgeleerden, begaven zich naar *Eisenach*, welke plaats door LUTHER zelven bestemd was, tot eene bijeenkomst, doch daar gekomen vonden zij LUTHER noch iemand der zijnen, maar gebruikten nogtans de inschikkelijkheid, om hunne reis naar *Wittenberg* voort te zetten; hier traden zij met LUTHER, MELANCHTHON, JUSTUS JONAS, JOANNES BUGENHAGEN, en nog drie andere *Luthersche* Leeraren, in onderhandeling. Na eenige gesprekken over en weder gehouden, kwam men tot een besluit. De artikelen van *vereeniging*, welke BUCERUS en MELANCHTHON ontworpen hadden, werden eenpariglijk vastgesteld, en door de *Lutherschen* als voldoende aangenomen. Het voornaamste dier artikelen behelsde, dat het ligchaam van CHRISTUS waarlijk en zelfstandiglijk in het Heilig Avondmaal tegenwoordig is, en aan allen, op eene gelijke wijze, uitgedeeld en gegeven wordt, zonder uitzondering zelfs van de onwaardige Disgenooten. Dit onderteekenden al de tegenwoordig zijnde Godgeleerden, met hunne eigene hand; deze waren uit eenige steden in *Opper-Duitschland*, als van *Straatsburg*, *Augsburg*

burg en *Reutlingen*, uit iedere ſtad twee, en van *Ulm*, *Eslingen*, *Memmingen*, *Frankſort* en *Forfeld*, uit iedere dezer ſteden één. Doch de *Zwitſerſche* Godgeleerden hadden geweigerd, zich bij de onderhandeling te laten vinden, gelijk zij ook door LUTHER niet genoodigd waren. De onderhandeling duurde vijf dagen. Ondertusſchen blijkt het uit de artikelen, dat de overeenſtemming meer in woorden dan in de daad beſtond, of men moest ſtellen, dat BUCER en die in het gevoelen van LUTHER waren overgegaan. Ten minſte de *Zwitſerſche* Godgeleerden wilden dit formulier of opſtel van vereeniging daarom niet aannemen, ten ware hun eenige dubbelzinnige uitdrukkingen nader werden uitgelegd, waar tegen zij hun gevoelen klaar en duidelijk voorſtelden. Hetgeen van dat gevolg was, dat, na menigvuldige onderhandelingen tusſchen hen en BUCER, over deze zaak gehouden, eindelijk alle hoop op de hereeniging der *Sakſiſche* en *Zwitſerſche* Godgeleerden te eenemale verdween. Inmiddels, opdat zij, die, gelijk wij zeiden, thans te *Wittenberg* eene vereeniging getroffen hadden, daar van openlijk blijk zouden geven, predikte LUTHER en BUCER, op een' zelfden dag, in de Kerk aldaar; en BUCER ontving met CAPITO het H. Avondmaal uit de handen van *Lutherſche* Leeraars.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Deze overeenkomst te *Wittenberg* ſcheen den twist over het Avondmaal tot bedaren te brengen, te meer, dewijl de *Zwitſerſche* Godgeleerden, alhoewel zij in dezelve niet getreden waren, evenwel bij alle gelegenheden hunne geneigdheid tot vrede

ver-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

vertoonden, en met BUCERUS gestadig in onderhandeling waren. Zij spraken ook altijd met de hoogste achting van LUTHER. Doch deze, door zijne hevige geaardheid vervoerd, gaf aanleiding tot vernieuwing van den twist; bijzonder toen hij zijn Boek: *de Patriarchis et Conciliis* in het jaar 1539 uitgaf, en daar in ZWINGLIUS voor een' *Novatiaan* uitmaakte; in het jaar 1543 zich gebelgd toonde, dat de *Zwitsers* zijne vertaling van den Bijbel niet ten gebruike hadden aangenomen, en hen eindelijk in zijne *Belijdenis over het Avondmaal*, in het jaar 1544 in het licht gekomen, met de uiterste hevigheid aantastte, waar op de *Zwitsers* hem geen antwoord schuldig bleven (*); hier door bleef de twist duren tot den dood van LUTHER, die echter, indien het verhaal waar is, op zijn sterfbed zich deswegens tegen MELANCHTHON beklaagde (†).

Na den dood van LUTHER en het vertrek van BUCERUS naar *Engeland*, begon de *Wittenbergsche* vereeniging hare kracht te verliezen, en geen wonder, deze vrede was toch meer eene gepleisterde, dan wezenlijke vrede. Evenwel, zoo lang MELANCHTHON leefde, hield zich de hoop staande, in de harten der gematigden en vredelievenden, dat de strijdende partijen zouden kunnen vereenigd worden. Deze vereeniging was zoo zeer het voorwerp der vurige begeerte van MELANCHTHON, dat deze groote man niets onbeproefd liet, om dezelve te wege

te

(*) *Kerk. Gesch.* XX *Deel*, *Bladz.* 227.

(†) Aldaar *Bladz.* 241.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

te brengen. Ook scheen dit heilzaam werk zeer bevorderd te zullen kunnen worden door het stelsel der Godgeleerdheid, omhelsd door KALVYN. Deze uitmuntende Godgeleerde gaf eene verklaring van het stuk in geschil, welke de stelling van ZWINGLIUS matigde, en het gevoelen van LUTHER naderde. Hij bleef wel de ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal ontkennen, doch leerde tevens, dat de waardige Dischgenooten in het Avondmaal niet alleen met het brood en den wijn een teeken of afbeelding van CHRISTUS gekruiste ligchaam en vergoten bloed ontvangen, om daar bij aan zijn lijden en dood, en aan al dat heil, hetwelk hij verworven heeft, met een geloovig en dankbaar hart te gedenken, maar ook, dat zij door het eten van het brood, en het drinken van den wijn, wanneer hun geloof levendig en wel gesteld is, met het ligchaam en bloed des Heeren, of met CHRISTUS, God en mensch, *wezenlijk* vereenigd worden, en in die vereeniging, door zijne kracht of verborgene werking, van hun aandeel aan de vergeving der zonden en de verdere weldaden der genade, tot hunne vertroosting, tot voeding en versterking van hun geestelijk leven, een onderpand en zegel ontvangen. Zoodanig eene verklaring, met sterke figuurlijke uitdrukkingen voorgesteld, scheen der leere van LUTHER zeer nabij te komen, echter begrepen de *Lutherschen* genoeg, dat het niet meer dan eene overeenstemming in woorden was, zoo lang de wezenlijke tegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam in het Avondmaal ontkend werd. Dus

vor-

na C. G Jaar 1517 tot 1552

vorderde de zoo zeer begeerde vrede luttel. MELANCHTHON, het hoofd der genen, die dezelve het vurigst verlangden, had geen moeds genoeg, om openlijk deze vereeniging door te zetten. Daarenboven werden hem, na LUTHERS dood, zoo vele moeijelijkheden aangedaan, dat hem tijd en lust ontbraken, om daar toe noodige maatregelen te beramen. Een nieuwe hinderpaal, ter volvoering van een vredelievend ontwerp, kwam in den weg, door den onmatigen ijver van JOACHIM WESTPHALUS, Leeraar te *Hamburg*, die, in het jaar 1552, met grooter hevigheid dan ooit te voren, dezen twist, welke eenigen tijd gerust had, weder opwekte, en na FLACIUS, de ſtoutſte en ſterkſte verdediger was der gevoelens van LUTHER. Deze geweldig ijverende Godgeleerde tastte, met dien geest van bitterheid, welke in de twistſchriften van LUTHER maar al te veel doorſtak, het *ontwerp van eensgezindheid* aan, waar bij de Kerken van *Geneve* en *Zurich* hare overeenkomst wegens de leer van het Avondmaal verklaarden. Dit Boek, hetwelk van buitenſporige leerſtellingen overvloeit, waar aan LUTHER nooit gedacht had, en den bitterſten geest der vervolging ademt, voerde tot titel: *Farrago confuſanearum & inter ſe disſidentium de S. Coena opinionum ex Sacramentariorum Libris congesta.* In dit Boek beſtrafte en veroordeelde hij ten ſtrengſte de verſcheidenheid van gevoelens wegens het Bondteeken van des Heeren Avondmaal, in de *Hervormde* Kerk aangenomen, en beweerde, met zijne gewone drift en hevigheid, LUTHERS gevoelen, aangaande dat ſtuk.

Dit

Dit bewoog KALVYN, om met WESTPHALUS in het strijdperk te treden, en hij, benevens BEZA, bejegende WESTPHALUS, met even min zachtheid en verdraagzaamheid, als deze strenge *Lutheraan* omtrent de Zwitsersche Kerk gebruikt had. De gevolgen van dezen strijd waren, dat KALVYN en WESTPHALUS ieder hunne ijverige voorstanders en verdedigers kregen; in dezer voege werd de breuke vergroot, de drift meer en meer gaande, en het vuur van tweedragt meer en meer gestookt.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De twist over het Avondmaal bragt welhaast een tweede verschil voort, betreffende den *persoon* van JEZUS CHRISTUS, te weten, over de *Overalheid* of *Allenthalvenheid* (*Ubiquitas*,) van CHRISTUS ligchaam, welke LUTHER, in zijne verschillen met ZWINGLIUS, reeds had voorgedragen (*), doch naderhand had laten vallen, zonder er zich meer van te bedienen. Maar in het jaar 1556 werd deze twist door JACOB. ANDREÄ vernieuwd en gevoerd, hoewel niet alle *Lutheranen* dit stelsel aannamen, zelfs niet de bovengemelde WESTPHALUS, wien sommigen voor den uitvinder van hetzelve hebben uitgegeven. Te weten, de bovengemelde *Luthersche* Godgeleerden ontleenden, in den loop hunner geschillen met de *Zwitsers*, voor de *wezenlijke tegenwoordigheid van de menschelijke natuur* van CHRISTUS in het Avondmaal, een bewijs uit het volgende voorstel: dat al de *eigenschappen* der Goddelijke natuur, en gevolgelijk ook de *alomtegenwoordigheid*, aan de mensche-

Verschil over de Overalheid, (Ubiquitas,) van CHRISTUS ligchaam.

(*) *Kerk. Gesch.* XX *Deel*, *Bladz.* 172.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

ſchelijke natuur van den Zaligmaker waren medegedeeld, door de perſonelijke of zelfſtandige vereeniging der beide naturen. (*Unio hypoſtatica.*) De *Zwitſerſche* Godgeleerden ontkenden, om de kracht van dit bewijs te verbreken, deze mededeeling der Goddelijke eigenſchappen aan de menſchelijke natuur van CHRISTUS, en loochenden wel bepaaldelijk de alomtegenwoordigheid van den mensch JEZUS CHRISTUS. Hier uit ontſtond dus de twist wegens de *overalheid*, welke vele geleerde en onverſtaanbare ſchriften in de wereld bragt, vele fijnuitgeplozene geſchillen baarde, en gelegenheid gaf tot eene menigte van ſcheldnamen en beſchuldigingen, welke de ſtrijdende partijen malkander over en weder naar het hoofd wierpen.

Over den Doop en Predestinatie of Voorbeſchikking

In de hevigheid der verſchillen over het Heilig Avondmaal, ging men al verder, en kon men, naar het ſchijnt, ook niet voorbij, te handelen van de kracht der Sacramenten in het gemeen, en van de kracht des Heil. Doops, zoo als die aan de jonge kinderen bediend wordt, in het bijzonder; als mede van de plegtigheden bij deszelfs bediening in acht te nemen. Hier uit ontſtond dan een derde verſchil over den Doop, hetwelk de Lutherſchen en Gereformeerden des te meer van elkanderen verwijderde. Doch deze verwijdering werd nog grooter, door een vierde verſchil, over de Predestinatie of Goddelijke Voorbeſchikking, hetwelk tusſchen HIER. ZANCHIUS en JOH. MARBACH, in het jaar 1555 te *Straatsburg* reeds begonnen was; doch dit leerſtuk kwam bijzonder in aanmerking in het Mondgeſprek, hetwelk

in

in het jaar 1586 te *Mompelgard* of *Montbeillard* gehouden werd, van hetwelk wij hier eenig nader berigt willen geven. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Mondgesprek te Mompelgard.

Dit Mondgesprek werd gehouden, op aandrang van FREDERIK, Graaf van *Mompelgard*, door aanleiding van de hevige drift van JAKOB ANDREÄ, wiens rustelooze geest jaloersch was van den luister, welke BEZA behaald had in het Mondgesprek te *Poissi*, waar van wij op deszelfs plaats gesproken hebben, en die dus beoogde, de Kalvinisten hatelijk te maken, waar toe hij het geschil vernieuwen wilde over de Predestinatie. BEZA had dezelve, na den dood van KALVYN, blijven leeren, maar er niet meer over getwist, en wilde de vraag over dezelve laten rusten; doch juist daarom zocht ANDREÄ dezelve wakker te houden. Graaf FREDERIK schreef aan den Hertog LODEWYK van *Wittenberg*, of het niet mogelijk zou zijn, de betwiste stukken in een vriendelijk gesprek af te handelen? De Hertog sprak hier over aanstonds met den Gezant van Koning HENDRIK van *Navarre*, die als het Hoofd der Protestanten in *Frankryk* gehouden werd. Deze Gezant, die reeds in *Frankryk* geleerd had, hoe moeijelijk de Godgeleerden het eens worden, en die ook BEZA's gevoelens over mondgesprekken kende, gaf aan den Hertog den raad, welken BEZA te voren aan den Keurvorst van *Saksen* gegeven had, om namelijk een Sijnode te beschrijven, zelf daar bij voor te zitten, en aan het geheel een voorkomen te geven van eene van beide zijden volledige vergadering, dewijl zeker geene der beide partijen zou aan-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

nemen, wat flechts twee of drie perfonen befloten hadden. Doctor ANDREÄ, die hier bij tegenwoordig was, zeide daar op met eene fcherts, welke hem geheel kenfchetst: „ Maar, mijn lieve Heer „ Baron, weet gij dan niet, dat men mij den Duitfchen, en BEZA den Franfchen Paus noemt? „ Wanneer deze beiden eerst het eens zijn, dan „ volgen zeker de andere Bisfchoppen gaarne na."

Toen dit gefprek aan BEZA werd medegedeeld, had hij in het geheel geen lust tot een mondgefprek, en dus bleef het vier jaren lang bij dit voorftel. Doch, ANDREÄ dreef de zaak in het geheim voort, en de Franfchen, die uit eene vereeniging hoop fchepten op eene onderfteuning der Duitfche Vorsten in hunne omftandigheden, verzochten zoo dringend om dit voorgeflagen mondgefprek, dat BEZA vermeende, niet langer te mogen weigeren. Echter wilde hij de zaak niet alleen op zich en de Kerk van *Geneve* nemen. Op zijn fchrijven, benoemden dan die van *Geneve*, om een mondgefprek *over het Avondmaal* met de *Lutheranen* te *Mompelgard* te houden, THEODORUS DE BEZE, ANTONIUS DE MARÉES, Medelid van den Raad, en den Predikant ANTONIUS FAY. Die van *Bern*, ABRAHAM MUSCULUS, Predikant, SAMUEL MAYER, Lid van den kleinen Raad, PIETER HUBNER, Hoogleeraar der Griekfche Taal te *Bern*, en CLAUDE AULBERRY, Geneesheer en Hoogleeraar der Wijsbegeerte te *Laufanne*. De Hertog van *Wittenberg* zond zijnen bedaarden Hofprediker LUKAS OSIANDER en den heerschzuchtigen *Tubingfchen* Kanfelier JAK. ANDREÄ.

De

De Hervormden kwamen den 20sten Maart 1586 te *Mompelgard* aan, en werden door den Graaf zeer vriendelijk ontvangen. Daar men wist, dat ANDREÄ meende, den Ketters geene trouw verschuldigd te zijn, verzochten de Hervormden, dat men eenen Secretaris verkiezen zou, omdat zij den Superintendent van *Mompelgard*, die dit werk voor zijne partij verrigten zou, niet vertrouwden. Toen dit werd geweigerd, stelden zij voor, om de gansche zaak schriftelijk te behandelen, en dat gene, waaromtrent beide partijen overeengekomen waren, door beide te doen onderteekenen. Maar JAKOB ANDREÄ begon reeds van het begin af, zich als regter in plaats van partij te gedragen, omdat Graaf FREDERIK hem, als een' man, die in *Wittenberg* en bij ben Hertog in aanzien was, met vele onderscheiding behandelde, en hem toeliet, om den Hervormden de Kanselierswaardigheid te doen gevoelen. Hij toonde duidelijk, dat hij niet gekomen was, om vrede te stichten; maar alleen om zijnen hoogmoed te voeden; want toen er gesproken werd van het gezamenlijk onderteekenen van dat gene, waaromtrent men *was overeengekomen*, zeide hij vol hoogmoed: „ Ik zal geen vingerbreed afgaan van het„ geen ik tot hier toe geleerd heb." Zoodra BEZA dit hoorde, keerde hij zich tot zijne ambtgenooten, en zeide: „ Waar toe heeft men ons dan hier ont„ boden, en wat kan ons bewegen, hier langer te „ vertoeven? " Ja hij zou het gansche gesprek hebben afgebroken, indien zijne ambtgenooten hem niet hadden terug gehouden. Op hunne tusschen-

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552.

 spraak

na C. G. Jaar 1517 tot 1552. ſpraak kwam hij met die van *Wittenberg* overeen, dat zij hem betwistbare ſtellingen zouden ter hand ſtellen, waar tegen de Hervormden hun onderteekende ſtellingen zouden geven, welke BEZA en ANDREä vervolgens ten grondſlag hunner onderhandelingen zouden leggen: terwijl alles niet Sijllogistisch maar Oratorisch zou behandeld worden. Beide partijen beloofden, niets van het mondgeſprek te zullen bekend maken, zonder wederzijdſche bewilliging; zoo echter, dat het elk vrijſtond, de verhandelingen op te ſchrijven, doch met uitdrukkelijk beding, dat deze aanteekeningen geenszins voor Protokol dienen zouden.

De vier eerſte dagen ſprak men alleen over het Avondmaal, en BEZA trachtte vruchteloos ANDREä de ware meening van die van *Geneve* te doen kennen. Hij zag ſpoedig, dat hij de waarheid niet *wilde* weten, en hij gaf zulks met tranen in de oogen aan zijne ambtgenooten te kennen; waarom ANDREä naderhand pochte, als of BEZA had geweend van ſpijt, dat hij overwonnen was. Een paar proeven uit de omſlagtige Handelingen van deze eerſte onderhandeling zullen het beste doen zien, hoe droevig ANDREä zich behielp, wanneer het ſchrandere brein van BEZA hem in het naauw bragt, en hoe weinig reden deze dus had, om te weenen, als of hij overwonnen ware. Bij gelegenheid van het geſprek over de Sacramenten, ſprak men van den *Doop in geval van nood*, welks noodzakelijkheid de *Wittenbergers*, volgens hun begrip van de Sacramenten, moesten ſtaande houden. BEZA daar te-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

tegen zeide, dat het beter was, een kind ongedoopt te laten ſterven, dan eenen ergerlijken, allerlei bijgeloof begunſtigenden *nooddoop*, door eene vroedvrouw te doen verrigten. ANDREÄ wilde dit niet toeſtemmen, en meende BEZA door eene vraag grootelijks in het naauw te brengen. Hoe? vroeg hij, wanneer eens een Heiden, door den geest van God gedreven, kort voor zijnen dood, den doop begeerde, en hij dien van geen' Predikant erlangen kon? BEZA antwoordde door eene wedervraag: Hoe? wanneer een arm vertwijfeld zondaar het Avondmaal dringend begeerde, en er geen Predikant, ja zelfs geen mansperſoon kon gevonden worden, maar ſlechts een oud wijf, gelooft gij, dat men hem het Avondmaal zou mogen toereiken door dat oude wijf? He! zeide daar op ANDREÄ, dit is een geheel ander geval; de man, van welken ik ſpreek, was nog *niet* gedoopt; maar deze, van welken gij ſpreekt, had reeds dikwijls het Avondmaal genoten, en was der zegeningen, welke daar uit voortvloeijen, dikwijls deelachtig geweest. Nu, zeide BEZA, laat ons dan ſtellen, dat de man, van wien ik ſprak, iemand is, die uit het Pausdom tot ons overkwam, of een Heiden, een Turk, dat hij ſterk op het Avondmaal geſteld is, en op zijn uiterſte ligt; zoudt gij hem dan het Avondmaal door een oud wijf doen toedienen? Neen! zeide ANDREÄ, ik zou hem vermanen, welgemoed te zijn; offchoon hij het Avondmaal ook niet hield. Maar, wanneer hij ook dan niet te vrede was? Dan, viel ANDREÄ in, zou ik tot hem zeggen: *ga heen en ſterf met alle duivelen!*

na C. G. Jaar 1517 tot 1552. (*Dicerem, vade, morere cum omnibus diabolis.*) Hier op bleef voor BEZA zeker geen ander antwoord over, dan dat, hetwelk hij hem ook gaf: „ Mijn „ lieve Heer Doctor! dan zoudt gij toch een el- „ lendige trooster voor den ellendigen man zijn!"

Dit gefprek toont reeds, zoo wel hoe min Godsdienftig de ftemming van zulken twistredenaar, en hoe weinig ftichtende voor de voorname lieden, die er bij tegenwoordig waren, het mondgefprek was; als, waarom BEZA zich in een eigenlijk gezegd twistgeding met ANDREÄ niet wilde inlaten; want zijn antwoord aan BEZA, toen deze verlangde, dat elk zijn voorftel Sijllogistisch zou inrigten: „ dat „ men in hunne Scholen alzoo niet twistredende,". was kenbaar fpotternij. Het is ondertusfchen zeker, dat de Hervormden uit het befprokene over het Avondmaal reeds ontdekten, dat elk woord over andere ftukken niets anders zou zijn, dan tijdverlies; toen ANDREÄ op eens den 25ften Maart verklaarde, dat men thans over de Predestinatie zou handelen.

Daar BEZA en de andere Afgevaardigden zeer wel begrepen, dat deze Scholastieke vraag in tegenwoordigheid van Leeken, met geenen voor hen gunftigen uitflag kon behandeld worden, omdat het harde van dezelve reeds zoo velen geërgerd had, zoo protesteerde BEZA, in aller naam, tegen het voortzetten van het mondgefprek, en wel 1) omdat de Afgevaardigden alleenlijk afgezonden en gemagtigd waren, om te handelen over het ftuk van het Avondmaal, waar van in den Brief van den Graaf alleen gewag

werd

werd gemaakt; 2) omdat men in de tegenwoordigheid van vele Leeken, het ſtuk der voorbeſchikking, hetwelk tot de geleerde Theologie behoorde, niet zonder vele ergernis behandelen kon; 3) omdat zij, uit hoofde van het op handen zijnde Paaschfeest, niet lang meer van huis konden blijven. Echter waren zij bereid, om, ingeval de Vorst zulks mogt verlangen, zich tegen hem bijzonder over die leer te verklaren, ook de ſtellingen, die ANDREÄ mogt willen overgeven, naar huis mede te nemen, en ſchriftelijk daar op te antwoorden. Deze mondelijke verklaring herhaalden zij den volgenden dag ſchriftelijk, en gaven die aan Graaf FREDERIK over in de volle vergadering, en verzochten hun afſcheid.

Om evenwel regt vreedzaam te ſcheiden, en hun hoofddoel, den Franſchen dienst te bewijzen, niet te verijdelen, hadden zij, ten ſlotte van hun geſchrift, gezegd: „ Daar in den loop van het geſprek gebleken was, dat zij het in de leer van het Avondmaal, wat de hoofdzaak betrof, met de Duitſchers eens waren, zoo moest men zich onthouden van alle ſektennamen, als *Lutheranen*, *Kalvinisten*, *Zwinglianen*; de een moest den anderen den naam van broeder geven, en op deze wijze den weg banen tot eene beſtendige eendragt!" JAKOB ANDREÄ merkte dit als een verzoekſchrift aan. De Toehoorders en vreemde Afgevaardigden moesten zich verwijderen, terwijl de Lutherſche Geestelijken met de Vorsten overlegden, of liever ANDREÄ hun voorſchreef, wat men antwoorden moest. ANDREÄ deed de Hervormden weder binnen roepen, en hoewel

 zij

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zij zich niet tot hem gewend hadden, maar tot de Vorsten, en hun verzoek aan dezen hadden voorgedragen, zoo deed hij hun echter, in naam van den Vorst, eene lange aanſpraak, in welke hij zeer bevelend eischte, dat men over de voorbeſchikking en twee andere ſtukken met hem handelen zou, en verontſchuldigde de Vorsten wegens het niet vermelden dezer ſtukken in den uitſchrijvingsbrief, met deze ellendige reden, dat hij niet had geweten, dat die van *Geneve* het ook daar over met de *Wittenbergers* oneens waren. Echter liet hij hun, hoonend genoeg, (omdat daar door de ſchijn, als of zij niet in ſtaat waren, om te antwoorden, op hen kwam, en hij ook naderhand zeggen kon, dat hij hun hunne ſententie had voorgelezen,) de keuze, om, indien zij niet verder wilden disputeren, zich zijne ſtellingen over de voorbeſchikking in eene openlijke vergadering te laten voorlezen, en vervolgens ſchriftelijk te beantwoorden. BEZA, die zeer wel doorzag, dat men het er op toeleide, om zijne leer, met al de uitleggingen en wendingen, welke de Lutherſchen daar aan gegeven hadden, ten einde ze hatelijk te maken, bij zijne eigene geloofsgenooten in verdenking te brengen, en hem in het aangezigt te beſchimpen; en die bovendien zulk eene trotſche behandeling, als de plompe Duitſcher hem deed ondergaan, zelfs van Koningen en Vorsten niet gewoon was, ſtrafte hem alleenlijk met verachting. Zonder den Kanſelier zelfs een enkel woord op zijne lange aanſpraak te antwoorden, wendde hij zich tot den Vorst, en verklaarde, dat hij zich de ſtellingen van

AN-

ANDREÄ niet kon laten voorlezen, omdat het dan zou schijnen, dat hij de stellingen, welke deze hem als de zijne zou aandichten, ook voor de zijne erkende.

FREDERIK speelde, bij het gansche geval, hoe zeer hij voorzitter was, eene wonderlijke rol. Hij zweeg weder, en ANDREÄ nam nog eens het woord op, en bestormde BEZA met zulken vloed van grofheden, dat deze aanstonds daar op zijn besluit aankondigde, om zich met deze zaak verder niet in te laten, en alle toebereidselen tot zijn vertrek maakte. Zulks beleedigde Graaf FREDERIK, en dewijl tevens OSIANDER, ANDREÄ, en de Superintendent van *Mompelgard* uitstrooiden, dat die van *Geneve* de vlugt namen, omdat zij overwonnen waren, en de Franschen BEZA bezwoeren, dat hij om hunnen wil liever toegeven zou, dan den Graaf vertoornen, zoo verzocht BEZA, ten einde FREDERIK ten minste te doen zien, dat hij alle achting voor hem had, tegen den volgenden ochtend, gehoor, en bood aan, om, wanneer het maar niet te lang duurde, het dispuut voort te zetten. (*Se paratum esse ad audiendas J. Andreæ declamationes.*)

De strijd werd derhalve, bij stellingen en tegenstellingen weder voortgezet, en, gelijk natuurlijk was, elk volhardde bij zijn gevoelen. Alleenlijk wist ANDREÄ kunstig genoeg de *populaire* en voor het gewone menschenverstand hatelijke zijde der voorbeschikkingsleere en van den naakten eeredienst te doen uitkomen, waar bij het natuurlijk aanstoot gaf, dat orgels, beelden en alle versiering, volgens de grond-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ſtellingen der *Kalvinisten*, uit de Kerken behoorden weggedaan te worden. Elk bleef bij zijn gevoelen; doch BEZA der verzoeken zijner landgenooten gedachtig, poogde nogtans uitwendig vrede te behouden. Toen alles was afgeloopen, zond hij het Protokol, 't welk zijne geloofsgenooten gehouden hadden, en door hen onderteekend was, aan de *Wittenbergers*, opdat dezen, door hunne onderteekening, zouden verklaren, dat er niets afgelaten of bijgedaan was. Bij het Protokol voegden hij en zijne ambtgenooten nog de vriendelijke verklaring, dat zij de *Wittenbergers* om vrede en om hunne vriendſchap verzochten. Deze is van den volgenden inhoud:

„ Daar wij, onaangezien wij nog over eenige
„ ſtukken verſchillen, echter door Gods genade in
„ de hoofdzaken eenſtemmig denken; daar wij ho-
„ pen, dat de groote en goede God, naar zijne
„ oneindige barmhartigheid, geven zal, dat wij ein-
„ delijk het eenmaal allen in alles zullen eens zijn,
„ zoo hebben de ſprekers van beide zijden elkande-
„ ren op de hand beloofd, elkanderen van weêrs-
„ kanten als broeders te beminnen, en vrienden te
„ blijven. Beiden zijn overeengekomen, om zich
„ te bevlijtigen, om bij allen, op welken men eeni-
„ gen invloed heeft, te bewerken, dat men zich
„ voortaan onthouden zal van de hatelijke namen:
„ *Zwinglianen*, *Kalvinisten*, *Sacramentarisſen*,
„ *Lutheranen*, *Brentianen*, *Ubiquitariers*, *Con-*
„ *ſubſtantiatoren* en anderen, zoo wel in Predika-
„ tien, als in geſprekken en geſchriften; dat men
„ al-

„ alle bitterheid zal laten varen, en zich, op aller- „ lei wijze, ernftig en eerlijk zal bevlijtigen, om „ de eendragt der Christelijke Kerk tegen den alge- „ meenen vijand, den Paus, op alle wijze te be- „ vorderen." na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Daar BEZA eerst, en na hem al de andere Hervormde Afgevaardigden, dit onderteekend hadden, zoo beftond er geene reden, waarom niet de *Wittenbergfche* Afgevaardigden hetzelfde konden doen: doch dezen weigerden niet alleen de onderteekening; maar fchreven daarenboven op den rand van dit gefchrift het volgende: 1) In het gefchrift ftond: *in de hoofdzaak zijn wij het eens;* daar naast fchreven zij: „ Wij wenschten, dat het alzoo ware; „ maar er fcheelt veel aan." *(Utinam verum esfet.)* 2) „ Vriendfchap en broederfchap kunnen wij met „ u niet houden, voordat gij uwe dwalingen zult „ hebben afgelegd."

Onaangezien dit harde antwoord, verfchenen de Hervormde Afgevaardigden, den volgenden dag, voor den Vorst, en de ganfche vergadering, om van dezelve affcheid te nemen, en hun verzoek om vrede en vriendfchap te herhalen. Zonder den Graaf tijd te geven om te antwoorden, nam ANDREÄ aanftonds het woord op, en zeide, dat het hem zeer verwonderde, dat zij broederfchap begeerden met lieden, welken BEZA, in zijne fchriften, dikwijls van de grofte, en door de Kerk reeds voor lang veroordeelde dwalingen had befchuldigd, en daar onder zulken, welke zij in het geheel niet leerden, maar grootelijks verfoeiden.

De

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

De anderen namen daar op onvergenoegd affcheid, en het was bij deze gelegenheid, dat BEZA, toen de *Wittenbergers* hem, volgens het Duitsch gebruik, tot affcheid de hand toereikten, hun de zijne weigerde, zeggende: *dat hij en zijne geloofsgenooten dikwijls genoeg hadden verzekerd, dat zij het teeken niet gaven, waar de zaak zelf niet is.* Aldus liep het mondgefprek af, juist zoo als BEZA en elk verftandig mensch voorzien had, dat het afloopen zou, met grooter twist, dan die was, om welken te eindigen het begonnen was. Zoodra het afgeloopen was, ftrooiden de *Wittenbergers* uit, dat zij de Hervormden van dwaling overtuigd hadden. SCHNEPF en BRENTIUS ijlden in perfoon naar *Straatsburg*, om dit gerucht aldaar te verbreiden; en OSIANDER zelf fchreef eenen Brief aan POLYKARPUS LYSERUS te *Wittenberg*, in welken hij, op zijne wijze, van deze zaak berigt gaf. Daar de Brieven van Geleerden, die van hand tot hand gingen, in die tijden, de plaats van tijdfchriften befloegen, zoo vermeende een Hervormde het aan zijne Kerk fchuldig te zijn, ook een berigt van het Mondgefprek te doen drukken, waar in de zaak ten voordeele van BEZA verhaald werd. Hier door vergramd, ftelde ANDREÄ aan den Graaf van *Mompelgard* voor, dat de Gereformeerde Afgevaardigden zeker dien Brief in de wereld hadden gebragt, en dat het daar in gegeven berigt zijne eer te na kwam. Graaf FREDERIK deed daarom, op zijnen naam, acten van het mondgefprek drukken, zoo als JAKOB ANDREÄ goedvond die bekend te maken. Hier door werd

BE-

BEZA genoodzaakt, om ook voor den dag te komen, en gaf (1587) de *Tubingsche* acten van het mondgesprek te *Mompelgard* in het licht, met zijne aanmerkingen over de randglossen, welke ANDREÄ er had bijgevoegd, en wel in het Hoogduitsch, Fransch en Latijn, die zoo zeer getrokken waren, dat van de laatste, in twee jaren, reeds de derde uitgave in het licht kwam.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Hevigheid van sommige Luthersche Leeraars tegen MELANCHTHON enz.

Wij keeren van dezen uitstap weder tot onze Geschiedenis nopens den twist over het Avondmaal. De vereeniging, welke in het jaar 1536, tusschen de Euangelischen, getroffen was, bleef, zoo lang MELANCHTHON leefde, eenigermate stand houden, dewijl hij als de leermeester van *Duitschland* aangemerkt en geëerd werd. Doch, reeds voor zijnen dood zag hij, als een voorspel van de geheele scheuring, in hetgeen te *Worms* plaats had, in het jaar 1557, bij gelegenheid van een mondgesprek, hetwelk zou gehouden worden tusschen de Roomschgezinden en Protestanten. Bij deze gelegenheid, namelijk, weigerden de Godgeleerden van het Hertogdom *Saksen*, in eenige onderhandeling te treden, voor dat de dwaling van ZWINGLIUS, met eene algemeene overeenstemming, veroordeeld was. Zij voegden daar nog andere stukken bij, welke zij insgelijks wilden veroordeeld hebben. Echter lieten zij zich door MELANCHTHON en anderen overreden, om het gesprek met de Roomschen te beginnen. Doch deze, wetende, wat door sommige *Lutherschen* gedreven werd, en met die verdeeldheid hun voordeel willende doen, weigerden met de reeds be-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

begonnene onderhandeling voort te gaan, indien hun geen schriftelijk bewijs gegeven werd, dat de *Luthersche* Godgeleerden hier bij tegenwoordig, de dwalingen van ZWINGLIUS, OSIANDER en FLACIUS veroordeeld hadden. Die van het Hertogdom *Saksen* waren hier gereed toe. Doch hun opstel behaagde aan MELANCHTHON en BRENTIUS niet, die niet wilden, dat de namen zouden genoemd, of dat de veroordeeling van die gevoelens den Roomschgezinden openlijk zou voorgelezen worden. De *Saksers* gaven dan hun opstel over, en namen toen hun afscheid. De Roomschgezinden bedienden zich van deze gelegenheid, om mede te vertrekken. Kort daar na kwamen de Fransche Godgeleerden FAREL, BEZA en anderen te *Worms* aan, en werden van MELANCHTHON en de zijnen wel ontvangen. MELANCHTHON was het zelfs spoedig met BEZA eens over hetgeen er diende gedaan te worden, om te verhinderen, dat de bovengemelde ijveraars eenen eeuwigen scheidsmuur tusschen Euangelischen en Euangelischen optrokken, en stelde een formulier op, hetwelk de Hervormden onderteekenden, en waar door zij den *Lutheranen* het voorwendsel ontnamen, om hen te veroordeelen. Het hoofdzakelijke van dit formulier was volgens de oude Duitsche Overzetting:

„ Wij hebben nooit geleerd of geloofd, dat het Heilig Avondmaal een louter geloofsteeken was, gelijk de Herdoopers meenen; en SCHWENKFELD zegt, dat het alleen een teeken van den afwezigen CHRISTUS is; zoo verwerpen wij ook de leer der

Pa-

Papisten, die de verandering van het brood in het ligchaam van CHRISTUS en deszelfs aanbidding leeren, en velerlei andere afgoderij ſtichten en vermeerderen, door het bewaren, omdragen, opheffen en opofferen van het geconſacreerde brood: deze afgoderij belijden wij te verwerpen en te veroordeelen. Daarentegen volgen wij dezen regel en ſluitrede: dat niets den aard en de eigenſchap van een Sacrament heeft, buiten de gebruiken, die door God verordend en ingeſteld zijn. Maar wij belijden en getuigen, dat Gods Zoon door den Vader gezonden is, opdat door hem de Kerk gevestigd zou worden; dat hij het door hem ingeſtelde Kerkenambt nabij is, en dat hij in zijn Avondmaal betuigt, dat hij ons tot zijne ledematen maakt. Wij houden ons ook aan de woorden van PAULUS, wanneer hij zegt: *Het brood, dat wij breken, is de gemeenſchap des ligchaams van* CHRISTUS; dat is, het is dat gene, bij het ontvangen van hetwelk de Zoon van God tegenwoordig is, en maakt ons door het geloof tot zijne ledematen, ons betuigende en verzekerende, dat hij ons de vergeving der zonden, den Heil. Geest en het eeuwig leven geeft en toeëigent. Wij behouden ook de ſpreuk van HILARIUS: *Wanneer men dit nuttigt, maakt het, dat* CHRISTUS *in ons, en wij in* CHRISTUS *zijn.* Maar bijzonder wenſchen en begeeren wij, dat godvruchtige en geleerde mannen hier over met elkanderen ſpreken. In andere geloofsartikelen houden wij het daar voor, dat gij en wij de ware Kerk van God zijn, en verwerpen met Ul. alle Paapſche afgoderij en derzelver voor-

 ſtan-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ftanders, en roepen met u den waren God en Vader van onzen Heere JEZUS CHRISTUS aan, in opregte erkentenis en vertrouwen op onzen Middelaar, en begeeren hartelijk eene godzalige vereeniging met uwe Kerk, om den wil van Gods eer en veler heil en welzijn."

Deze toegevendheid werd aan BEZA zeer ten kwade geduid door vele *Zwitfers*, doch hij troostte zich met zijn goed geweten, omdat hij even op deze wijze nuttig was geweest; daar de Duitfche Vorsten zich, inderdaad, op den Rijksdag de belangen ook der Hervormden aantrokken (*). Ook deden vervolgens de meeste Euangelifche Vorsten, die, na den dood van MELANCHTHON, in het jaar 1561, eene vergadering te *Naumburg* hielden, om de *Augsburgfche* Geloofsbelijdenis, over welke eenige twijfelingen gerezen waren, op nieuw te onderteekenen, dezelfde gematigde gevoelens blijken; te weten, de Gereformeerden werden niet alleen, op eene zeer vriendelijke wijze, tot diezelfde onderteekening toegelaten, maar de Vorsten voegden bij die Geloofsbelijdenis een gefchrift, waar in zij derzelver zaak krachtiglijk verdedigden. Diezelfde Vorsten namen ook met ijver de partij van FREDERIK III, Keurvorst van den *Paltz*, aan, toen hij den Gereformeerden Godsdienst in zijne Staten hebbende ingevoerd, als een Afvallige van de Augsburgfche Belijdenis bij den Keizer en de Rijksftenden werd aangeklaagd; zij verklaarden, op de Rijksvergadering,

(*) SCHLOSSER *Leven van* BEZA I *St. Bl.* 80. volg.

ring, dat, alhoewel de Keurvorst van den *Paltz* een bijzonder gevoelen had over het Heilig Avondmaal, hij, om dat onderfcheid, niet moest veroordeeld, of van de gemeenfchap der *Augsburgfche* Belijdenis uitgefloten worden. Zelfs maakten zij geene zwarigheid, om hem in het *Directorium* of Beftuur onder de Lutherfche Stenden ter Rijksvergadering, gelijk te voren, aan te houden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het lot der Filippisten in Sakfen.

Doch de eensgezindheid, die tot hier toe nog zoo veel mogelijk gehandhaafd werd, verloor haren voornaamften fteun, door het overlijden van MELANCHTHON, in het jaar 1560. Na deszelfs dood ftak de geest van verdeeldheid, die de Godgeleerden van het Hertogdom *Sakfen* en eenige bijzondere perfonen geheel vervulde, het hoofd aan alle kanten op, zoodat men klaar kon zien, dat velen zich te voren, alleenlijk uit eerbied voor dezen grooten man, min of meer hadden ftilgehouden. MELANCHTHON, die op het laatst van zijn leven neigde, om het gevoelen van BUCERUS en KALVYN omtrent het Avondmaal goed te keuren, en ten minfte er fterk op gefteld was, om eene vereeniging tusfchen de *Sakfen* en de *Kalvinifchen* te bewerken, gelijk wij gezien hebben, keurde het gevoelen van de Alomtegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam af. LUTHER had, in zijn gefchil met ZWINGLIUS, eenige onvoorzigtige uitdrukkingen gebruikt, welke fcheenen aan te duiden, dat hij de Alomtegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam geloofde; doch hij bemerkte naderhand, dat dit gevoelen met groote zwarigheden gepaard ging, en dat men er zich niet van

kon bedienen als een bewijs voor de ligchamelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal. Doch, na LUTHERS overlijden, werd deze leer weder opgewarmd door TINMANNUS en WESTPHALUS, en in eene schoonschijnender gedaante voorgesteld door BRENTIUS, CHEMNITIUS en ANDREÄ, die de *mededeeling der eigenschappen van* CHRISTUS *Godheid aan zijne menschelijke natuur* beweerden. De leerlingen van MELANCHTHON verzetten zich hier tegen, en verwierpen deze vreemde gevoelens, als nieuwigheden, schoon zij tevens verklaarden, dat zij de gevoelens van ZWINGLIUS en CALVINUS niet omhelsden, ja, dat zij de wezenlijke en zelfstandige tegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam en bloed in het Avondmaal erkenden. Deze leerlingen van MELANCHTHON, aan welken de ijveraars al spoedig den naam van *Filippisten* en van *Krypto-* of *geheime Kalvinisten* gaven, hadden aan hun hoofd CASPARUS PEUCERUS, MELANCHTHONS Schoonzoon, Geneesheer en Hoogleeraar in de Natuurkunde te *Wittenberg*, een der wijste, beminnelijkste en geleerdste mannen van dezen tijd; die door zijn verstand en deugden tot een' gunsteling van den Keurvorst van *Saksen* geworden en aan het hoofd der Universiteit te *Wittenberg* als Kanselier geplaatst was. Na verscheidene vergeefsche pogingen, om den vrede te herstellen, deden AUGUSTUS, Keurvorst van *Saksen*, en JOAN WILLEM, Hertog van *Saksen-Weimar*, de voornaamste Leeraars van de beide partijen, in het jaar 1568, te *Altenburg* bijeenkomen, ten einde te beproeven, hoe verre de vereeniging mogelijk, en wel-

welke de voegelijkste wijze ware, om dezelve uit te werken. Doch de onmatige ijver en drift der twistenden en andere ongelukkige omstandigheden, verijdelden de hoop, welke men van deze zamenkomst had opgevat. Dienvolgens werd er een ander middel voorgeslagen, om de rust en eensgezindheid onder de leden der *Luthersche* Kerk te bewerken, hier in bestaande, dat een zeker aantal gematigde Godgeleerden een *Ontwerp* van leere zou vervaardigen, waar in al de geschillen, die de Kerk verdeelden, bepaald en beslist zouden worden, en dat men dit nieuw opstel, zoo ras het door de *Luthersche* Vorsren en *Konsistorien* zou zijn goedgekeurd, met Kerkelijk gezag bekleeden en bij de *Symbolische* Boeken der *Luthersche* Kerk voegen zou, dat is, bij die Boeken of geschriften, welke erkend werden de algemeen aangenomene artikelen van geloof en regels van Kerketucht te bevatten. JACOBUS ANDREÄ, Hoogleeraar te *Tubingen*, van wien wij reeds meermalen gesproken hebben, werd reeds in het jaar 1569 tot dit zwaarwigtig werk geschikt, op bijzonderen last der Hertogen van *Wittenberg* en *Brunswyk*. De Keurvorst van *Saksen*, AUGUSTUS, en verscheidene personen van aanzienelijken rang uit de voorstanders der Lutherschen, vereenigden zich met deze twee Prinsen tot het volvoeren van dit ontwerp, in voege dat ANDREÄ, onder eene zoo vermogende bescherming, al zijnen ijver in het werk stelde, en door verscheidene deelen van *Duitschland* trok, met Hoven en Kerkelijke Vergaderingen handelende, en alle mogelijke maatregelen nemende, om zijn ontwerp, hetwelk

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

hij zou vervaardigen, voor allen aannemelijk te maken. Ondertusschen zaten de *Filippisten* niet stil, maar gaven, in het jaar 1571, in de Hoogduitsche taal, een werk uit, getiteld: *Stereoma* (*grondslag*,) waar in zij zich openlijk en duidelijk verklaarden, de leer van LUTHER te eerbiedigen, maar alle nieuwigheden te verwerpen. Hier op liet AUGUSTUS in het jaar 1571 te *Dresden* eene vergadering bijeenkomen van *Saksische* Godgeleerden, en alle andere personen, die betrekking hadden tot het bestuur der Kerkelijke zaken, welke een *ontwerp van overeenstemming*, (*formula consensus*,) opstelden, waar in de *overaltegenwoordigheid* of *overalheid* (*Ubiquitas*,) van CHRISTUS ligchaam ontkend werd; en welk ontwerp inderdaad een kort begrip uitmaakte van het Boek *Stereoma*; de gematigde *Luthersche* Godgeleerden vonden daarom ook geene zwarigheid, om dit ontwerp van den Keurvorst te omhelzen. Doch, de Vorst vervolgens verleid door de inboezemingen der strenge *Lutherschen*, die hem deden gelooven, dat de oude leerstellingen der Kerk in gevaar waren, veranderde van partij en maatregelen, en riep op nieuw de *Saksische* Leeraren zamen, in het jaar 1574, tot de vermaarde Bijeenkomst te *Torgau*, op welke, door niet meer dan 15 van dezen, die hier zamenkwamen, de *tegenwoordigheid van* CHRISTUS *ligchaam in het Avondmaal*, en het *eten en drinken van het vleesch en bloed* van CHRISTUS werd vastgesteld. Hier mede niet te vrede, wilde men de leerlingen van MELANCHTHON noodzaken, om deze verklaring te onderteekenen, en als zij dit weigerden,

den, werden zij vervolgd, in gevangenisſen geworpen, van hunne bedieningen beroofd, en eindelijk uit *Sakſen* gebannen. De voorgemelde PEUCERUS werd van zijne waardigheden beroofd, en ondervond, op eene ſchrikkelijke wijze, de uitwerkſels der bijgeloovigheid van de ſtrenge *Lutherſchen*, die hunne pogingen met eenen goeden uitſlag vereenigden, om hem van de gunst van zijnen Oppervorst te berooven, en die zelfs zijne gevangenis bewerkten, in welke gevangenis, die tien jaren duurde, hij voor allerhande bitterheden en verregaande mishandelingen was blootgeſteld, tot hij, in het jaar 1585, zijne vrijheid wederkreeg, door tusſchenſpraak van den Prins van *Anhalt*, die zijne dochter aan AUGUSTUS ten huwelijk gegeven had, waarna PEUCERUS naar *Zerbst* toog, en in die ſtad zijne dagen in vrede eindigde.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Thans verdubbelde men de pogingen tot het ontwerpen van een *opſtel van eendragt*, (*formula concordiæ*,) waar toe ANDREÄ reeds te voren zoo ijverig werkzaam geweest was. Na verſcheidene voorafgegane pogingen, werd in eene bijeenkomst te *Torgau*, in het jaar 1576, een ontwerp vastgeſteld, door JACOBUS ANDREÄ vervaardigd, waar toe hem MARTINUS CHEMNITIUS, NIC. SELNEKKER, DAV. CHYTRÆUS, ANDR. MUSCULUS, en CHRISTOF. CORNERUS, de behulpzame hand hadden geboden. Dit werk, hetgeen den naam droeg van het *Boek van Torgau*, naar de plaats, waar het was zamengeſteld, werd vervolgens onderzocht, overgezien en beſchaafd, en aan de overweging van eenige Godgeleerden opgedragen, ten dien einde te *Berg*, of

Het ontwerp van eendragt (formula concordiæ.)

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Bergen, een oud *Benediktyner* Klooster, niet verre van *Maagdenburg*, bijeenvergaderd; hier werd dan dit *ontwerp van eendragt* voltooid, hetwelk zoo veel geruchts en zoo veel tweedragts in de wereld veroorzaakt heeft. Dit ontwerp bestaat uit *twee deelen*. Het eerste Deel behelst een zamenstel van *leeringen*, opgesteld naar de denkbeelden der hier voor gemelde zes Leeraren. In het tweede Deel is begrepen eene plegtige *veroordeeling* van alle zulken, die van deze zes Leeraren verschilden, inzonderheid van hunne vreemde begrippen, wegens de heerlijkheid en overaltegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam, en het wezenlijk eten en drinken van zijn vleesch en bloed in het Avondmaal. Deze veroordeeling brandmerkte met den naam van Ketters, en sloot buiten de gemeenschap der Kerk allen, die weigerden, deze leerstellingen te onderteekenen, ja men riep tegen hen de wereldlijke magt te hulp.

Deze nieuwe Geloofsregel werd eerst door de *Saksen*, ingevolge van den strikten last van den Keurvorst, aangenomen, en hun voetspoor naderhand door de meeste *Luthersche* Kerken gevolgd, van deze vroeger, van gene later; maar daartegen werd ditzelfde ontwerp, hetwelk tot *eendragt* zou moeten strekken, spoedig eene bron van nieuwe onlusten, en verschafte stoffe tot de geweldigste verdeeldheden en twisten. Het ontmoette terstond heftigen tegenstand van de *Hervormden* en van de zoodanigen, die, of heimelijk hunne leere toegedaan, of ten minsten genegen waren, met hen in vrede en gemeenschap te leven, uit eenen prijswaar-

di-

digen ijver voor de algemeene belangen van de zaak der *Protestanten.* En waarlijk deze tegenstand was niet ongegrond, nademaal zij duidelijk inzagen, dat dit *ontwerp* alle streelende hoop, door hen opgevat, om de verdeeldheden, heerschende onder de voorstanders van de vrijheid in den Godsdienst, eenmaal geheeld te zien, deed verdwijnen, en de *Hervormden* volstrekt uitsloot van de gemeenschap met de *Luthersche* Kerk. Dienvolgens waren zij met verontwaardiging vervuld tegen de opstellers dezer nieuwe *Geloofsleuze*, en maalden derzelver liefdelooze handelingen met sterke kleuren in geschrifte af. De *Zwitsersche* Leeraars, met RUDOLPHUS HOSPINIANUS aan hun hoofd, de *Nederlandsche Godgeleerden*, die van den *Paltz*, en de Vorstendommen *Anhalt* en *Baden*, verklaarden zich regelregt tegen dit *ontwerp van eendragt*, waar door deze Luthersche Broeders de lastige taak kregen, om deze nieuwe Geloofsbelijdenis en derzelver opstellers in veelvuldige schriften te verdedigen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Wij willen, hetgeen de *Nederlandsche* Godgeleerden, door de pen van PETRUS VILLERS, Hofprediker des Prinsen van *Oranje*, tegen dit formulier van eendragt hebben aangevoerd, hoofdzakelijk bijeengetrokken, hier mededeelen (*):

„ Den

(*) Dit kort uittreksel is overgenomen uit BRANDT *Hist. der Reform.* II Deel der uitgave in 8vo. *Bladz.* 659. volgg. Het oorspronkelijke stuk: *Epistola Apologetica Reformatarum in Belgio Ecclesiarum ad et contra auctores Libri Bergensis* staat in GERDES *Scrin. Ant. T.* I. *pag.* 121 *sqq.*

n. C. G. Jaar 1517. tot 1552

„Den eerwaerdigen Heeren en Broederen in CHRISTO, MARTINUS KEMNITIUS, DAVID CHYTHRÆUS, JACOBUS ANDREAS SMIDELINUS, ANDREAS MUSCULUS, NICOLAUS SELNECKERUS, C. CORNARIUS, wenschen wij veel geluks in CHRISTO den algemeenen Saligmaker."

„Wij meinen niet, lieve Broeders," (na 't verhael van d' ellende en vervolging, bij de Nederlandsche Gereformeerden van de Pausgezinden en Spanjaerden geleden,) „dat u dese dingen onbekent sijn. . . . Immers niemant gelooft, dat gij niet verstaen soudt hebben, 't geen den onse bij uluiden overquam, toen veele van d' onse, door den storm der ongelukkige tijden van Koningin MARIE uit *Engelandt* verdreven, bij wintertijdt te scheep aen uwen oever aenquaemen, en, in de gevaerlijkste tijdt des jaers, en toen de windt hen tegen was, door raedt en aendrijven eeniger onbesinde luiden, gedrongen wierden te vertrekken. 'T welk wij niet verhaelen als of er noch één eenig lidtteiken van die wonde bij ons was, dat zij verre van ons, die belijdenis doen van Christelijke liefde; maar alleen om u, gelijk als in een taeffreel, te klaerder voor te stellen, in wat staet onse Kerken sijn, naer den vleesche seer ellendig, als die ook bij onse broederen, (want gij sijt ons vleesch,) geen verblijf konden vinden. . . Daerna klaegende, dat de Lutherschen met hun Concordie-boek tegens de geenen, die se voor hunne allerliefste broederen behoorden te houden, tegens alle recht, den strijdt opnaemen, en hun veroordelingen sochten uit te voeren,

we-

wefen fe hen op de vredelieventheit en rekkelijkheit van CYPRIANUS, verfoekende, dat men fe niet ongehoort fou doemen, maer een Christelijk onderfoek aenftellen, en naer ouder gewoonte, een wettelijk, geen moorders Sijnode houden; dat men daer uit CHRISTI woordt van 't geheele verfchil des Avontmaels ééns vooral fou oordeelen, indien 't anders geoordeelt kon worden. Of indien, feiden fe, onfe fonden fouden beletten, fulks van den Hemelfchen Vader te verwerven, dat men dan: navolgende de voetftappen van LUTHER, ZWINGLIUS, CAPITO, BUCERUS, MELANCHTHON, BULLINGERUS, CALVINUS, (dien defe wijfe van doen feer billijk dacht te fijn,) wederfijds vreedfaeme en gemaetigde raedflagen gebruike, en dat vroome en verftandige mannen ondertusfchen overwegen, of wij d' één den ander niet foo weinig tijdts fouden konnen verdragen, tot dat de Heere onfe oogen opene, opdat d' eeuwige waerheit onfe herten geheel verlichte, en dat er vaste en beftendige vrede en eendragt onfer Kerken bevestigt werde. . . . Wij werden befchuldigt en bedragen, als of wij in de voornaemfte artijkelen des geloofs met u fouden verfchillen, doch wij achten genoeg te blijken, door veeler menfchen fchriften, en door onfe eige leere, die nu opentlijk bekent is geworden, hoe felfs de geenen, die onfe grootfte vijanden fijn, nochtans voorfeker houden; dat al 't verfchil, dat noch tusfchen ons is, meest in twee punten beftaet, te weten in dat van 's Heeren Avondtmael, en van CHRISTI perfoon en fijne beide natuuren. . . Gij foudt wijsfelijk en Christelijk

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

lijk doen, indien gij dat ongelukkig woordt, *wij verdoemen*, minder gebruikte. . . Gij hebt een argument, 't welk u dunkt allerkrachtigst te ſijn, dat gij met de Confesſie van *Augsburg* en met LUTHER overeenkomt, dan al ſtonden wij dat van ſelfs toe, ſoo agten wij nochtans d' *Augsburgſche Confesſie* voor geen Euangelie, noch LUTHER den man te zijn, naer wiens voorſchrift en regelmaet ons geloof moet beproeft worden, (bijbrengende het ſeggen van AUGUSTINUS tegens MAXIMINUS een Ariaan) (*). Ik behoor mij met het Niceenſche en gij u met het Ariminiſche Concilie niet te behelpen. . . Laet ſaek met ſaek, geſchil met geſchil, en reden met reden kampen. . . Niemant van d' onſe heeft u ooit ZWINGLIUS, of OECOLAMPADIUS, of CALVINUS, BUCERUS, MELANCHTHON, of MARTYR, die nochtans LUTHER in geleerdtheit verre te boven gaen, tegengeworpen. Ook werden hunne naemen in onſe Kerken, noch Schoolen, nooit gehoort: want wij laeten ons genoegen met Godts woordt, dat wij alleen aanhangen, ſonder dat wij nochtans de toeſtemming der oude Kerke verachten. . . Men moet binnen de paelen der Goddelijke Openbaeringen blijven ſtaen. . . (Voorts betoonende, hoe de Lutherſchen met hun ſelven oneens waeren, voegen ſe daerbij.) Wij achten, dat gij met groote vlijt behoort t'overwegen, of ſes Theologanten, die zelfs niet wel overeenkomen, met LUTHERS quaelijk overeenſtemmen-

(*) AUG. *contra* MAXIM. *Libr.* III. *Cap.* XIV. *Tom.* VI. *pag.* 508.

mende leere, ses duisent andere Theologanten, die 't met elkanderen wel ééns sijn, vermogen te veroordeelen. . . Overweegt selfs, met hoe groote toejuiching wij met anathematen souden konnen slaen, indien wij geen onderscheidt wilden maeken tusschen persoonen en doolingen. . . Brengt u selven in gedachten, broeders, door wat middelen ons eertijds geheel *Asië* en *Egypten* is benomen, te weten, door sommiger eergierige Bisschoppen bittere twisten, door welke sij sich selve, en de hunnen, aen de vijanden des Christen naems hebben verraden. Wat heeft die deerlijke scheuring, eerst door VICTOR, den Roomschen Bisschop, veroorsaekt, ten laetsten te weeg gebragt? dat het ellendig *Griekenlandt* noch tot op desen dag toe ter nederligt, en eindelijk in de handen van den allerwreedsten tijran is vervallen. . . Dewijl het dan onmenschelijk is te verwerpen, die naer vrede staen, die d' eendragt soeken en bevorderen, soo bidden wij u met allen ernst, wat wij bidden mogen, dat gij selfs van uwe Vorsten voor ons soo veel verwerft, dat er een wettig Sijnode naer d' oude regelen (*canons*) werde gehouden, daer men elkanderen sachtmoedelijk hoore; daer de liefde heersche, de waerheit verwinne, en de vriendelijke eendragt bevestigt werde. Ten anderen, dat gij u midlerwijl van scheldt- en smaedtwoorden, die wij ook niet goedtvinden te verhaelen, wilt onthouden. Eindelijk, indien er mogelijk tweedragt sij ontstaen, dat men 't verschil, gelijk onder broederen betaemt, den Vader voordrage. Doch des gemeinen Vaders wille sullen wij uit sijn woordt

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

woordt verſtaen. Hem moeten wij alle gehoorſaemen. Gij hebt onſen ſin en gemoedt verſtaen, hoe vremdt dat is van ſcheuring, hoe genegen tot vrede. Wij wenſchen, dat gij van dien ſelven ſin moogt ſijn. Indien wij dan met ons bidden van u niets konnen verwerven, ſoo betuigen wij voor God, en CHRISTUS geheele Kerke, en voor alle nakomelingen, dat gij luiden d' oorſaek van de ſcheuring ſijt geweest, gelijk wij ons ten vollen voor de Rechterſtoel JESU CHRISTI verſekert houden, dat wij aen alle die ſwaerigheden, die daer uit over de gantſche Kerke Godts ſtaen te komen, ſullen onſchuldig ſijn. Hem ſij eere en heerlijkheid met den Vader en den Heiligen Geest in der eeuwigheid, amen.

U ſeer genegenen de Dienares der Gereformeerde Kerken in Nederlandt."

Het Concordieboek vindt ook tegenſtand onder de Lutherſchen.

Niet alleen waren de navolgers van ZWINGLIUS en KALVYN de tegenſtrevers van dit *ontwerp van eendragt*; het vond ook, in den ſchoot der *Lutherſche* Kerk zelve, vijanden, en verſcheidene der voornaamſte Gemeenten van dit Genootſchap verwierpen het zoo geheel en volſtrekt, dat ſmeeken noch dreigen dezelve kon bewegen, om het als eene regelmate des geloofs, of zelfs als een Boek tot onderwijs geſchikt, aan te nemen. De Kerken van *Hesſen*, *Pomeren*, *Neurenberg*, *Holſtein*, *Silezië*, *Denemarken*, *Brunswyk* en andere wilden er zich niet aan onderwerpen. FREDERIK II, Koning van *Denemarken*, wierp het afſchrift op het vuur en liet het voor zijne oogen verbranden, op den oogenblik, dat

dat hij het in handen kreeg. Maar ſchoon deze allen zich vereenigden in het wederſtreven van dit *ontwerp*, ſteunde niet te min hun tegenſtand te bieden op verſchillende gronden, en zij werden allen in dit ſtuk niet door dezelfde beginſelen en beweegredenen aangedreven. Een verregaande en diepe eerbied voor de nagedachtenis van MELANCHTHON was bij ſommigen de eenige of ten minſte de hoofddrangreden, om zich tegen het meergedachte *ontwerp* aan te kanten; zij konden niet zonder den grootſten afſchrik een ſtuk beſchouwen, waar in de gevoelens van dezen grooten en uitſtekenden man zoo ruwelijk werden behandeld. Tot dezen rang behoorden de *Lutherſchen* in *Holſtein*. Anderen vonden zich tot dit wederſtreven niet alleen opgewekt door de hoogachting voor MELANCHTHON, maar ook doordien zij geloofden, dat ſommige gevoelens, in deze nieuwe Geloofsbelijdenis veroordeeld, der waarheid nader kwamen, dan die men in derzelver plaats geſteld had. Eene heimelijke aankleving van de begrippen der *Zwitſerſche* Leeraren hield nog anderen terug van het goedkeuren dezes *ontwerps*: de hoop der vereeniging van de *Hervormde* en *Lutherſche* Kerken haalde velen over, om er zich tegen te verklaren; en eene groote menigte weigerde toeſtemming daar aan te geven, uit eene wezenlijke of voorgewende vreeze, dat het voegen eener *nieuwe Geloofsleuze* bij de oude Belijdenisſen, onlust en tweedragt in de *Lutherſche* Kerk zou veroorzaken. Anderen hadden andere redenen (*). Zeld-

(*) MOSHEIM *Kerkgeſch.* VII *Deel*, *Bl.* 100.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het gedrag van JULIUS, Hertog van Brunswyk, omtrent dit ſtuk.

Zeldzaam gedroeg zich JULIUS, Hertog van *Brunswyk*, omtrent dit ontwerp van eendragt. Hij was er, op eene bijzondere wijze, de vooiſtander van geweest, ja hij mogt eenigermate als de tweede Vader daar van worden aangezien; nademaal hij zijn gezag en milddadigheid had aangewend, om hen, die het opſtellen daar van ondernomen hadden, krachtdadig aan te moedigen, en ook alle de Kerkelijken, in de landen zijner heerſchappij, bevolen, hetzelve als een regelmate des geloofs aan te nemen en te onderteekenen. Maar naauwelijks was het uitgegeven, of deze Vorst veranderde van gedachten, en ſtond toe, dat het *ontwerp* door HESHUSIUS, en andere Godgeleerden zijner Hoogeſchool te *Helmſtad*, openlijk tegengeſproken, en uitgeſloten werd van het getal der Geloofsbelijdenisſen, door zijne onderdanen omhelsd. — De redenen, door de *Lutherſchen* van *Brunswyk* voor dezen ſtap bijgebragt, waren: *Vooreerst*, dat het *ontwerp van eendragt*, zoo als hetzelve in druk het licht zag, op verſcheidene plaatſen, verſchilde van het handſchrift, waar aan zij hunne toeſtemming hadden gegeven. *Ten tweede*, dat de leere, ten opzigte der *vrijheid* van *'s menſchen wil*, niet naauwkeurig genoeg was uitgedrukt, en voorgeſteld met eenige harde en ruwe ſpreekwijzen, door LUTHER ten aanzien van dat onderwerp gebezigd. *Ten derde*, dat de *overalheid*, *allenthalvenheid*, of *algemeene onbepaalde tegenwoordigheid* der menſchelijke natuur van CHRISTUS daar in ſtellig beweerd werd, niettegenſtaande de Lutherſche Kerk nimmer zulk eene leer had aange-

ne-

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1558.

nomen. Behalve deze redenen, welke men openlijk gaf, wegens het verwerpen van het *ontwerp van eendragt*, bragten andere, van een' heimelijker aard, misschien niet weinig toe tot de groote verandering, zigtbaar in de gevoelens en handelingen van den Hertog van *Brunswyk*. Men stelde verscheidene middelen en onderhandelingen te werk, om den wederzin, welken die Vorst en de Godgeleerden van zijn land tegen de Geloofsbelijdenis van *Berg* hadden opgevat, uit den weg te ruimen. Bijzonder beoogde men zulks, op eene vergadering der *Saksische*, *Brandenburgsche*, *Brunswyksche* en *Paltzische* Godgeleerden, in het jaar 1583, te *Quedlinburg* gehouden. Maar JULIUS bleef volharden in zijnen wederstand, en stelde voor, dat het *ontwerp van eendragt* moest onderzocht en het gezag daar van onderworpen worden aan eene algemeene Vergadering of Sijnode der *Luthersche* Kerk.

De Filippisten uit Saksen verdreven

Zelfs in het land zijner geboorte vond dit ontwerp op nieuw tegenstand. In *Saksen* zelve zagen velen, MELANCHTHONS begrippen toegedaan zijnde, dit *ontwerp*, hetgeen zij hadden moeten onderschrijven, met afkeer aan. Gedurende het leven van den Keurvorst AUGUSTUS waren zij genoodzaakt, hunne gevoelens te verbergen, evenwel meent men, dat hij, tegen het einde van zijn leven, hun weder meer genegen werd; doch zoodra hij der natuur den laatsten tol betaald had, en zijn Zoon CHRISTIAAN I. hem was opgevolgd in het jaar 1586, grepen de gematigde *Lutheranen*, en *heimelijke Kalvinisten*, of *Filippisten*, gelijk men hen noemde, weder moed.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De nieuwe Keurvorst was van zijne vroegste jeugd in de zachtere begrippen van MELANCHTHON opgebragt, en helde, zoo men wil, over tot de leer der *Zwitsersche* Kerke. Onder zijne regering vonden de gematigden aanstonds zoo veel gunst en bescherming, dat zij tot de aanzienelijkste posten, in de Kerken en op de Hooge Scholen, bevorderd werden, en gelegenheid vonden, om voor hunne begrippen uit te komen, zij lieten zich ook deze gelegenheid geenszins ontglippen. Zij vonden veel aanmoediging door de bescherming, welke zij ontvingen van verscheidene Edellieden van den eersten rang aan het *Saksische* Hof en bijzonder van NICOLAUS CRELLIUS, Kanselier en eersten Staatsdienaar van CHRISTIAAN I. Zij gingen echter bedaard en omzigtig te werk, en zochten eerst de afschaffing van sommige Kerkgebruiken, welke hun aanstootelijk voorkwamen. Dus verkregen zij de afschaffing van de *uitbanning des Duivels*, (*Exorcismus*,) bij het bedienen van den doop. Deze uitbanning werd echter terstond na den dood van den Keurvorst CHRISTIAAN weder ingevoerd. Vervolgens werd een nieuwe *Hoogduitsche Katechismus*, die de oogmerken der *Filippisten* begunstigde, onder het volk verspreid, en ook eene nieuwe uitgave van den Bijbel, in het jaar 1591, te *Dresden* vervaardigd, verrijkt met aanmerkingen van HENDRIK SALMUTH, die ten dien einde waren ingerigt. Alles zou hun naar waarschijnlijkheid gelukt zijn, indien de vroegtijdige dood van den Keurvorst CHRISTIAAN, in het jaar 1591 voorgevallen, hunne zaken niet te eenemaal van gedaante veranderd

derd had. De Leeraars, die zich meest blootgegeven hadden, werden nu weder op diezelfde wijze gehandeld als te voren, gevangen genomen, afgezet, ten lande uitgebannen, en hun voornaamste steun, NICOLAUS CRELLIUS, werd zelfs, in het jaar 1601, veroordeeld, om onthalsd te worden.

Verscheidene Gemeenten omhelzen de leerwijze der Hervormden in den Paltz enz.

Op deze wijze werd het *ontwerp van eendragt* met geweld in *Saksen* gehandhaafd, en de genen, die den Hervormden geneigd waren, zagen zich genoodzaakt, dat land te verlaten. Doch daartegen handhaafden zij zich in het overige gedeelte van *Duitschland*, en zelfs verlieten deze en gene Gemeenten de gevoelens der *Lutheranen*, en namen die der Hervormden aan. In den *Paltz* zette FREDERIK III, Keurvorst van den *Paltz*, in het jaar 1560, de *Luthersche* Leeraars van hun ambt af, en *Kalvynsgezinden* in hunne plaats, bevelende zijne onderdanen, de leeringen, de Kerkgebruiken en instellingen der Kerk van *Geneve* te omhelzen. Dit bevel werd in het jaar 1576 ingetrokken door zijnen Zoon en Opvolger LODEWYK, die het *Lutherdom* weder herstelde; doch dit was van geen langen duur; want, in het jaar 1583, werd, onder de regering van JOAN CASIMIR, die het voorbeeld van zijnen broeder FREDERIK gevolgd was, in het aannemen van de leer der *Hervormde* Kerk, de gedaante der dingen ten voordeele der Hervormden veranderd, die het verlorene hernamen en zegepraalden. Sinds dit Tijdperk verkreeg de Kerk van den *Paltz* de tweede plaats onder de *Hervormde* Kerken, en haar invloed en gezag was zoo groot, dat het Onderwijs-

I 2 boek,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

boek, tot haar gebruik opgesteld, bekend onder den naam van den *Heidelbergschen Katechismus*, bijkans algemeen door de Hervormden is aangenomen. Het Hertogdom *Bremen* omhelsde desgelijks de leer der *Hervormden*. ALBERTUS HARDENBERG, de boezemvriend van MELANCHTHON, was de eerste, die ondernam, om de leer van KALVYN daar in te voeren. Hij beproefde dit reeds in het jaar 1556, en, schoon een magtige tegenstand deze onderneming vruchteloos deed afloopen, en zelfs te wege bragt, dat HARDENBERG uit de stad *Bremen* werd verdreven, had nogtans de leer der Hervormden daar zoo sterk wortelen geschoten, dat bij slot het Geloof, de Eeredienst en het Kerkbestuur te *Bremen* naar de *Geneefsche* Kerk geregeld werd. Na de afkondiging van het *ontwerp van eendragt*, (*Formula Concordiæ*,) gingen de *Nassausche*, *Hanausche*, *Isenburgsche* en andere Kerken, die te voren *Luthersch* geweest waren, tot de gemeenschap der Gereformeerde Kerk over.

Verschillen met de Antinomianen

De gisting, welke in de tijden der Kerkhervorming alles tot den grond omroerde, was oorzaak van eene menigte andere en bijzondere geschillen, welke van tijd tot tijd de gemoederen in beweging hielden; hier bij kwam de onbeschaafdheid der tijden, de ontstokene drift, waar mede alles behandeld werd, welk een en ander niets kon uitwerken, dan dat men aan den eenen kant zekere stellingen te verre dreef, en, gelijk men zegt, met hand en tand vasthield, en aan den anderen kant, dat men elkanders gevoelen, met hatelijke gevolgen, bezwaarde,

de, en daardoor de verwijdering grooter maakte. Op deze wijze ontſtond het verſchil met de *Antinomianen*, nog bij het leven van LUTHER, hetwelk nogtans ſpoedig beſlist werd. LUTHER maakte er eene hoofdzaak van, om den volke de leere van het Euangelie diep in te drukken aangaande onze regtvaardiging voor God alleen door het geloof, om de verdienſten van CHRISTUS, enkel uit genade, met uitſluiting van alle werken, terwijl hij zich ſteeds ijverig betoonde in het beſtraffen en wederleggen der *Pausgezinde* Leeraren, die de *Wet* en het *Euangelie* vermengden, en de eeuwige gelukzaligheid voorſtelden, als de vrucht eener wettiſche gehoorzaamheid. Zijne leer werd misduid en misbruikt door JOANNES AGRICOLA, die dezelve te ver uitſtrekte, en dus een ruim veld opende voor de gevaarlijkſte dwalingen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Deze JOANNES AGRICOLA, geboortig van *Eisleben*, en daarom ook ISLEBIUS genoemd, zijne Letteroefeningen onder LUTHER en MELANCHTHON volbragt hebbende, werd tot het beſtuur van het School in zijne geboorteſtad beroepen, en verzelde ALBERT, Graaf van *Mansfeld*, in het jaar 1526 en 1530 op den Rijksdag te *Spiers*, alwaar hij voor dezen Graaf predikte. Hij was een kundig Godgeleerde, wiens welſprekendheid op den Kanſel geroemd wordt; doch tevens beſchuldigt men hem van trotsheid, en hij wordt ons afgeſchilderd, als een onrustig, twistgierig, onbeſtendig mensch, ook niet rein van zeden. Graaf ALBERT, dien hij verliet, klagende, dat deze hem niet wel behandeld

 had,

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

had, beschuldigde hem van inhaligheid, verwaarloozing van zijnen pligt, en dronkenschap. Hij begaf zich vervolgens naar *Wittenberg*, alwaar hij van den Keurvorst werd aangesteld, met toelage van een jaargeld, om op de Akademie voorlezingen te houden en te prediken. Hier met LUTHER, gelijk wij zien zullen, in twist geraakt, begaf hij zich, terwijl deze twist door regters onderzocht werd, welke de Keurvorst zelf benoemd had, en eer deze uitspraak gedaan hadden, heimelijk van daar, bij den Keurvorst van *Brandenburg*, van wien hij niet alleen gunstig ontvangen, maar ook door deszelfs tusschenspraak, na zijne dwalingen herroepen te hebben, met die van *Wittenberg* verzoend werd, hoewel LUTHER hem niet vertrouwde, en hij ook de gunst van den Keurvorst niet weder verwerven kon. In vervolg van tijd was hij ook gemengd in de twisten over het *Interim*, in welks opstel hij met PFLUG en SIDONIUS de hand had. Hij overleed te *Berlyn* in het jaar 1566, in den ouderdom van 74 jaren.

In het jaar 1527 begon hij een voorspel te geven van den twist over het gezag en gebruik der Wet; wanneer hij zich verzette tegen de artikelen der Kerkenvisitatie, door MELANCHTHON opgesteld, in welke hij berispte, dat in dezelve geleerd werd, dat men het onderwijs van onkundige menschen moest aanvangen met den schrik van het geweten en de vrees voor God, en met het verklaren der boete of boetvaardigheid; hij wilde, volgens de leer van LUTHER, zoo als hij meende, dat men beginnen moest met de leer

van

van het geloof in God. Ook mishaagde het hem, dat MELANCHTHON bevolen had, de tien Geboden den volke te leeren, terwijl hij gevoelde, dat de Christenen vrij zijn van de wet, en dat men liever de voorschriften van PAULUS hun moest inboezemen. Deze beweging werd echter spoedig door LUTHER bedaard, wien dezelve van weinig belang toescheen te wezen. Doch, AGRICOLA te *Wittenberg* leerende, begon zijne begrippen in het jaar 1537 meer openlijk voor te stellen, en tegen de Wet uit te varen, bewerende, dat dezelve aan het volk niet als eene regelmate des levens moest voorgesteld, maar uit de Kerk geworpen worden; en dat men in de Kerken en op de Hooge Scholen het *Euangelie* alleen had te leeraren. Hij had, doch met verzwijging van zijnen naam, eenige stellingen laten drukken, behelzende, dat de bekeering niet uit de Wet maar uit het Euangelie moest geleerd worden, dat de Heilige Geest geschonken wordt zonder de wet, alleen uit het Euangelie, en dat de mensch zoo geregtvaardigd wordt, dat de prediking der Wet noch tot het begin, noch tot het midden, noch tot het einde der regtvaardigmaking nuttig zij. Zijne aanhangers kregen spoedig den naam van *Antinomianen*, (*Wetbestrijders.*) LUTHER verzette zich met moed, wakkerheid en met al zijn gezag tegen deze zoogenoemde Wetbestrijders, in verscheidene openbare Disputatien, en in Hoogduitsche geschriften; in welke hij het gebruik der Wet aanwijst, om de menschen tot bekeering te bewegen, en de godzaligen op te wekken, om het vleesch

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

te kruisigen. Daarenboven wees hij aan, dat wel de wet niet nuttig of noodig zij tot de regtvaardigmaking en de goede werken der regtvaardigen, maar toonde, dat de regtvaardigmaking noodig zij tot goede werken, en tot het vervullen der wet. Hij berispte de Wetbeſtrijders, dat zij meenden, dat de zonden formeel, wezenlijk, en in den Filozofiſchen zin weggenomen worden, die alleen in eenen betrekkelijken zin worden weggenomen, door de Goddelijke vergeving. Voorts ſchrijft hij hun het gevoelen toe, dat de heiligmaking niet noodzakelijk zij, maar dat het geloof in CHRISTUS, die de geheele wet vervuld heeft, genoegzaam is; hetwelk hij echter alleen bij gevolgtrekking uit hunne onderſtellingen afleidde. Eindelijk herriep hij, hetgeen hij eenmaal geleerd had, dat men de Wet Gods in de Kerk niet moest voorſtellen. AGRICOLA betuigde hier tegen, dat men hem vele dingen met onregt te laste leide, dewijl hij alleen geleerd had, dat men de wet niet moest leeren, alsof zij den mensch voor God regtvaardigde en het geweten beheerschte, of in godzalige boetelingen de bekeering bewerkte. Dus verwierp hij die hatelijke gevolgen, welke LUTHER beweerde, dat wettelijk uit zijne ſtellingen voortvloeiden, die er nog bijvoegde, dat AGRICOLA zich thans anders dan te voren verklaarde, en dat hij ook niet alleen hem maar de Wetbeſtrijders wederleide, welke, gelijk men meende, dreven, dat de mensch geregtvaardigd wordt, indien hij ſlechts de beloften van het Euangelie gelooft en vertrouwt, hoedanig zondig en onrein dan ook overigens zijn le-

leven zijn en blijven moge. Ten einde dit geschil te beslisſen, werden er door den Keurvorst ſcheidslieden aangeſteld, en de Godgeleerden van *Wittenberg* geraadpleegd, die aan LUTHER hunne toeſtemming gaven. Doch thans, gelijk wij gezegd hebben, ontweek AGRICOLA naar den Keurvorst van *Brandenburg*, door wiens tusſchenſpraak de twist werd bijgelegd. AGRICOLA erkende zijne dwaling en onbedachtzaamheid in zich uit te drukken, en verzaakte het gevaarlijk ſtelſel, hetwelk men uit zijne uitdrukkingen had afgeleid. Doch deze herroeping werd door velen gewantrouwd, ook wil men, dat hij, na LUTHERS dood, tot zijne dwalingen zij wedergekeerd, en aankomelingen gemaakt heeft, die deze buitenſporige leere omhelsden. Onder dezen worden genoemd JACOB SCHENCK, Superintendent van *Freiberg*, die daarom afgezet en uit *Sakſen* gebannen is, en PAULUS CRELLIUS, een Godgeleerde van *Wittenberg*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Over dezen twist zal niemand ligtelijk zwarigheid maken, het gematigd oordeel van MOSHEIM (*) te onderſchrijven: „ Mogen wij geloof ſlaan aan de berigten van partij, dan waren de ſtellingen der *Antinomianen* van den allerſchadelijkſten aard, en ſtrekten tot de verderfelijkſte einden: want men acht, dat zij, ten opzigte der zeden, eene allerongebondenſte leere gehad, en beweerd hebben, dat het elk vrijſtond, de aandrift zijner lusten en begeerlijkheden onbedwongen op te volgen, en zonder ſchroom de

(*) *Kerk. Geſch.* VII *Deel*, *Bladz.* 61.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

de wetten van God te schenden, indien de overtreder zich slechts aan CHRISTUS vasthield, en de verdiensten van den Zaligmaker met een levendig geloof omhelsde. — In dusdanig een licht wordt doorgaans hunne leer voorgesteld; doch men hebbe dit niet ligtvaardig als de ware gedaante aan te merken. Want wie het stuk met aandacht en onpartijdig overweegt, zal ras ontdekken, dat zulk eene ongerijmde en goddelooze leer te onregte aan AGRICOLA wordt te laste gelegd: de voornaamste misslag van dien hoogmoedigen man bestond in eenige harde en onnauwkeurige uitdrukkingen, aan gevaarlijke en schadelijke verklaringen onderhevig. Door het woord *Wet* verstond hij de *Tien Geboden*, onder de *Mozaische Bedeeling* gegeven; en hij merkte deze Wet aan, als voornamelijk geschikt voor de *Joden*, en niet voor de *Christenen*. Hij verklaarde tevens het woord *Euangelie*, (hetwelk hij aanmerkte, als in plaats der *Wet* gesteld,) in den waren en uitgestrekten zin, als bevattende niet alleen de leere der verdiensten van CHRISTUS, zaligmakende door het geloof, maar te gelijk de verhevene geboden van heiligheid en deugd, door den Goddelijken Zaligmaker, als regels van gehoorzaamheid voorgeschreven. Indien wij, derhalve, het oogmerk van AGRICOLA volgen, en de ruwe uitdrukkingen en oneigenlijke spreekwijzen, waar van hij zich zoo dikwijls en met zoo weinig oordeels bediende, niet ten strengste opvatten, zal zijne leer duidelijk hier op nederkomen: „ Dat de *Tien Geboden*, door MOZES gegeven, „ voornamelijk de *Joden* betroffen, en uit dezen „ hoof-

„ hoofde, door de *Christenen* vrijelijk mogten ver- na C. G.
„ waarloosd en aan eene zijde gesteld worden; en Jaar 1517.
„ dat het voldoende was, duidelijk te verklaren en tot 1552.
„ krachtig aan te dringen, hetgeen CHRISTUS en
„ de Apostelen, in het Nieuwe Verbond, geleer-
„ aard hadden, zoo ten opzigte van de genademid-
„ delen ter zaligheid, als van de verpligtingen ter
„ bekeering en deugd." — Het meerendeel van de Leeraren dezer eeuwe is te beschuldigen van gebrek aan naauwkeurigheid en gelijkheid aan zich zelven, in het voorstellen hunner begrippen; hierdoor zijn hunne gevoelens dikmaals verkeerd begrepen, en men heeft hen beschuldigd met leeringen, welke zij nooit omhelsden." Dus verre MOSHEIM.

Verschil met de Adiafo- risten en Synergisten.

Het opstel, op last van Keizer KAREL V in het jaar 1548 ontworpen door JULIUS PFLUG, Bisschop van *Naumburg*, en MICHAEL SIDONIUS, en eenen Protestant, den zoo even gemelden JOANNES AGRICOLA van *Eisleben*, en onder den naam van *Interim* bekend, hetwelk deze Vorst den *Protestanten* wilde opdringen, als een middel, om de Godsdienstverschillen *intusschen* te doen zwijgen, tot dat daaromtrent door eene algemeene Kerkvergadering uitspraak zou gedaan zijn, gaf aanleiding tot hevige twisten: immers niet alleen, dat hetzelve noch aan de Roomschgezinden noch aan de meeste Protestanten behaagde (*), het veroorzaakte ook verdeeldheid onder de Protestanten zelve, en die verschillen, welke bekend zijn onder den naam van *Adiaforistische*

(*) *Kerk. Gesch.* XX *Deel*, *Bladz.* 256. volg.

na C. G Jaar 1517 tot 1552

ſche verſchillen, of de verſchillen over de *onverſchillige* dingen, naar het Grieкſche woord ἀδιάφορος, hetwelk *onverſchillig* beteekent. MAURITS, de toenmalige Keurvorst van *Sakſen*, deed in het gemelde jaar 1548 den *Sakſiſchen* Adel en Geestelijkheid bijeenkomen, ten einde raad te plegen, of men dit opſtel des Keizers zou aannemen of verwerpen? verſcheidene bijeenkomſten werden, over dit onderwerp, te *Leipzig* en elders gehouden, en de overwegingen waren langdurig en verdrietig, en de uitſlag bleef twijfelachtig. MELANCHTHON, die aan het hoofd der Geestelijkheid ſtond, en wiens invloed bij velen uitnemend groot was, gelijk hij altijd overhelde tot zachtheid en gematigdheid, welke de hoofdbeginſelen van zijn ganſche gedrag en handel waren, ſloeg ook nu, aan den éénen kant voor den Keizer vreezende, en aan den anderen kant acht gevende op de begrippen van zijnen Vorst, zeker middel van verdrag voor, hetwelk hij hoopte, bij geene der partijen aanſtootelijk te zullen wezen. Hij bragt als zijn gevoelen in, dat de ganſche inhoud van het Boek, met den naam van *Interim* beſtempeld, op geenerlei wijze door de vrienden der Hervorming kon worden aangenomen; doch hij verklaarde tevens, geene reden te zien, waarom men in *middelbare* zaken, die van een' *onverſchilligen* aard waren, zich niet naar de Keizerlijke bevelen zou behooren te ſchikken. Dit gevoelen werd door MELANCHTHON en die het met hem eens waren in een geſchrift vervat, hetwelk, in het Hoogduitsch, genoemd werd: *Das Leipziger Interim.* Doch

dit

dit ontwerp mishaagde zoodanig aan anderen, die zich als verdedigers van de leerſtellingen van LUTHER voordeden, en die MATHIAS FLACIUS aan het hoofd hadden, dat zij met eene ongeloofelijke bitterheid op de Leeraars van *Wittenberg* en *Leipzig* aanvielen, en bijzonder op MELANCHTHON, volgens wiens raad alles ten opzigte van het *Interim* geregeld was, en dien zij uitmaakten voor eenen afvalligen van den waren Godsdienst. MELANCHTHON daarentegen, onderſchraagd door den ijver zijner vrienden en leerlingen, regtvaardigde zijn gedrag met allen ernst. In dit geſchil kwam het voornamelijk aan op deze twee vragen: „ of de ſtukken, welke MELANCHTHON als *onverſchillig* „ voorkwamen, met der daad *onverſchillig* waren?" Ten tweede: „ of men in zaken van eenen onverſchilligen aard, en die de belangen van den Godsdienst niet regtſtreeks betreffen, den vijanden der „ waarheid mogt toegeven?"

De *Adiaphoristen*, zoo noemde men ſpoedig MELANCHTHON en de zijnen, hadden zich verklaard, dat zij als iets *onverſchilligs* wilden toegeven, dat men het woordje *alleen* in de leere der regtvaardigmaking, *alleen* door het geloof, kon weglaten; dat men erkende, dat de goede werken, hoewel niet *verdienende*, nogtans *noodzakelijk* waren tot zaligheid; ook dat men kon toegeven, dat de *vrije wil* eenigzins bij de bekeering als werkzaam werd aangemerkt; voorts hielden zij voor onverſchillig, het getal der Sacramenten of Bondteekenen; het gebied van den Paus en der Bisſchoppen; het laatſte Olieſel;

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

fel; de waarneming van zekere Heilige dagen, en het onderhouden van verfcheidene bijgeloovige gebruiken en plegtigheden. Inderdaad, onder deze dingen waren zulke, welke LUTHER als van het grootfte aanbelang had gehouden, en die bij gevolg door zijne regtfchapene leerlingen niet voor onverfchillig konden worden aangezien; en men kan MELANCHTHON in dit geval naauwelijks van weifelen zuiver pleiten. Trouwens, MELANCHTHON fchijnt dit naderhand, in eenen Brief aan FLACIUS, in het jaar 1556, gefchreven, erkend te hebben, dat hij te veel had toegegeven.

Ten opzigte van de tweede vraag, beweerden de ijverige Lutherfchen, dat men de Roomfche Kerkplegtigheden, behoudens het Euangelisch geloof, en de vrijheid der Kerk, niet kon dulden; dat men, dit doende, den weg zou banen, tot het verdrukken van den *Euangelifchen* Godsdienst, en het weder invoeren van den *Roomfchen;* voorts ftelden zij dezen regel vast: dat alle plegtigheden en Kerkgebaren, alfchoon ook in haren aard onverfchillig, niet meer onverfchillig zijn, wanneer er dwang en bijgeloof, en meening van noodzakelijkheid bijkomt, en wanneer daar door aanleiding gegeven wordt tot ongodsdienftigheid en zedeloosheid. De *Adiaforisten* beweerden, dat men zich niet van de Kerk moest fcheiden, dat men niet twisten moest, om dingen, die niet noodzakelijk waren, dat men in onverfchillige dingen den naasten moet dulden en hem toegeven, dat men, behoudens de zuiverheid der leere, in het overige de rust en den vrede behoort te behar-

hartigen enz. Doch hunne partijen wierpen hun tegen, eene al te groote liefde tot de wereldfche dingen, vrees en fchroom voor kruis, lafhartigheid en ijdele wangevoelens, als of het geloof door deze dingen nadeel zou lijden enz.

De voornaamfte *Adiaforisten* waren de *Sakfen*, de Keurvorst MAURITS met zijn Hof, de Godgeleerden van *Wittenberg* en *Leipzig*, van welke de meest vermaarde waren MELANCHTHON, GEORGIUS MAJOR uit *Pomeren*, EBER, DANIEL MENIUS en andere leerlingen van MELANCHTHON, die men in het gemeen de Godgeleerden van *Meisfen* noemde. Tegen hen ftonden de meeste Godgeleerden van *Duitschland*, inzonderheid die van *Lunenburg*, *Hamburg*, *Maagdenburg* enz. MATHIAS FLACIUS ILLYRICUS, NICOLAUS GALLUS, JOANNES WIGANDUS, JOACHIM WESTPHALUS enz. FLACIUS betoonde zich onder dezen den grootften voorvechter, en poogde, zonder eenige verfchooning, MELANCHTHON aan den haat van allen bloot te ftellen, door hem met befchuldigingen te overladen, en menigvuldige dwalingen te laste te leggen, welke hij uit 's mans fchriften opzamelde. Hoewel deze ijveraar zelf naderhand van dwalingen is befchuldigd geworden, en op die befchuldigingen veel heeft moeten uitftaan, gelijk wij zien zullen. Het verfchil over de onverfchillige dingen werd door andere verfchillen verdoofd, en eindelijk als het ware beflist, door het *ontwerp van eendragt*, waar van wij hier voor gefproken hebben.

Verfchil

De twist over de *onverfchillige* dingen was onder-

en C. G. Jaar 1517. tot 1552.

met de Majoristen.

dertusſchen eene rijke bron van andere geſchillen, even ſchadelijk voor de rust der Kerk als voor de zaak der Hervorming. Het eerſte, hetwelk daar uit voortkwam, betrof de *noodzakelijkheid der goede werken tot zaligheid*, en werd door GEORGIUS MAJOR, een' Godgeleerde van *Wittenberg*, met veel hevigheid tegen de ſtrenge *Lutheranen* gevoerd, waarvan zij, die deze *noodzakelijkheid* beweerden, den naam van *Majoristen* kregen. MELANCHTHON was ſedert lang van dit gevoelen geweest, dat de goede werken ter verkrijging van de eeuwige zaligheid noodzakelijk waren, en dat deze *noodzakelijkheid* ſtaande gehouden en geleerd mogt worden, als overeenkomende met de waarheden, in het *Euangelie* bekend gemaakt. Dit verklaarden hij en zijne ambtgenooten voor hun gevoelen, wanneer zij, in het jaar 1548, te *Leipzig* bij elkander waren, tot het onderzoeken van des Keizers ontwerp, het *Interim* genaamd. De ſtrenge navolgers van LUTHER wraakten deze verklaring te eenemaal, als ſtrijdig met de begrippen van hunnen leermeester, en overeenkomende met de gevoelens en belangen van de Roomſche Kerk. Ondertusſchen vond dit gevoelen, gelijk wij zeiden, eenen ijverigen verdediger in MAJOR, die in het jaar 1552 de *noodzakelijkheid der goede werken* verdedigde, tegen de verregaande ſtellingen van NICOLAUS AMSDORFIUS. De echte leerlingen van LUTHER namelijk meenden, dat de leer van de *regtvaardigmaking des menſchen door het geloof*, daar door geheel ontzenuwd werd, en toonden zich daarom beſchroomd, om aan dit gevoelen hunne

toe-

toeſtemming te geven. In de hevigheid van dezen twist liet AMSDORF zich ondertusſchen zoo ver vervoeren, door zijnen overmatigen ijver voor de leer van LUTHER, dat hij beweerde, dat de goede werken niet alleen niet noodzakelijk, maar veel meer nadeelig waren voor de zaligheid; welk onvoorzigtig zeggen nieuwe brandſtoffe aan het twistvuur verſchafte, hetwelk daar op met vernieuwde woede uitbrak. MAJOR klaagde ook van zijn' kant over de kwaadaardigheid of onkunde van zijne vijanden, die zijne leer in eenen geheel anderen zin uitleiden, dan hij ze wilde verſtaan hebben; ten laatſte echter gaf hij het ſtuk geheel op, ten einde hij niet twistgraag mogte ſchijnen, en aangezien worden als een verſtoorder van den vrede der Kerke. Deze ſtap deed nogtans het geſchil niet bedaren, hetwelk ſtand hield, tot dat het *ontwerp van eendragt*, (*Formula Concordiæ*,) er insgelijks een einde van maakte.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Verſchil met de Synergisten.

Uit denzelfden oorſprong, waar uit het geſchil over de noodzakelijkheid der goede werken rees, kwam ook de *Synergistiſche twist* voort. Het verſchil liep over de medewerking van 's menſchen wil met de Goddelijke genade; hierom werden zij, die deze vereenigde werking verdedigden, *Synergisten* genoemd, van het Griekſche woord *συνεργειν*, hetwelk *medewerken* beteekent. De leerſtellingen, rakende de *volſtrekte voorſchikking*, (*Predestinatie*,) *de onwederſtaanbare genade*, en *'s menſchen onmagt ten goede*, of den *knechtelijken wil*, zijn door geen' Godgeleerden ſterker gedreven, dan door LUTHER, waar in zijne navolgers hem in later tij-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

den genoegzaam geheel verlaten hebben. Ten dezen opzigte week MELANCHTHON mede af van LUTHERS leer, ten minſte de ſpreekwijzen, welke hij gebruikte, om zijne gevoelens over dit ingewikkeld onderwerp uit te drukken, zijn zoodanig, dat LUTHER dezelve met afgrijzen zou verworpen hebben: trouwens, in het onderhoud te *Leipzig*, boven gemeld, maakte hij geene zwarigheid, openlijk te beweeren, dat „ God bejaarde perſonen tot zich trok en bekeerde, op „ zulk eene wijze, dat de krachtdadige indruk zijner „ genade vergezeld ging met eene zekere medewer- „ kende daad van hunnen wil." De vrienden en leerlingen van MELANCHTHON omhelsden deze wijze van voorſtelling, en hielden ſtaande, dat de mensch met de Goddelijke genade medewrocht ter volvoering van zijne bekeering. Dan dit ſmaakte op verre na den ſtrengen *Lutherſchen* niet, die in dit gevoelen dat der *Halve Pelagianen* meenden te ontwaren, en het als geſchikt aanmerkten ter omkeering van de ware en echte leer van LUTHER, ten opzigte van den *knechtelijken wil*, en de *volſtrekte onmagt* des menſchen, om eenig goed werk te verrigten, of eenig deel te hebben in het werk zijner bekeering. Hier op ſtelden zij zich zeer hevig te weer tegen deze, gelijk zij hen noemden, *Synergisten* of *Halve Pelagianen*. De uitſtekendſte voorvechters in dezen ſtrijd waren VICTORINUS STRIGELIUS, een verſtandig en duidelijk verdediger der gevoelens van MELANCHTHON, en MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS, die de oude begrippen van LUTHER met alle kracht en niet zonder hevigheid handhaafde.

Te

Te midden van deze onlusten en verdeeldheden werd de nieuwe Hoogeschool te *Jena* opgerigt, door de Hertogen van *Sakſen-Weimar*, de Zoons van den beroemden maar ongelukkigen Keurvorst van *Sakſen*, JOAN FREDERIK. Deze Vorsten, de gemelde Hoogeſchool geſchikt hebbende, om tot een' Zetel te dienen van den *Proteſtantſchen* Godsdienst, gelijk LUTHER denzelven voorgeſteld en aangedrongen had, waren zeer zorgvuldig, om zulke Hoogleeraars in de Godgeleerdheid te verkiezen, als uitſtaken door hunne gehechtheid aan de leere van dezen grooten Hervormer, en hunnen afkeer van de gevoelens der gematigder *Lutheranen*, die deze leer, door hunne veranderingen en verzachtingen, min hard en aannemelijker hadden zoeken te maken. En dewijl geen der *Lutherſche* Leeraren in onmatigen ijver kon evenaren met MATTHIAS FLACIUS, den geſlagen' vijand van MELANCHTHON en al de *Filippisten*, gelijk men de aanhangers van den laatstgemelden noemde, werd hij in het jaar 1557 tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid op de nieuwe Hoogeſchool te *Jena* aangeſteld.

na. C. G. Jaar 1517. tot 1552.

FLACIUS Hoogleeraar op de School te Jena.

De gevolgen van deze aanſtelling waren allertreurigst; want deze onrustige en oploopende man, uit den aard zeer genegen, om verdeeldheden aan te rigten en tweedragt te kweeken, deed niet alleen al de oude geſchillen, welke de Kerk verdeeld hadden, herleven, maar verwekte ook nieuwe, en zaaide met zulken ijver de zaden van twist tusſchen de Godgeleerden van *Weimar* en van het Keurvorſtendom *Sakſen*, dat velen der verſtandigſten voor eene jam-

merlijke scheuring in de *Luthersche* Kerk beducht waren. En inderdaad deze scheuring zou onvermijdelijk gevolgd zijn, indien ongelukkig de oogmerken en maatregels van FLACIUS geslaagd waren. Want, in het jaar 1559, haalde hij de Hertogen van *Saksen-Weimar* over, om bevel te geven, dat er eene *wederlegging* der dwalingen, in de *Luthersche* Kerk ingeslopen, en bijzonder van die, welke werden toegeschreven aan de navolgers van MELANCHTHON, zou opgesteld, op hun gezag uitgegeven, en nevens de andere regelmaten des geloofs, in de landen hunner heerschappij van kracht, gevoegd worden. Maar dit verderfelijk oogmerk, om de Kerk van een te rijten, gelukte niet, doordien andere Luthersche Vorsten dit oproerig Boek afkeurden, met reden vreezende, dat het zou strekken, om de reeds gerezene onlusten te doen toenemen, en de onheilen der Kerk eer te vermeerderen, dan te verminderen.

FLACIUS ontstak zelfs het vuur van tweedragt en vervolging in de Kerk van *Saksen-Weimar*, en op de Hoogeschool van *Jena*, tot welke hij behoorde, door zijnen ijver los te laten tegen zijnen ambtgenoot VICTORINUS STRIGELIUS, een' vriend en leerling van MELANCHTHON. Deze gematigde Godgeleerde omhelsde in vele stukken de gevoelens van zijnen leermeester, en beweerde, bijzonderlijk, in zijne openbare lessen, dat de *menschelijke wil*, door den invloed der *Goddelijke genade* ter bekeering geleid, niet geheel *werkeloos* of *lijdelijk* was, maar een zeker deel had in het werk der bekeering. Ter

oor-

oorzake van deze ſtelling werd hij door FLACIUS aan het *Sakſen-Weimarſche* Hof van *Synergismus* beſchuldigd, en op 's Vorsten bevel in de gevangenis geworpen, waar men hem ſtreng en hard behandelde. Eindelijk zag hij zich, in het jaar 1562, ontſlagen van deze hechtenis, op vrije voeten en in zijn vorig ambt herſteld, nadat hij zijne wezenlijke gevoelens verklaard had, welke hij zich beklaagde, dat grootelijks misvormd en verdraaid waren. Deze verklaring nogtans maakte geen einde aan dit geſchil, nademaal STRIGELIUS verdacht werd gehouden, veeleer zijne ware gevoelens onder dubbelzinnige uitdrukkingen te verbergen, dan er volkomen afſtand van te doen. STRIGELIUS, die den twist moede was, begaf zich, om nieuwe onlusten en moeijelijkheden te ontgaan, van *Jena* naar *Leipzig*, en van *Leipzig* naar *Heidelberg*, in welke laatſte plaats hij zijne dagen geſleten heeft.

Zijne dwaling omtrent den aard der zonde

De uitſlag echter van dezen twist, welken FLACIUS met zulken verkeerden ijver verwekt en voortgezet had, was zoo wel nadeelig voor zijne eigene achting en invloed in het bijzonder, als voor de belangen der *Lutherſche* Kerk in het algemeen. Want, daar deze hevige twistvoerder zijne tegenpartij met onbedachte drift aanviel, bragt hij de gevoelens, welke hij voor regtzinnig aanzag, tot zulke verregaande uiterſten, dat hij zelf een allergedrochtelijkst gevoelen beweerde; een gevoelen, hetwelk hem, zelfs in de oogen zijner grootſte vrienden, als een' hatelijk *Ketter*, en bederver van den waren Godsdienst, deed voorkomen. In het jaar

 1560

na C. G Jaar 1517 tot 1552.

1560 hield hij met STRIGELIUS een openbaar twistgeding, over de natuurlijke vermogens en bekwaamheden van 's menschen ziel, en den invloed daarvan op de bekeering en het gedrag van een' waar Christen. In dit onderhoud scheen de laatstgemelde aan de menschelijke natuur, op zich zelve gelaten, te veel, en de eerstgenoemde te weinig, toe te kennen. De één zag 's menschen val aan, als strekkende, om, in de ziel der menschen, alle neiging tot deugd, alle edele beginsels uit te doven, en daarin niets achter te laten, dan onkunde en verdorvenheid. De ander beweerde, dat deze verlaging van de vermogens der natuur geenzins algemeen of volkomen was: dat de wil als nog eenige neiging behield tot waardige betrachtingen, en eene zekere mate van werkzaamheid, welke denzelven bekwaam maakte tot vordering in de deugd. STRIGELIUS, zeer bedreven in de streeken eener twistende Wijsbegeerte, dacht zijnen tegenstrever te overwinnen, door hem te verbijsteren, en deed hem, ten dien einde, de volgende vraag: „ Of de oorspronkelijke „ zonde, die bedorvene hebbelijkheid, welke 's menschen ziel door den val verkregen had, tot de „ *zelfstandigheden* of de *toevalligheden* behoorde?" FLACIUS antwoordde, met eene gadelooze onvoorzigtigheid en ligtvaardigheid, dat zij tot de *zelfstandigheden* moest gebragt worden; en hield tot zijnen laatsten snik deze gevaarlijke stelling staande, *dat de oorspronkelijke zonde de wezenlijke zelfstandigheid is van de menschelijke natuur*, of liever, hij was van deze uitdrukking niet af te brengen,

en

en bleef hardnekkig drijven, dat zij met de waarheid der zaak overeenkwam. Men beschuldigde hem uit dien hoofde, dat hij den Schepper van het menschdom dus tot eene oorzaak van de zonde maakte, of met de *Manicheën* twee beginsels stelde. Doch hij sprak, in zijne verweerschriften, het een en ander, ten sterkste tegen, en wilde, dat zijne uitdrukking niet volgens de Filosofie, maar alleen naar de Heilige Schrift zou beoordeeld worden. Maar dit kon hem, tegen de vervolgingen zijner vijanden, niet baten, terwijl hij van zijne zijde zoo stijfzinnig bleef, dat hij liever van alle zijne wereldsche eer en voordeelen wilde afstaan, dan zijne uitdrukkingen verzaken. Hij werd daarop, op eene schandelijke wijze, uit *Jena* verdreven, en heeft het overige zijner dagen, in veel tegenspoed en kwelling, doorgebragt. Hij was, wegens zijne uitstekende geleerdheid, bij velen in hooge achting, en vond verscheidene bekwame verdedigers onder de geleerdste Leeraars der Luthersche Kerk, die zijn gevoelen omhelsden, en zijne zaak met alle vuur en ijver handhaafden, onder welken de voornaamsten waren CYRIACUS SPANGENBERG, CHRISTOPHORUS IRENÆUS en CŒLESTINUS. Maar bij anderen was hij, als een vijand van MELANCHTHON, zeer gehaat. Te voren, toen hij in de gunst van het *Weimarsche* Hof was, had hij menig eenen, die in gevoelens van hem verschilde, in gevangenis gebragt, of dat lot doen ondergaan, voor hetwelk hij nu zich zelven vond blootgesteld. Ook bragt het verschil, hetwelk hem zoo duur te staan kwam, verscheide-

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552.

na C G. Jaar 1517 tot 1552.

nen van zijnen aanhang insgelijks in lijden, en veroorzaakte over het geheel in de *Lutherfche* Kerk zeer veel onrust, en ongemeen veel leed dus de *Lutherfche* Kerk van dezen nieuwen twist, in welken de boeren zelfs, op fommige plaatfen, deel namen, die zich in *accidenters* en *fubftantfers* onderfcheidden, en fchoon, nog minder dan de Godgeleerden, een onderfcheiden denkbeeld hebbende van de zaak, die in verfchil was, elkanderen op eene ruwe wijze deden voelen, dat deze woordenftrijd hen, even daarom des te ligter, tot dadelijkheden kon vervoeren. Men begrijpt van zelve, hoe fchadelijk zoodanige twist was voor de voortplanting van het *Lutherdom* onder hen, die nog den *Roomfchen* Godsdienst aankleefden. Te meer, daar dat vuur van tweedragt zich allerwege wijd en zijd verfpreidde, en zelfs de gemeenten aanftak, in de *Roomfche*, en bijzonder in de *Oostenrykfche* landen, onder de fchaduwe eener twijfelachtige verdraagzaamheid opgerigt; en de *Lutherfche* Leeraren, fchoon van alle kanten door hunne vijanden omringd, dermate aanzette, dat zij zich niet lieten wederhouden door de raadgevingen der voorzigtigheid, noch door het bezef van gevaar. Velen zijn van gedachten, dat de onkunde van wijsgeerige onderfcheidingen en bepalingen FLACIUS onbedacht deed vervallen tot de buitenfporige onderftelling, welke hij met zulk eene hardnekkigheid dreef, en dat zijne grootfte ketterij niet meer was dan een dwaze gezetheid op een ongebruikelijk en onvoegelijk woord. Maar FLACIUS fchijnt dit pleiten ten zijnen voordeele geheel

ver-

verworpen te hebben, door ſtout, op verſcheidene plaatſen van zijne ſchriften, te verklaren, dat hij volkomen de Wijsgeerige beteekenis van het woord *Zelfſtandigheid* verſtond, en geenzins onkundig was van de gevolgen, welke men uit de leer door hem omhelsd trekken zou. Ook blijkt dit uit de brieven van WESTPHALUS, die zijn vriend was, aan hem geſchreven, in welke deze hem poogde te bewegen, dat hij zich onthield van het gebruik van het woord *Zelfſtandigheid* en uit de antwoorden van FLACIUS op deze Brieven.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Verſchil met ANDR. OSIANDER.

Een ander geſchil werd ter baan gebragt door ANDREAS OSIANDER in het jaar 1549, hetwelk insgelijks veel twist en vijandſchap in de Kerk veroorzaakte; hij leerde namelijk, dat CHRISTUS, naar en door zijne Goddelijke natuur, onze geregtigheid is, en dat de mensch, door Gods wezenlijke geregtigheid geregtvaardigd wordt, wanneer CHRISTUS met die geregtigheid, door het geloof, in het harte woont. Deze OSIANDER geboren te *Gunſenhaus* in *Frankenland*, was een geleerd man, in bijna alle ſoorten van wetenſchappen geoefend, ook welſprekend, maar hooggevoelend van zich zelven, meer op zijn eigen oordeel, dan op het algemeen oordeel ſteunende, een groot voorſtander gevolgelijk van de vrijheid van denken en gevoelen, zoo zelfs, dat hij de waardigheid van *Doctor* weigerde, omdat hij geen zin had, om den Akademiſchen eed af te leggen op de Augsburgſche Geloofsbelijdenis, of het voorſchrift der leer van de *Wittenbergſche* Hooge School. Het was, door zijnen ijver bijzonder, dat de ſtad

na C. G. Jaar 1517 tot 1552. *Neurenberg*, de eerste in *Zwaben*, de hervorming omhelsde, alwaar hij vervolgens langen tijd het predikambt waarnam; zijn dienst werd ook gebruikt, benevens die van MICHAËL DILLER en WOLFGANG MUSCULUS, door OTTO HENDRIK Paltsgraaf in *Paltz-Nieburg*, om daar de *Luthersche* leer, volgens de Augsburgsche Geloofsbelijdenis, in te voeren. Hij verliet *Neurenberg* in het jaar 1548, omdat deze stad zich met andere steden in *Zwaben* aan des Keizers wil onderwierp, en het *Interim* aannam. OSIANDER begaf zich toen naar *Pruisfen*, en deszelfs hoofdstad *Koningsberg*, alwaar hij den Hertog ALBERT tot het *Luthersch* geloof bekeerde, en deszelfs gunst en bescherming genoot, die hem tot Hoogleeraar aanstelde. Hier begon hij nieuwe gevoelens in zijne predikatien en bijzondere gesprekken voor te dragen, welke hij in het jaar 1551 in schriften openbaar maakte. Onder deze beweerde hij de stelling, dat CHRISTUS menschwording zou plaats gehad hebben, alhoewel ADAM ook niet gevallen, en de wereld door hem niet in het verderf gestort ware; dat de bekeering bestaat in de erkentenis en verfoeijing der zonden, gepaard met een voornemen, om zijn leven te beteren, en hoop op vergeving derzelve; eindelijk, hetgeen voornamelijk bewegingen baarde, dat de mensch geregtvaardigd wordt, *door de wezenlijke geregtigheid van God, die in hem woont, en dat* CHRISTUS *naar zijne Goddelijke natuur onze geregtigheid is.* Het is niet zeer duidelijk uitgemaakt onder de Godgeleerden, in welken zin hij deze twee laatste stellingen hebbe opgevat,

en

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

en wanneer wij zijne uitdrukkingen over dit onderwerp onderzoeken, zal men het veel gemakkelijker vinden te ontdekken, welke ſtellingen hij verwierp, dan het ſtelſel te verſtaan, hetwelk hij zelf had aangenomen: want hij drukte niet alleen, hetgeen maar al te gebruikelijk was in deze eeuw, zijne denkbeelden op eene duistere wijze uit, maar ſcheen daarenboven zich zelven gedurig te wederſpreken. MOSHEIM heeft zijne leer met deze woorden opgegeven: (*) – „CHRISTUS, in zijne *menſchelijke natuur alleen* beſchouwd, zou, door zijne gehoorzaamheid aan de goddelijke wet, geene *regtvaardiging* en vergiffenis voor de zondaren verwerven; ook kunnen wij voor God niet *geregtvaardigd* worden, met de *regtvaardigheid* van den *mensch* JEZUS CHRISTUS, door het geloof, te omhelzen, en ons zelven toe te eigenen. Het is alleen door die eeuwige en *wezenlijke regtvaardigheid*, welke in CHRISTUS woont als *God aangemerkt*, en die huisvest in zijne *goddelijke natuur*, vereenigd met de *menſchelijke*, dat het menschdom eene volkomene *regtvaardiging* kan deelachtig worden. De mensch krijgt door het geloof deel aan deze *goddelijke regtvaardigheid*: nademaal het, ingevolge van dit veréénigend beginſel is, dat CHRISTUS, met zijne *goddelijke regtvaardigheid*, in de harten der menſchen woont; waar nu deze *goddelijke regtvaardigheid* huisvest, daar kan God geene zondenſchuld vinden, en „der-

(*) *Kerkl. Hist.* VII deel *Bladz.* 83.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„ derhalve, wanneer zij met CHRISTUS tegenwoor„ dig is in de harten der *wedergeborenen*, worden „ dezen uit dien hoofde door de Godheid als *Regt„ vaardigen* beſchouwd, ſchoon zij zondaars zijn. „ Daarenboven wekt deze *goddelijke* en *regtvaardig„ makende geregtigheid* van CHRISTUS de geloovi„ gen op tot het ſtaan naar heiligheid en de be„ trachting der deugd." — Zijne vijanden leidden uit zijne ſtelling af, dat hij CHRISTUS genoegdoening en geregtigheid buiten ons loochende, om welke reden zij het meest tegen hem verbitterd waren. Doch dat deze gevolgtrekking door hem niet erkend werd, is duidelijk uit zijne ſtellingen en uit zijne belijdenis, opgedragen aan den Hertog ALBERT, uitgegeven in het jaar 1554 met den titel: *de unico Mediatore Jeſu Christo et justificatione fidei, confeſſio A. Oſiandri*; hetzelfde getuigt ook zijn Zoon LUKAS OSIANDER, in zijn kort begrip der Kerkelijke Geſchiedenis, die er bijvoegt, dat zijn Vader het woord *regtvaardiging* genomen heeft voor de vernieuwing van den mensch, en dat hij de gezegden van den Apostel PAULUS over de *regtvaardigmaking uit genade*, geduid heeft op de inwoning der wezenlijke geregtigheid van God. OSIANDER zelf in de opdragt van het bovengemelde werk aan Hertog ALBERT, verklaart, dat de aanleiding om zijne meening over de regtvaardigmaking openlijk bloot te leggen, en zijne bedoeling geweest is, opdat hij het misbruik der leere omtrent de regtvaardigmaking van CHRISTUS buiten ons zou tegengaan, en dat hij daarom geleerd hebbe, dat de *geregtigheid* van

CHRIS-

CHRISTUS ons niet eer wordt toegerekend, dan hij door het geloof in onze harten woont. Waar uit blijkt, dat hij gewild hebbe, dat de inwendige geregtigheid met de uitwendige gepaard moet gaan, en dat dezelve ook voorgaat. OSIANDER onderscheidde tusschen de *voldoening* of *vrijkooping* van CHRISTUS waardoor hij de zonden verzoend heeft, reeds lang te voren geschied, en onze *regtvaardiging*, zijnde deze, naar zijne meening, gelegen, in de vernieuwing des zondaars door het geloof, door de kracht der inwonende geregtigheid van CHRISTUS, zonder welke niemand genot kan hebben van de verlossing of voldoening van CHRISTUS: dat dus de zonden te voren vergeven zijn, wanneer CHRISTUS gestorven is, maar nog niet in de menschen te niet gedaan, hetwelk geschiedt door de regtvaardigmaking.

Men kan naauwelijks zeggen, hoe groote bewegingen dit verschil verwekt heeft, en met welke gevolgtrekkingen de twistenden, op de wijze der ijveraren, elkanderen wederzijds overladen en gescholden hebben, tot schande der Hervorming. Alleen die van *Wittenberg* gedroegen zich gematigd; door den Hertog ALBERT geraadpleegd zijnde, gaven zij ten antwoord, misschien door de pen van BRENTIUS, dat de twistende partijen in de noodzakelijke en fundamentele leerstukken overeenkwamen, en alleen in uitdrukkingen of omstandigheden van minder belang verschilden. Dit gevoelen volgde deze Vorst, na vele onderhandelingen, eene nieuwe geloofsbelijdenis uitgevende, welke alle gematigden goedkeurden, in het jaar 1556, tot dat dit verschil door het be-

rucht

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

rucht *ontwerp van eendragt* beslist werd, hoewel tegen het gevoelen van OSIANDER, na wiens dood het vuur van tweedragt verkoelde en allengs geheel uitdoofde. OSIANDER had zeer vele begunstigers. Behalve den Hertog ALBERT zelven, die zelfs 's mans partijen, om hunne al te groote hevigheid, zijn gebied deed ruimen, en behalve JOANNES FUNCCIUS, Schoonzoon van OSIANDER, een' vermaarden Tijdrekenkundige, maar ongelukkig in zijn lot, als die naderhand, te *Koningsberg*, om staatsmisdrijven onthoofd is geworden, telde men onder zijne vrienden, PETRUS ARTOPÆUS, een' Leeraar te *Stettin* in *Pomeren*, MELCHIOR ISENDERAS, Hoogleeraar in de Godgeleerdheid, die van tegenpartij zijn vriend geworden was, en anderen. Onder zijne tegenstanders verkregen door hunnen ijver eenen naam FREDERIK STAPHYLUS, Hoogleeraar te *Koningsbergen*, daarna tot de Roomschgezinden afgevallen, JOACHIM MORLIN, door den Hertog ontboden, om de twisten bij te leggen, in het begin gematigd, naderhand zoo hevig, dat hij de aanhangers van OSIANDER niet alleen in den ban deed, maar hun zelfs eene eerlijke begravenis wilde onthouden en hen op allerlei wijzen kwelde; eindelijk om geene anderen op te noemen, FRANCISCUS STANCARUS, die, door zijnen ijver, in een ander uiterste gevallen, leerde, dat CHRISTUS onze *geregtigheid* is alleen naar zijne *menschelijke natuur*, van wien wij terstond spreken zullen, na slechts nog aangemerkt te hebben, dat, onder de buitenlanders niemand heviger geweest is tegen OSIANDER, dan KALVYN, die aan OSIANDER de

de blijken van een ongodsdienſtig hart te laste legde, in eenen brief aan MELANCHTHON, welke MELANCHTHON zelf, in het eerst gematigd, naderhand zich zelven vergetende, in zijne *Conſilia Theologica* hatelijke raadgevingen mededeelde tegen de vrienden van OSIANDER, waaruit ſommigen aanleiding namen, om MELANCHTHON te verdenken, dat hij onder zijne zedigheid en beſchaafdheid bittere driften verborgen hebbe. Ook ſchilderde hij OSIANDER openlijk in zijne predikatien met hatelijke kleuren af. De Hertog van *Pruisſen* gebood, in het jaar 1556, zijne Godgeleerden, te leeren overeenkomſtig de *Augsburgſche* geloofsbelijdenis.

Twist met STANCARUS.

De leer van OSIANDER, over de wijze om voor God geregtvaardigd te worden, kwam zoo ongerijmd voor aan FRANCISCUS STANCARUS, een *Italiaan*, geboren te *Mantua*, Hoogleeraar der *Hebreeuwſche* Taal te *Koningsbergen*, dat hij het op zich nam, dezelve te wederleggen. Maar wanneer hij, een onrustig, driftig man zijnde, al de kracht van zijnen ijver inſpande tot het wederſpreken van het gevoelen van zijnen ambtgenoot, werd hij daardoor tot het tegenovergeſtelde uiterſte vervoerd, en verviel tot eene onderſtelling, die even ongegrond, en niet min gevaarlijk ſcheen in hare gevolgen. OSIANDER had ſtaande gehouden, dat de *Mensch* CHRISTUS, als een zedelijk werkend wezen, verpligt was, *voor zich zelven* de Goddelijke wet te gehoorzamen, en derhalve, door de toerekening van deze gehoorzaamheid, geene *geregtigheid*, of *regtvaardiging*, voor *anderen* kon verwerven.

Waar

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Waar uit hij befloot, dat de *Zaligmaker* der wereld, niet als *Mensch*, maar door zijne natuur als *God*, in ftaat geweest was, om onze zonden te verzoenen, en ons in de gunst der beleedigde Godheid te herftellen. STANCARUS, daartegen, floot de Goddelijke natuur van CHRISTUS geheel en al buiten de *voldoening*, welke hij te wege bragt, en de *verlosfing* daardoor den zondigen ftervelingen verleend: en beweerde, dat het heilig ambt van Middelaar tusfchen God en menfchen tot CHRISTUS behoorde, alleen aangemerkt zijnde in zijne *menfchelijke natuur*. Doch, bemerkende, dat deze leer hem den haat van vele Godgeleerden, en de minächting des volks op den hals haalde, vertrok hij van *Koningsbergen* naar *Duitschland*, en verder naar *Polen*, waar hij geene geringe onlusten verwekte, en zijne dagen in het jaar 1574 eindigde. Het voorname bewijs, door STANCARUS, ten voordeele van zijne onderftelling aangevoerd, beftond hierin, dat, indien CHRISTUS was de *Middelaar* door zijne Goddelijke natuur alleen, klaarblijkelijk daaruit moest volgen, dat hij dan, zelfs als *God* aangemerkt, minder was dan de Vader, en dat dus, volgens zijne gedachten, de leer van OSIANDER regtftreeks tot het ftelfel der *Unitarisfen* leidde.

Gevoelens van SCHWENKFELDT.

Min gewigtig in gevolgen was het verfchil, hetwelk reeds vroeg verwekt werd in de *Lutherfche* Kerk, door de gevoelens van CASPARUS SCHWENKFELDT; deze was een aanzienelijk Edelman, in het *Silezifche* Hertogdom *Liegnits* en Raadsheer van den Hertog aldaar; een godvruchtig man. Al vroeg,

vroeg, de dwalingen en den bedorven ſtaat van het Pausdom ontdekt hebbende, had hij zich aan de zijde van LUTHER gevoegd. Doch, geholpen door VALENTIJN KRAUSWALD, een' man van uitſtekende geleerdheid, die zich aan het Hof des gemelden Hertogs onthield, merkte hij in de gevoelens en plegtigheden, door LUTHER ingevoerd en vastgeſteld, meeningen en zaken, welke hij als dwalingen en gebreken aanzag. Elke bijzonderheid in SCHWENCKFELDTS gedrag en voorkomen was geſchikt, om hem gezag en achting bij te zetten en invloed te doen verwerven. Zijne zeden waren zuiver, en hij betoonde zich, in alle opzigten, voorbeeldelijk: op de ernſtigſte en overtuigendſte wijze prees hij de ware Godsvrucht aan, en beſteedde zijnen ijver, om dezelve onder het volk voort te planten. Door dit middel verkreeg hij de achting en vriendſchap van vele geleerde en godvruchtige mannen, zoo in de *Lutherſche* als *Zwitſerſche* Kerke, die zijne gevoelens begunſtigden, en hem tegen alle zijne vijanden zochten te verdedigen; hij zou dus, ongetwijfeld, indien LUTHER niet zeer kloekmoedig geweest was, en LUTHERS vrienden hem niet krachtig hadden onderſteund, eene groote ſcheuring in de Kerk hebben veroorzaakt. Hij wilde zich, daar hij overal gebreken ontdekte, bij geene gezindte voegen, maar haalde zich ook even daardoor den haat van velen op den hals, hoe zeer hij zelf een vriend was van alle godvruchtigen in alle gezindheden, zelfs jegens zijne vijanden welwillend, te vrede, gelijk hij zeide, om voor zich zelven en CHRISTUS te leven. In de *Roomschgezinden*

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

keurde hij af, dat zij, in het werk der zaligheid, al te veel aan de werken toeſchreven, maar in de *Lutherſchen*, dat zij aan de Heilige Schrift en de Sacramenten al te groote kracht verbonden, en dat zij tusſchen het historisch geloof, of den letterlijken en historiſchen CHRISTUS, en het zaligmakend geloof of den geestelijken CHRISTUS, geen genoegzaam onderſcheid maakten; meenende, dat het geloof en de gehoorzaamheid van CHRISTUS voor ons genoegzaam zijn, alſchoon wij in de zonden blijven. Zijn voornaamſte werk en doelwit was, de menſchen van de uitwendige middelen, welke hij evenwel niet verachtte, maar welker nuttigheid hij erkende, tot den geest opteleiden, en tot den Geestelijken Godsdienst. Waarvan het gevolg was, dat hij van het uitwendige woord en deszelfs bediening, van de plegtigheden van den Godsdienst, en de kracht der Sacramenten, min ſterk, en niet zelden onvoegelijk ſprak. Inzonderheid gaf hij den *Lutheranen* ongenoegen, door zijn gevoelen omtrent de tegenwoordigheid van CHRISTUS in het Avondmaal, en omdat hij de uitwendige Dienaars, als te zeer aan de letter gehecht, gering achtte; als ook, omdat hij de algemeene Kerk van CHRISTUS beſchouwde, als door alle gezindten verſpreid, zijnde hij zelf met geene gezindte verbonden. Hij werd alom door de Godgeleerden in *Zwitſerland* en *Duitschland* tegengeſproken, en door LUTHER in het jaar 1545 geheel verworpen. Sommigen gaven zich zoo toe aan hunne drift tot ſchelden, dat zij hem een kind des duivels, eenen ſnoodſten ketter, een' herdooper, dwee-

dweeper, ja zelfs lasteraar noemden, en zijnen naam kinderachtig verwrongen, noemende hem *Stinkveld* en *Stankveld*. In het jaar 1528 werd hij door den Hertog van *Lignitz* niet alleen van het Hof, maar ook ten lande uitgebannen, alleen omdat ZWINGLIUS deszelfs gevoelens over het Avondmaal goedgekeurd en verklaard had, dat ze van de zijne, in het wezen der zaak, niet verschilden. Sinds dien tijd zwierf de vervolgde Ridder om van plaats tot plaats, onder de bejegening van zeer verschillende lotgevallen, tot dat de dood, in het jaar 1561, in *Zwaben* een einde maakte aan zijne rampspoeden. Hij had in *Silezië* eene kleine gemeente opgerigt, die in de voorgaande eeuw door de *Roomschgezinden* vervolgd, en ten Lande uitgedreven is; doch die door FREDERIK II, Koning van *Pruisſen*, in het jaar 1742, weder in hare bezittingen hersteld, en met de voorgaande Burgerlijke en Godsdienstige vrijheden beschonken is.

De opregte oogmerken van SCHWENKFELDT, en zijn ijver tot het voortplanten van ware Godsvrucht verdienen, buiten twijfel, den hoogsten lof; doch dit schijnt men niet te kunnen zeggen van zijne voorzigtigheid, oordeel en verstand. De goede man helde natuurlijk over tot dweeperij, en verbeeldde zich sterk, Goddelijken last ontvangen te hebben, tot het voortplanten van zijne gevoelens. Hij verschilde van LUTHER en de andere voorstanders der Hervorming, voornamelijk in de volgende stukken: 1. Hij verschilde van hen omtrent de kracht van Gods woord, noemende de Heilige Schrift eene

nå C. G. Jaar 1517. tot 1552.

doode letter, in welke leven noch heil is: die van hem hier in verſchilde, noemde hij Letterknechten, *Vokalisten* en *Litteralisten.* Hij ontkende, dat het *uitwendig woord*, zoo als het in de Heilige Bladeren beſchreven is, het vermogen bezat, om 's menſchen gemoed te *genezen*, te *verlichten* en te *vernieuwen*; dit vermogen ſchreef hij toe aan het *inwendig woord*, hetwelk, naar zijn gevoelen, CHRISTUS zelf was. Het geen hij zegt over dit inwendig woord, is, gelijk men het doorgaans vindt bij menſchen van zoodanige geestgeſteldheid, zoo verward, duister en tegenſtrijdig, dat het zeer bezwaarlijk valt te ontdekken, wat hij wezenlijk gevoelde, en of zijne denkbeelden met die der *Myſtieken* en *Kwakers* overeenkwamen, dan of ze daarvan afweken. Hij wilde ook het woord en deszelfs bediening niet verworpen hebben, maar noemde hetzelve op zichzelve onnut, en zonder genade van den geest, maar beweerde, dat de geest de eenige oorzaak van het goede is in den mensch. 2. Zijne leer wegens de *menſchelijke natuur* van CHRISTUS leverde geene andere ſtoffe van verſchil op tusſchen hem en de *Lutheranen.* Hij wilde niet toeſtaan, dat de *menſchelijke natuur* van CHRISTUS, in den verheerlijkten ſtaat, den naam van *Schepſel* of eene geſchapene zelfſtandigheid zou dragen: nademaal dergelijke benaming hem toeſcheen, *oneindig* beneden de majeſteit te wezen van de menſchelijke natuur van den Zaligmaker, als welke, in den ſtaat der verheerlijking, met de Goddelijke natuur vereenigd is. Dit denkbeeld van SCHWENCKFELDT ſchijnt eene merke-

kelijke overeenkomst te hebben met dat van EUTYCHES, hetwelk hij echter betuigde te verwerpen, waartegen hij, op zijne beurt, de zoodanigen van *Nestorianerij* beschuldigde, die den naam van *schepsel* aan de *menschelijke natuur* van CHRISTUS gaven, waarom hij hun ook *Creaturisten* noemde. Evenwel wilde hij niet beweren, dat de menschelijke natuur van CHRISTUS vernietigd was, in tegendeel, zij was volgens hem *vergoddelijkt*, en deelde, na de verheerlijking, in de heerlijkheid en magt, te gelijk met het woord van God. 3. Hij beweerde, dat het regtvaardigmakend geloof de inwonende God zij, hetwelk naderhand het gevoelen was van OSIANDER. 4. Het vierde verschil betrof de leer over het Heilig Avondmaal. SCHWENCKFELDT keerde de woorden der instelling van JEZUS om, en wilde ze op deze wijze verstaan hebben; in plaats van: *dit is mijn ligchaam*, las hij: *mijn ligchaam is dit*, dat is, zoodanig, als dit brood, hetwelk gebroken en genuttigd wordt, een waar en wezenlijk voedsel, hetwelk de ziel voedt en versterkt; *Mijn bloed is dit*, dat wil zeggen: zoodanig in zijne uitwerkselen, als de wijn, die het hart verkwikt en kracht geeft. Hij verklaarde dus deze woorden der instelling van CHRISTUS zelven, als de ware zielenspijs en het hemelsche brood; hier van onderscheidde hij het sacramenteele brood, alleenlijk ingesteld ter gedachtenis van CHRISTUS, tot eenen maaltijd van dankbaarheid en liefde; den geheelen CHRISTUS, naar zijne goddelijke en menschelijke natuur, noemde hij de ware spijze en drank,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

waar van het uiterlijk brood een teeken is. Deze leer gaf hij voor, hem van den hemel geopenbaard te zijn, welke omſtandigheid alleen genoegzaam is, om te toonen, hoe hij tot dweeperij overhelde. Eindelijk 5. hij was altijd en geheel ijverig in het aanprijzen van een nieuw leven, en had geſtadig de ſchitterende woorden van verlichting, openbaring, vergoddelijking, van inwendigen en geestelijken mensch in den mond (*).

Leer van SAMUEL HUBER.

Omtrent het afloopen dezer eeuw veroorzaakte SAMUEL HUBER onrusten, zoo bij de *Zwitſers* als vervolgens bij de *Lutherſchen*. Deze HUBER, in *Zwitſerland* geboren, was Predikant te *Burgdorf*, in het gebied van *Bern*; hij was een man, dien het zeker niet aan geleerdheid mangelde; maar die eene ongeloofelijke eigenzinnigheid bezat, en tevens zeer twistziek. Zulks blijkt uit zijne zucht voor godgeleerde kampgevechten; men verhaalt daaromtrent deze bijzonderheid: toen hij, na zijne verdrijving uit *Wittenberg*, waar van wij zoo ſpreken zullen, door *Duitschland* ronddwaalde, vond hij SCULTETUS, Hofprediker van FREDERIK V, Keurvorst van den *Paltz*, die denzelven overhaalde, om de Kroon van *Bohemen* aan te nemen, in eene herberg te *Spiers*, en daagde hem aanſtonds uit, om met hem te disputeren. Zij disputeerden van negen uren in den ochtend tot drie uren in den namiddag, en HUBER dreef SCULTETUS dermate in het naauw, dat

(*) Men vergelijke het geen wij van SCHWENCKFELDT gezegd hebben *Kerk. Geſch.* XX *Deel*, *Bladz.* 155.

dat deze zich ten laatste van de zaak moest afmaken, met te zeggen: „ HUBER was geen waar Zoon der Kerk, omdat de Kerk of bij de Hervormden, of bij de Lutherschen, of bij de Katholijken was; maar de eersten hadden hem uitgesloten, de tweeden had hij verlaten, en de derden bestreed hij in zijne schriften."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

BEZA had zeer verstandig in een geschrift bewezen, dat de pest eene aanstekende ziekte was, tegen welke men zich door de vlugt, of door zorgvuldige afzondering van alle besmetten, behoeden kan. Daar men, in dien tijd, dit voor eene leer hield, die den menschen vrees aanjaagde, meer dan noodig was, zoo moest BEZA, ten gevalle van zijne vrienden, dit geschrift, hetwelk in tijden, toen de pest overal en bijzonder te *Geneve* en in het Zuiden van *Frankryk*, zoo schrikkelijk woedde, en in de tien jaren zich een paarmaal vertoonde, zoo nuttig had kunnen zijn, en *Quarantaines* had kunnen bevorderen, weder intrekken. Echter waren onderscheidene exemplaren in omloop gekomen, en de gemelde SAMUEL HUBER viel deswegens met verbittering en woede op BEZA aan. Reeds in het jaar 1583 gaf hij een Boek uit over de *Pest*, waarin hij niet alleen het gevoelen van BEZA bestreed, maar ook alles opzocht, wat men ooit smadelijks van BEZA zou hebben kunnen zeggen, en ten laatste, daar mede besloot, dat hij stelde, dat God wel was de veroorzaker van alle straffen, die de menschen troffen; maar niet van de dingen, door welke zij veroorzaakt werden. HUBER werd echter een tijd

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

lang tot rust gebragt, en moest zich ſtil en rustig gedragen; doch het mondgeſprek te *Mompelgard*, daar wij hier voor van geſproken hebben, gaf hem nieuwen moed genoeg, om BEZA, in onderſcheidene geſchriften, openlijk van dwaling te beſchuldigen, daar CLAUDE AULBERRY, die met BEZA te *Mompelgard* geweest was, en een zekere LESCAILLE zich met hem vereenigden, en beleden, dat de leer der Voorbeſchikking, (*Predestinatie*,) zoo als BEZA dezelve daar voorgedragen had, niet te verdedigen was. CLAUDE AULBERRY had als Wijsgeer eenen nieuwen weg ingeſlagen, om deze leer te redden; bijzonder had hij de regtvaardiging voor God op eene andere wijze voorgedragen, dan tot dus ver gebruikelijk was (*); doch HUBER had, toen de Geestelijken van *Bern* ontevreden waren over zijn gedrag jegens BEZA, vier ſtellingen in hunne leer afgekeurd:

1. Dat CHRISTUS niet voor alle menſchen geſtorven was.

2. Dat de meeste menſchen van de genade uitgeſloten zijn.

3. Dat de oorzaak der veroordeeling van de verworpenen alleen het welbehagen van God zou zijn, die hen geſchapen had, om de kracht van zijnen toorn aan hen te betoonen.

4. Dat

(*) In zes Redevoeringen, welke hij over deze zaak uitgaf. Maar in zijne *Logica* zegt hij: „Justitiam nostram apud Deum esſe quandam qualitatem patibilem in nobis inhærentem."

4. Dat niemand weten kon, of de Doop de wedergeboorte bewerkt.

Daar nu HUBER zich nieuwen aanhang zocht te maken, en ook AULBERRY en LESCAILLE hunne vrienden hadden, zoo hield men, onder voorzitting van BEZA, eene *Synode* te *Bern*, waar AULBERRY zich liet overhalen, om zijne dwalingen, die men veroordeelde, te herroepen; maar HUBER hield zijne ſtellingen hardnekkig vol, ſmaadde BEZA, verliet zijne plaats, en ging naar het *Wittembergſche*, alwaar hij door ANDREA terſtond werd aangeſteld. Op de Univerſiteit te *Tubingen* geplaatst, ſtelde hij zijne begrippen omtrent de voorbeſchikking voor, zonder evenwel die van andere Godgeleerden omtrent dit ſtuk te wederleggen. Het gevoelen der Gereformeerden over Gods beſluiten niet kunnende verduren, beweerde hij, dat God, van eeuwigheid, alle menſchen zonder onderſcheid tot zaligheid verkozen had in JEZUS CHRISTUS, maar dat de meesten onder hen zich zelven van die genade uitſloten door hunne ongeloovigheid. Zijn gedrag baarde voorts opzien; zijne geleerdheid was niet gering; zijne leer, dat alle menſchen ten eeuwigen leven waren uitverkoren, ſcheen aannemelijk voor de rede; en men beriep hem als Hoogleeraar op de Hoogeſchool te *Wittenberg*. Doch hier ontdekte hij weder ſpoedig zijnen twistzieken aard. Terwijl hij zijne gevoelens omtrent de voorbeſchikking leeraarde, beſchuldigde hij tevens de *Lutherſche* Godgeleerden in het gemeen, en zijne Ambtgenooten in het bijzonder, dat zij overhelden tot de leere van KAL-

 VIJN,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

VIJN. Vele *Lutherſche* Godgeleerden van later tijd hebben geoordeeld, dat zijn gevoelen meer in *woorden*, dan in het *wezen* der zaak, van de leere der *Lutherſche* Kerk verſchilde, maar zoo begrepen het zijne ambtgenooten te *Wittenberg* niet, zij voerden hevige geſchillen met hem; bijzonder kantte zich ÆGIDIUS HUNNIUS ten ſterkſte tegen hem. Men vermaande hem, zich aan de oude wijze te houden in het voordragen van de leere der verkiezing; maar hij weigerde aan die vermaningen gehoor te geven, zeggende, dat zulks tegen zijn geweten ſtreed; de voorſtanders van zijne gevoelens en zijne leerlingen betoonden zelfs op verſcheidene plaatſen eenen oproerigen ijver voor zijne zaak; het gevolg was, dat hij in het jaar 1595 van zijn ambt ontzet werd, waarna hij in ballingſchap zijne dagen geëindigd heeft.

ELFDE HOOFDSTUK.

Boerenkrijg. Herdoopers. Doopsgezinden, enz.

Boerenkrijg in Duitschland.

Een tuimelgeest van oproerigheid, dweepzucht en geestdrijverij, welke de heillooste gevolgen had in vele oorden van *Duitschland*, en de grootſte gruwelen deed bedrijven, was een andere hinderpaal voor de meer algemeene uitbreiding van de Kerkhervorming, aan welke derzelver vijanden de buitenſporigheden, welke gepleegd werden, te laste leiden.

Wij

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Wij hebben reede in het voorgaande (*) gezien, dat de Hervorming, hoewel zeer te onregte, door velen beſchouwd is geworden, als oorzaak of ten minſte aanleiding gegeven te hebben, tot den *Boerenkrijg*, welke in het jaar 1525 met zoo veel woede in *Duitschland* uitberstte. Niets echter is valſcher en ongegronder dan deze beſchuldiging. LUTHER predikte altijd burgerlijke deugd, huisſelijke zedigheid, en alle zulke pligten, als de goede orde, de inwendige rust en de goede huishouding der ſtaten verzekeren kunnen. De oproeren onder de Boeren, die in *Duitschland* hard en onmenſchelijk door den Adel onderdrukt waren, hadden meermalen in vorige tijden plaats gehad. In het jaar 1491 verbonden zich de Boeren in *Algouw*, en die in het Bisdom *Spiers*, die zich het *Schoenverbond* noemden, tegen hunne Heeren, zweerende: „De heerschappij van alle Vorsten en Heeren door de „magt van wapenen te willen vernielen, en de „goederen van Kloosters en Kerken onder zich te „verdeelen; in het toekomende noch aan Geestelijke noch aan Wereldlijke Heeren tienden, tollen of andere lasten te betalen; alle jagt- bosch- „en visſcherij-regten af te ſchaffen, en wie zich „hier tegen verzette, zonder eenige genade neder „te zullen houwen." Op hunne vaandels ſtonden de woorden: *Niets, dan de geregtigheid Gods.* De vaderlandlievende Keizer MAXIMILIAAN, de gevolgen van dezen geest van oproer vooruitziende, ge-

(*) *Kerk. Geſch.* XX *Deel*, *Bladz.* 149.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

gebood aan alle Vorsten het ſtrengſte onderzoek; en tegen de belhamels van het oproer de zwaarſte ſtraffen. De Vorsten kwamen ook werkelijk te *Heidelberg* bijeen, om middelen en maatregelen te beramen, welke men volgen wilde. Doch deze geest van oproer verhief zich desniettegenſtaande nog verſcheidene keeren, als in het jaar 1509 te *Erfurt*, in 1512 te *Spiers*, in 1514 in het *Wurtembergſche*, in 1515 in *Krain* of *Karnioli*. Alle deze oproermakers konden niet door eenige grondſtellingen der Hervorming beſmet zijn, daar deze eerst in het jaar 1517, en nog wel in het begin, zeer zachtjes begon. Het is zoo, één der eerſte Boeken van LUTHER was dat *over de Christelijke vrijheid*, hetwelk hij in den herfst des jaars 1520 met eene vrijmoedige doch niet beleedigende opdragt aan Paus LEO X in het licht gaf. Doch van ſtaatkundige of burgerlijke zaken is in dit geheele geſchrift niets te vinden. Zijn geheel, zoo diepzinnig, wijsgeerig, van vele Godgeleerden *doorgaans miskend* zamenſtel aangaande de regtvaardigmaking des zondaars voor God, door het geloof in CHRISTUS, is, gelijk hij zelf zegt, in dit klein geſchrift vervat. Christelijke vrijheid noemt hij vrijheid des gewetens van de beſchuldigingen der zonde, waartoe het levende werkzame geloof in den Verloſſer hetzelve alleen verheft; hier door wordt de geloovige alleen een nieuw mensch, en wie te voren een ſlaaf der zonde was, gehoorzaamt met lust en een vrij geweten de geboden des Heeren. Hij onderwerpt zich gewillig aan Goddelijke en menſchelijke inſtellingen, *om des Heeren*

ren wil, en dewijl het *zijn gebod* is. Dit Boekje, hoe zeer het algemeen gelezen werd, kon dus uit zijn' eigen' aard en inhoud geene aanleiding tot zulke buitenſporigheden geven. Voor misbruiken van verhitte herſenen kon een geſchrift *over de Christelijke vrijheid* blootſtaan. Dweepers van dit ſoort vinden, wat zij zoeken, en lezen, wat zij wenſchen te lezen; zij hebben ooren noch oogen voor iets anders. Men moet dus den Boerenkrijg van het jaar 1525 als eene vernieuwing en voortzetting van vorige oproeren beſchouwen, omdat de bezwaren niet waren weggenomen of verminderd. Hij begon wegens de tienden, ongelden op ſterfgevallen, heerendienſten, accijzen en andere bezwaren. Bij de *oproermakers*, die inderdaad wisten wat zij wilden, voegde zich een menigte lieden, die eensdeels door de vrees voor bedreigingen, of anders door roofzucht, bloeddorst en ledigheid daartoe gedreven werden, en van den Godsdienst werd in langen tijd daarbij niets geſproken. Dit blijkt ook uit de XII *artikelen der bezwaren*, welke de Boeren in *Zwaben* bij hunne Overheden inleverden, en waar aan zij met bedreiging van geweld voldoening eischten. Zij waren de volgende:

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

1. Dat elke Gemeente het regt zou hebben, om haren Kerkleeraar zelve te verkiezen, en, in geval van onbehoorlijk gedrag, af te zetten; ook dat hij het Euangelie duidelijk en zonder menſchelijke bijvoegſelen moest prediken.

2. De afſchaffing der kleine tiende; doch zij wilden de groote tiende der vruchten, welke in het Ou-

Oude Testament bevolen worden, betalen, tot onderhoud van den Leeraar en der armen, ten gemeenen welzijn, en om de lands belasting gereed te hebben, wanneer men in den oorlog moest reizen, van wege den nood des lands.

3. De geheele affchaffing der lijfeigenfchap, als tegenftrijdig tegen de Christelijke vrijheid. ,, Want," zoo luiden de woorden van dit artikel: ,, niemand ,, dan God, onze Schepper, Vader en Heer, moet ,, eigene lieden hebben."

4. De affchaffing van alle uitfluitende regten op de jagt en visfcherij.

5. Doch, waar de Overheid op tienden, bosfchen en visfcherijen het regt door koop heeft verkregen, dan wilden zij met dezelve een vriendelijk en broederlijk vergelijk treffen.

6, 7, 8. De Heerendienften en andere lasten op de goederen moesten verminderd worden.

9. De vermenigvuldigde en ftrenger gemaakte nieuwe ftraffen moesten verzacht en op den ouden voet herfteld worden.

10. De gemeente-akkers en weiden, welke bijzondere perfonen met onregt zich toegeëigend hadden, zouden weder teruggegeven, doch het geen regtmatig gekocht was, weder ingelost worden.

11. Alle lasten op fterfgevallen moesten geheel afgefchaft zijn.

12. Wanneer het een of andere artikel met het woord van God niet overeenkwam, dan wilden zij, voor zoo ver hun dit bewezen werd, daar van afzien; wanneer nogtans andere, buiten deze, nog

voor

voor billijk erkend zouden worden, wilden zij zich dezelve voorbehouden. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Voor het overige waren deze artikelen inderdaad in zeer goeden ſtijl geſteld, maar het wild en woest gedrag der oproermakers en hunne roof- en moordzucht wederſprak in den hoogſten graad den gematigden toon der artikelen. De weldenkenden onder de Vorsten en Overheden boden zich ook aan, om alle regtmatige klagten te hooren en opteheffen, en maakten werkelijk daar een begin mede (*); doch men zag weldra, dat hunne aanvoerders ook daarmede niet gediend waren, die door hunne teugellooze buitenſporigheden alles weder verdorven. Wanneer men eindelijk geweld moest gebruiken, toen kon er niet eens meer van verligting geſproken worden. Toen zij zelfs door LUTHER en MELANCHTHON uit het Euangelie, gelijk zij in het XII artikel wenschten, wederlegd werden, lieten zij nogtans van hun oproer niet af.

Oorſprong der Herdoopers.

Doch was het eerſte begin van dezen Boerenkrijg oorſpronkelijk uit burgerlijke oorzaken, weldra mengden er zich de dweeperij en geestdrijverij onder, wanneer menſchen, gelijk een NICOLAAS STORK, een PFEIFFER, een THOMAS MUNTZER en dergelijke ſtookebranden zich aan het hoofd der verdwaasde menigte ſtelden, en haar met hunne geestdrijverijen de ooren vol bliezen en de hoofden op den hol maakten.

Het

(*) LUTHERS *werken* XVI. *Th. S.* 31.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het hoofd van deze oproerzuchtige dweepers was de laatstgemelde THOMAS MUNTZER. Onbeschrijfelijk zijn de rampzaligheden, die door dezen beruchten muiter, als een' geestelijken bevelhebber der boeren, voornamelijk te *Frankenhausen*, sedert het jaar 1521 tot 1525, toen hij in het leger bij *Muhlhausen* onthoofd werd, zijn aangerigt geworden. Geweldiglijk had hij het op LUTHER geladen, wiens werk der hervorming hem te langzaam voortging, als gegrond op redelijke overtuiging en niet op geweld, met vervolgzucht gepaard tegens andersgezinden. In godsdienstgevoelens gingen deze doldriftige Hervormers voornamelijk van twee punten uit, waar van het éene allerschadelijkst was voor de, zich van de Roomsch-katholieke Kerk afzonderende, gemeenschap der Christenen, die naderhand *Protestanten* genaamd zijn geworden, en het andere wel niet schadelijk zoo zeer voor dezelve was, maar eeniglijk daartoe moest strekken, dat er al vroeg onderscheidene sekten onder de Onroomschen ontstonden. Zij hitsten, namelijk, de eenvoudige lieden op tegen de Leeraars der Kerk, hun diets makende, dat zulk een Genootschap, het welk door Leeraars of Geestelijken bestuurd werd, niet de Kerk van CHRISTUS ware, en men hetzelve verlaten moest. Dit was het eerste punt van hunne hoofdleer. Wijders beweerden zij met alle kracht, dat al wie hun hierin toestemde of bij viel, op nieuw gedoopt, en zoo plegtiglijk in de ware Kerk van CHRISTUS, welke zij met elkande-

ren

ren heetten uittemaken, moest worden ingelijfd. Dit was het tweede hoofdpunt, 't welk zij zoo verre dreven, dat, al ware zelfs iemand, die tot hunne gemeenschap overging, als een bejaarde voorheen gedoopt, hij evenwel dan andermaal gedoopt moest worden. Van daar kregen zij den naam van *Herdoopers* of *Wederdoopers*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het stelsel van de leer der Wederdoopers.

Het stelsel van de leer dezer godsdienstgezindte, gelijk het uit de schriften van achtbare geleerden, die ons van dezelve onpartijdige berigten hebben gegeven, kan worden opgemaakt, verdeelt zich in twee soorten van misbegrippen, waardoor de waarheden van het Evangelie verdonkerd werden, namelijk in grove dwalingen en in meer dragelijke gevoelens. (*) Het geheele verband van de geschiedenis der Wederdoopers met die der Doopsgezinden, welke hier op volgen zal, verpligt mij, dat ik deze tweederlei misbegrippen hier te berde stelle. De grove dwalingen der Wederdoopers, die om het eerst gemelde hoofdpunt hunner leer heen draaiden, kwamen hier op uit. De Heilige Schrift is een onvolmaakt en bedorven boek. God onderwijst en bekeert de menschen daarom, zonder zijn geschreven woord, onmiddellijk; en Hij maakt hun zijn' wil bekend door droomen. Er zijn geene drie zoogenoemde personen in de Godheid, maar Vader, Zoon en Heilige Geest zijn slechts drie namen. De tweede naam is, als het ware, door den eersten hier

(*) Zie IJPEIJ's *Letterkundige Geschiedenis der Systematische Godgeleerdheid*; III *Deel*, *Bladz*. 121-125.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

hier op de aarde gezonden, met oogmerk, om de menschen te verbeteren. Dit heeft hij zoeken te doen door ons een goed voorbeeld te geven, in zijn leven, lijden en sterven. Aan de Goddelijke geregtigheid kan men niet zeggen, dat hij voldaan heeft. De menschen worden dus niet geregtvaardigd door het geloof in hem, maar door eigen verdienste en lijden. De erfzonde is eene hersenschim van AUGUSTINUS. De zonde wordt voortgeplant enkel door navolging van ADAM. Daar niemand door de zonde bedorven ter wereld komt, en het niemand ontbreekt aan krachten tot het goede, is het des menschen zaak, al of niet, op den duur te zondigen; doet hij het laatste, dan wordt hij daarom verdoemd. De zielen der gestorvenen liggen in eenen diepen slaap tot de voleinding der wereld. En ten laatste zullen ook de gedoemden in de hel, zoo wel menschen, als duivelen, na een bepaald straflijden, zalig worden. De kerk, hier op aarde, bestaat uit enkel Heiligen, die met andere genoemde Christenen geene verkeering mogen hebben. Onder deze Heiligen moet eene gemeenschap van goederen en ook van vrouwen plaats grijpen. Feestdagen en Zondagen behooren niet gevierd te worden. Elk kan godsdienst oefenen, wanneer hij wil. Elk mag prediken; ook de vrouwen hebben daar vrijheid toe. Geene schatting behoeft aan het land betaald te worden. Zulks is eene daad van slaven, niet van vrije Christenen. Aan de Overheid is niemand onderdanigheid verschuldigd.

Zie daar de grove dwalingen der Wederdoopers.

Hun-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Hunne overige gevoelens waren meer dragelijk; zij betroffen inzonderheid de leer van den doop, welke zij dus verklaarden. Den kinderen is het ongeoorloofd te doopen. Met den doop moet gewacht worden tot dat de jaren van onderfcheid het toelaten, belijdenis des geloofs af te leggen. Met de belijdenis moet de doop gepaard gaan. De doop is een uitwendig teeken, 't welk, toegediend aan de belijders van den Christelijken Godsdienst, hen van de ongeloovigen onderfcheidt, en geheel geen verfterkend middel, waar door God zijne beloften aan de harten der menfchen verzegelt. Hier toe behooren ook nog deze gevoelens. CHRISTUS heeft zijn ligchaam uit den hemel medegebragt, en niet uit het vleesch en bloed van MARIA bekomen. Menfchelijke wetenfchappen zijn fchadelijk voor den godsdienst; zij verdringen de ware godsvrucht uit het hart, en benevelen de Goddelijke wijsheid, die God in de ziel openbaart. Voor het aanbreken van den jongften dag zal CHRISTUS nog eens op aarde komen, en met de heiligen duizend jaren regeren, onder het genot van allerlei ligchamelijke en geestelijke genoegens. In het rijk van CHRISTUS zijn alle Christenen vrij; zij hebben een gelijk regt, en moeten, als broeders, onder elkanderen, leven. In de Kerken mogen geene Beelden, hoegenaamd, geduld worden. De biecht is onbeftaanbaar met den waren aard van het Christendom.

Uit dit berigt, rakende de leer der Wederdoopers, ziet men, dat dezelve een mengfel is geweest van *Myftieke*, *Sabelliaanfche*, *Pelagiaanfche*, *Zwingliaanfche*, *Doopsgezinde* en ook eigendunkelijke ge-

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

voelens. Trouwens zij maakten eene zamengeschoolde bende uit van de heffe des volks, die oorspronkelijk waren uit onderscheidene godsdienstgezindten, uit *Roomschen* en *Onroomschen*, en, onder deze laatsten, uit *Lutherschen*, uit *Zwinglianen*, uit *Doopsgezinden*, enz.

Het karakter der Wederdoopers.

Wel niet allen, die zich door den schijn van waarheid, welken deze muitzieke stichters eener gegevaarlijke sekte aan hunne redenen wisten te strijken, tot derzelver partij lieten overhalen, waren van natuur menschen van een slecht karakter, maar werden toch door dezen weg voortgesleept, of om mede zich aan het plegen van snoode daden te vergrijpen, of ten minste de schandelijke bedrijven van anderen als heilzaam te beschouwen, ter bereiking van een hoogst wenschelijk doel, bij het hervormen der kerke. Het kon alzoo niet anders, of zij moesten allen met elkander zich den haat van elk, die verstandig dacht, op den hals halen. Geen wonder was het derhalve, dat KAREL, *de vijfde*, in den aanvang van het jaar 1528, toen het gevaar, dat deze sekte allenthalve voor het gemeene welzijn verwekte, door haren aanwas, steeds grooter werd, in een overal uitgevaardigd gebod allen, die andermaal doopten, of zich lieten wederdoopen, met de strengste straffen bedreigde. Dit vorstelijk bevel werd op den Rijksdag te *Spiers*, in het jaar 1529, bekrachtigd, gelijk ook op den Rijksdag te *Augsburg*, ten jare 1530, met zulk een gevolg, dat van toen aan overal in *Duitschland* eene menigte Wederdoopers aan den brandstaak, of met het zwaard

ter

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ter dood werden gebragt, en het ſcheen, als of de ganſche ſekte aldaar bijkans ware uitgeworteld.

Berigt van de Zwitſerſche Wederdoopers.

Inmiddels hadden zich in *Zwitſerland* ook eenige volgers van MUNTZER, die zich ten jare 1524 te *Griesſen*, aan de Zwitſerſche grenzen, had opgehouden, laten zien. Onder dezelven werden als de meest beruchten genoemd KOENRAAD GREBEL, FELIX MANTZ, en BALTHAZAR HUBMEYER. Hier voor zijn reeds de bewegingen, die door deze lieden verwekt werden, omſtandiglijk verhaald geworden (*); waar uit het ons is gebleken, dat zij in gevoelens weinig verſchilden van den overigen hoop, zoo als wij die ſtraks hebben opgegeven, en uit hoofde van hun gedrag niet minder, dan dezen, voor den ſtaat des lands gevaarlijk waren. Na de zachtſte middelen te vergeefs beproefd te hebben, zag de Raad van *Zurich*, waar zij alles in rep en roer bragten, zich eindelijk genoopt, wilde hij hunnen moedwil beteugelen, om den hardnekkigſten met den dood te ſtraffen. Van toen aan verkoelde de boze geestdrift van deze oproerige dweepers, waar onder zich ook zoo wel onkundige Hervormden als Doopsgezinden gemengd hadden. De rust werd herſteld. Ook de misbegrippen van deze menſchen verdwenen allengs geheel; en zij zelven keerden eindelijk weder elk tot de gemeenſchap zijner gezindte, welke zij, voor een' tijd, louter uit krankzinnigheid, verlaten hadden. Voor het overige waren er toen reeds in *Zwitſerland* vele zoogenoemde Wederdoopers, die niets

(*) *Zie* XX *Deel*, *Bladz*. 337-344.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

niets onrustigs lieten blijken, en zich als ſtille burgers gedroegen. Dezen behoorden tot de oude Godsdienstgemeenſchap der *Doopsgezinden*, die uit het genootſchap der *Waldenzen*, dat zich over *Europa* verſpreid had, herkomſtig waren, van welken wij in het vervolg nader verſlag zullen geven. ZWINGLIUS zelfs, die voortreffelijke Hervormer der *Zwitſerſche* Kerk, was in den beginne, als een zoodanig Doopsgezinde, van gevoelen, dat het beter ware, den doop der kinderen uit te ſtellen, tot dat zij jaren van onderſcheid hadden. De echtgenoote van KALVIJN, IDOLETTA VAN BUREN, had, voor haar huwelijk met dezen Hervormer, ook tot de gemeente der Doopsgezinden behoord. Meer andere ſtalen, ware het noodig, zouden wij kunnen opnoemen van de naauwe gemeenſchap, waar in de Doopsgezinden met de overige Proteſtanten verkeerden. Dan hoe vreedzaam van aard ook het meeste deel dezer lieden, in alle gedragingen, toonde te zijn, zij konden evenwel, omdat zij met den dollen hoop van Wederdoopers, die in *Duitschland* zulk een' ſchrik verwekten, gelijk werden geſteld, de vervolging te vuur of te zwaard niet ontgaan. Sedert het jaar 1526 zijn er verſcheidenen ter dood gebragt; zoo als te *Zurich*, te *Bern*, te *Baſel*, te *St. Gall*, en elders.

Van de Weder-doopers te Munster.

Een gansch ander ſlag van menſchen waren die oproermakers, welke, hier in de Nederlanden, te dien tijde, de rust verſtoorden, en meest onder den naam van *Munſterſche* Wederdoopers bekend zijn geworden. Op verſcheidene plaatſen hier te lande hebben zij zich,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zich, in hunne verſchrikkelijke kracht, laten zien, als eene, zoo godvergetene, als krankzinnige bende van dweepende rebellen, die het er op gezet hadden, om land en volk te bederven. Te *Amſterdam*, te *Leyden*, bij het zoogenoemde *Oude Klooster*, te *Hartwerd*, in *Vriesland*, en elders, ſpeelden zij de verfoeijelijkſte rol van een losbandig fanatisme. Te *Antwerpen* maakten zij zich geweldigerhand meester van het ſtadhuis. Maar te *Munſter* ſtegen in de jaren 1534 en 1535 hunne ontzettende aanſlagen op 's lands welvaart ten hoogſten trap. Door list hadden zij de ſtad volkomen in hare magt gekregen, en er allen, die hunne verderfelijke gevoelens weigerden te omhelzen, uitgedreven. Uit hun midden werd eene gemeenteraad gekozen, hebbende tot Voorzitter BERNARD KNIPPERDOLLING. Een ander, met name, JAN MATTHIJSSEN, een gewezen bakker van *Haarlem*, liet zich tot Profeet uitroepen. In die betrekking liet hij, op Goddelijk bevel, gelijk hij voorgaf, alle boeken, den Bijbel alleen uitgezonderd, openlijk verbranden; maar ſneuvelde in een' uitval tegen den Bisſchop van *Munſter*, die de ſtad had ingeſloten. Zijn opvolger was JAN BEUKELZEN, voormaals kleêrmaker te *Leyden*, doorgaans genoemd JAN van *Leyden*, een man, zoo krankhoofdig, als ſlecht van hart. Ook dezen volgde ras de vergelding naar zijne werken. De ſtad werd eindelijk, na eene belegering van vijftien maanden, door haren Bisſchop bemagtigd, en de gewaande Koning, ter plaatſe des geregts, op eene ontzettende wijze, ter dood ge-

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

gebragt, wordende hem, door den beul, het vleesch met gloeijende nijptangen van het gebeente gescheurd, en het lijk in eene ijzeren kooi aan den *St. Lammerts* toren opgehangen. Nevens hem werden verscheidene anderen van zijnen aanhang, die zich het meest onderscheiden hadden door hunne euvele daden, met het zwaard der geregtigheid, om het leven gebragt.

Deze JAN BEUKELZEN had, om zich bij de domme menigte gevallig te maken, het ruwe denkbeeld der zinnelijke dweepers van dien tijd, nopens een te verwachten duizendjarig rijk van onstoorbaren vrede, te baat genomen. Hij gaf voor, in de hand der Voorzienigheid, de stichter van dat rijk te zijn. In hetzelve konde niemand toegelaten worden, dan die den Paus en LUTHER, beide valsche Profeten, hadden afgezworen. Dezen moesten als vijanden van het nieuwe rijk beschouwd en verdelgd worden. Ter bespoediging der zake liet hij zich, door een' zijner Profeten, zalven tot Koning der gansche aarde, die geene volken verschoonen wilde, dan die de geregtigheid lief hadden. Na zich bij het volk den hoogwaardigen titel van JAN, door Gods genade, Koning in den nieuwen tempel van God, en dienaar der geregtigheid, gegeven te hebben (*), steeg hij, voor aller oog, op de stadsmarkt, waar een prachtig gestoelte was opgerigt, zoo als hij het noemde, ten troone zijns vaders DAVID, om daar op te heerschen,

(*) Zie MULLERS *Geschiedenis der Kerkhervorming I Deel, Bladz.* 351.

ſchen, tot dat de Hemelſche Vader het rijk van hem, zijnen Zoon, terug vorderen zoude. Bij de voorgewende inſtandbrenging van dit rijk, had hij twaalf rechters aangeſteld, die, zoo dra hij tot Koning der Koningen plegtiglijk was ingehuldigd, weder werden afgezet. Naar zijne grondbeginſelen moest nu het regt aan eene wereldlijke Overheid niet meer toebetrouwd, maar den Dienaren der nieuwe Kerke de magt over leven en dood in handen worden gegeven, ten einde men met geweld aan het beſtuur der wereld eene gansch andere gedaante mogt geven. Ter bevordering der zake eischte hij van zijne onderdanen alle bezittingen af, die als een rijksgoed aan zijne kroon behoorden, voorwendende, dat niemand zalig konde worden, die eenigen eigendom bezat. Hij voerde daar en boven de ſchandelijkſte gebruiken, de ontuchtigſte zeden, en de ondeugendſte wijze van leven in. Dan de hooge Beſtuurder der Kerke vernietigde des euvelen mans ſnoode raadſlagen, deszelfs aanhang verſtrooijende, en de magt van dezen krenkende. Na de teregtſtelling van dezen godvergeten mensch bedaarde de geestdrift van zijne dweepende volgelingen; de dwaling had geen' voet meer, en het bedrog geen' ingang.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Hier en daar lieten er zich van de zes- en twintig Apostelen, welke JAN *van Leyden* had uitgezonden, om aan de uitbreiding van het, door hem hier op aarde gevestigde, rijk der heerlijkheid te arbeiden, voornamelijk in de Nederlanden nog wel eenigen zien en hooren. Ook hunne ſnorkerijen van het

herstellen der in *Munster* geslechte grondslagen des geestelijken rijks waren vrij wat geruchts wekkend, maar toch hunne, telkens door het wijzer geworden volk, gestremde bewegingen zoo zwak, dat men voor de rust des lands niets of weinig van hen te vrezen had. Evenwel werden er van tijd tot tijd nog Wederdoopers, die niet te vertrouwen scheuen, met meer strengheid, dan andere Onroomschen behandeld, en ter doodstraf gevoerd. Onder de Protestanten waren zij allerwege bij de Vorsten en Regenten het meest verfoeid, verwenscht en gehaat. Als beroerders van Kerk en Staat, die éénmaal getoond hadden, welke ontwerpen zij in hun hoofd lieten omgaan, was het trouwens ook noodig, dat hun de handen gebonden, en zij in hunnen moedwil geteugeld werden. Zelfs Protestantschen Vorsten, die anders niemand de vrijheid des gewetens wilden betwisten, kon men het uit dien hoofde niet kwalijk nemen, dat zij de krachtigste maatregelen gebruikten, om menschen, die, door roof en moord, de goede orde in de schromelijkste wanorde herschiepen, op hunnen verderfelijken weg te stuiten. Op hoog gezag van dezen evenwel zijn er na het jaar 1544 weinig of geene Wederdoopers ter dood gevonnisd, dan die zich aan dadelijk oproer hadden schuldig gemaakt.

Van DAVID JORIS. Uit het eene en andere, zoo wel als uit den aard der zake, staat het ligtelijk op te maken, dat niet alle Wederdoopers genoegen hebben genomen in het gene te *Munster* door eenigen van hunnen aanhang was aangerigt. Velen, uit hunne gemeenschap,

ſchap, hadden er een' gruwel van. Onder dezen zelfs mag geteld worden de vermaarde, of wilt gij liever beruchte? DAVID JORIS, een glasſchilder te *Delft*, die, hoe zeer hij zich ſoms niet ontzag, om der Roomsch katholieke geestelijkheid in haren openbaren kerkdienst, op eene zeer onvoegelijke wijze, hinderlijk te zijn, evenwel nog bezadigd genoeg was, om zich niet met de *Munſterſche* Wederdoopers te vereenigen. Dat krankzinnig rot van buitenſporige menſchen, vooral nu hetzelve éénmaal verſtrooid was, had elk, die ſlechts eenigzins wel dacht, met verachting tegen zich vervuld. DAVID JORIS, alle vermoeden zoekende te ontduiken, dat hij tot deze bende betrekking had, trad daarom liever over tot die beſchaafde klasſe van menſchen, welke in dien tijd onder den naam van Doopsgezinden, of Baptisten, bekend ſtonden. Weldra evenwel ſtichtte deze zonderlinge man, die, bij een misſchien zeer goed oogmerk, een zwak hoofd had, zelf eene bijzondere ſekte, en week van lieverlede derwijze van het ſpoor der waarheid af, dat hij volkomen krankzinnig werd, zich beroemende op Goddelijke gezigten en openbaringen, waarmede hij zelfs midden op den dag verwaardigd wierd. Zijne gevoelens kwamen hierop neder: „CHRISTUS ware de tuchtmeester geweest tot de „komst van hem, DAVID JORIS. Hij zelf ware de „beloofde Mesſias, de Zoon des Vaders, door wel„ken God zich duidelijker openbaarde, dan door „CHRISTUS, die zijn voorlooper was geweest. „Hem ware de magt gegeven, om zalig te maken

„en

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

„en te verdoemen. Hij ware de man, die ten „jongsten dage de wereld oordeelen zoude. Onder „de geloovigen behoorden geene huwelijken meer „plaats te hebben; maar de vrouwen en tevens ook „de bezittingen moesten algemeen zijn. De hemel „ware tot nog toe ledig geweest; maar God hadde „hem gezonden, om dien met zaligen te vullen, „en daar toe genade uittedeelen.” Dus worden de gevoelens van DAVID JORIS opgegeven door den geleerden UBBO EMMIUS (* uit 's mans *Wonderboek, waarin dat van der wereld aan verslooten geopenbaard is*, door hem in het licht gegeven ten jare 1542. Dit is het voornaamste werk, dat deze dwaze mensch geschreven en gemeen heeft gemaakt. Na verscheidene landen doorgezworven te zijn, overal van zijne welbespraakte tong het zaad der dwaling in de dweepzieke harten zijner bewonderaars hebbende laten vallen, vestigde hij zich ten laatste, in het jaar 1544, te *Basel*, waar hij, onder den naam van Jonker JAN VAN BRUGGE, op een landgoed, zeer onberispelijk, in de gemeenschap der Hervormde Kerk, nog twaalf jaren geleefd heeft, zonder echter tot uitbreiding zijner sekte eenige pogingen in het werk te hebben gesteld. Hij stierf aldaar den 16 van Oogstmaand des jaars 1556. Omstreeks drie jaren na deszelfs dood bleek het den Stads magistraat, dat hij één der godonteerendste Ketters was geweest; 't gene, naar de wijze dier tijden, ten gevol-

(*) In zijne *Grondelicke onderrichtinghe van de leer des hoofdketters* D. JORIS, gedrukt te *Middelburg* 1598.

MENNO SIMONS.

volge had, dat zijn ligchaam uit het graf opgedolven, en, benevens zijne boeken, onder de galg verbrand werd. Hier te lande schijnt zijn aanhang tot verre in de zeventiende eeuw nog niet uitgestorven geweest te zijn. Op de Synode, in den *Briel* ten jare 1623 gehouden, werd besloten, dat de JORISTEN, in de Hervormde Kerk, niet naar het gewone formulier getrouwd mogten worden. In het *Holsteinsche* schijnen zijne gevoelens het langst gangbaar geweest te zijn. Ten jare 1642 werden er aldaar te *Tonningen* verscheidene JORISTEN openlijk gestraft.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Berigt van de Doopsgezinden.

Onder de Doopsgezinden of Baptisten verhief zich, met betere vermaardheid, MENNO SIMONS, geboren te *Witmarsum* in *Vriesland*, ten jare 1496, en aldaar Roomsch Katholiek Priester, nadat hij voorheen het zelfde ambt bediend had te *Pingjum*. Deze man, niet zoo zeer uitmuntende in geleerdheid, maar een gezond verstand hebbende, begon eerst, toen hij nog te *Pingjum* woonde, te twijfelen, of wel het brood en de wijn in het Heilig Avondmaal het ware ligchaam en bloed van CHRISTUS waren. LUTHERS Godsdienstleer, ook in *Vriesland* toen reeds opgang makende, wekte zijne bijzondere aandacht. Hij kreeg welhaast daarin zoo veel smaaks, dat hij zijne leerredenen voor het volk er naar zocht interigten. Intusschen hoorde hij veel spreken van Wederdoopers. De gevoelens dezer menschen, betreffende den doop bevreemdden hem; doch in de Heilige Schrift er onderzoek naar doende, bevond hij, dat in dezelve nergens de Kinderdoop opzettelijk geleerd en aanbe-

VO-

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

volen werd. Dan, wijl hij eenen geweldigen afkeer had van de landberoerende Wederdoopers, zoo konde hij met dezen volſtrekt geene gemeenſchap oefenen. Zijn zachtzinnig karakter verpligtte hem van dezen verre te wijken. Ook trouwens hunne overige godsdienstgevoelens, als geweldig indruiſchende tegen de heilige uitſpraken zoo van de Goddelijke openbaring, als van de menſchelijke rede, werden voor het grootſte deel van hem verfoeid. Hij beſchouwde de Wederdoopers, gelijk zij verdienden, als een verwerpelijk ſchuim van het geſlacht der menſchen zijns lands en tijds, en als de verderfelijkſte ondermijners van de onlans gelegde grondſlagen der Proteſtantſche Kerkgemeenſchap. Dit deed hem derhalve omzien naar eene andere Christelijke gezindte, met welke hij zich het best vereenigen mogt. Maar waar vond hij die?

Allen, die ten dien tijde de leere van den Kinderdoop verwierpen, den Doop der bejaarden voorſtaande, werden van hunne tegenſtrevers onder den algemeenen naam van *Wederdoopers* begrepen. Maar het is er zoo verre van daan, dat dit oordeel juist was, dat integendeel voor een niet ingenomen oog nergens grooter onderſcheid tusſchen menſchen en menſchen zigtbaar was, dan hier. Vooreerst verſchilden zij zeer in de leere des Doops, waarvan zij de onderſcheiden namen van *Wederdoopers* en *Doopsgezinden* droegen. Daar de eerſten, gelijk wij gemeld hebben, iemand, die tot hunne gemeenſchap overtrad, al ware hij, als een bejaarde gedoopt, andermaal doopten of *wederdoopten*, was het bij de

an-

anderen de gewoonte, niet tweemalen, maar flechts *ééne maal* te *doopen*, wanneer de mensch namelijk volwasfen was. Maar ten tweede verfchilden zij hemelsbreed in aard, in karakter, in humeur en gedrag. De heiligheid ftond hier over tegen de onheiligheid, de blanke deugd tegen de zwarte ondeugd, en de aanminnige onfchuld tegen de hatelijkfte zedeloosheid. Zulk een verfchil deed er zich op tusfchen de eigenlijk gezegde *Doopsgezinden* en de verachte rustverftoorders, die in de gefchiedenis *Wederdoopers* genoemd worden. De Doopsgezinden, herkomftig, gelijk wij hebben aangemerkt, uit het eerbiedwaardig genootfchap der brave *Waldenzen*, waren zedige, ftille, bezadigde, zachtaardige, nederige, deugdzame, godzalige menfchen. Vreemd van alle hoovaardij leefden zij, in een' middenmatigen ftand, van den arbeid hunner handen. Te vrede met het noodige, waren zij vijanden van overdaad in fpijs en drank. Zij gedroegen zich als de beste burgers, gehoorzaam aan hunne wettige Overheid, hunne eigen huisfelijke zaken, geene belangen van anderen, dan die met den ftillen welftand van het algemeen verbonden waren, behartigende. En als Christenen maakten zij eene gemeenfchap uit, die als een helder licht anderen tot verlichting was. Tot aan LUTHERS tijden hielden zij zich fchuil, of liever bleven zij, overeenkomftig hunnen ftillen aard, onopgemerkt. Hun beftaan was fchier geheel onbekend. Dan over den voorfpoed van de ondernemingen diens grooten Hervormers zich verheugende, wekte hen pligt op, om zijne zaak, ook hun-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

hunne zaak, voor de Kerk van CHRISTUS van zulken belang, mede te helpen bevorderen, met eenen bezadigden ernst, die alle hunne daartoe aangewende pogingen kenschetste. Vreesachtig van natuur zijnde, betoonden zij zich wel wars van het maken van opspraak; maar toch ook, toen zij éénmaal als Onroomschen waren opgetreden, bleven zij met mannelijken moed aan hunne beginselen getrouw, als wordende het hun, gelijk zij het daar voor hielden, vergund, niet alleen, naar hunne grondbegrippen, in CHRISTUS te gelooven, maar ook voor hem te lijden.

Deze Doopsgezinden alzoo waren de lieden, met welke MENNO SIMONS in éénen geest stond, en ééns dacht. En nogtans kende hij hen niet, als de zoodanigen, derwijze, dat hij zich bij hen ter oefening van onderlinge gemeenschap vervoegen durfde, toen hij, door de kracht zijns gewetens gedrongen, zijnen post als Priester, te *Witmarsum*, in het jaar 1536, nederlegde. Dan niet lang daarna werd hij van eenigen hunner opgezocht, die hem, met dringenden ernst, baden, dat hij zich de belangen van hunne geheele broederschap, die in alle de deelen van *Nederduitschland*, als schapen, die geenen herder hadden, omzwierven, aantrekken, en ten leidsman zijn wilde. Het gewigt der hem voorgedragen zake deed hem, aan den éénen kant, de menigvuldige zwarigheden bezeffen, om welke uit den weg te ruimen, hij zich te zwak van krachten meende te gevoelen, maar maakte, aan den anderen kant, een zoo diep ingedrukt medelijden bij hem gaande, dat hij bemoedigd, ten

laat-

laatste door 's Heilands belofte, „waar twee of drie vergaderd zijn in mijnen name, daar ben ik in het midden van hen, „zich liet overhalen, om de hier te lande verstrooide Doopsgezinden tot één genootschap te vergaderen, en hetzelve, naar zijne beste inzigten, te besturen. In deze betrekking werd hij ook weldra de Hervormer van de godsdienstleer der Doopsgezinden, welke ja zeer verschilde van die der Wederdoopers, maar van alle hare voorstanders niet op dezelfde wijze begrepen, verklaard en beleden werd. Hij bragt die tot een regelmatig stelsel, hetwelk, uitgezonderd ten aanzien van den doop, weinig verschilde van dat der Lutherschen en Hervormden. In alle de geloofspunten, welke door hem aan zijne broederen werden aangeprezen, heerschte de zuivere geest van het Protestantisme. Van zelven waren derhalve hierdoor buiten zijne gemeenschap gesloten alle anders gevoelende Wederdoopers, die dezelve zouden hebben kunnen ontluisteren. Trouwens de ingang werd hun buiten dien onmogelijk gemaakt. Bij de Roomsch Katholieken werden deze menschen, gelijk wij aangemerkt hebben, van de Doopsgezinden niet onderscheiden. Om dit misverstand weg te nemen, verklaarde MENNO SIMONS den eerstgemelden openlijk zijne vijandschap. Elk en een iegelijk waarschouwde hij met onbewimpelde woorden tegen derzelver dwalingen niet alleen, maar zijn afkeer van hen ging zoo verre, dat hij met hen noch eeten noch drinken wilde. Hij schreef zelfs tegen hen eene vrij scherpe verhandeling, zijnde de twee

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

en twintigste in zijne uitgegevene *werken*, en zond die in het licht ongeveer het jaar 1536 (*). Met een ongeveinsd hart kon hij in de beschrijving van zijn eigen leven derhalve zeggen (†); „Alzoo „ben ik dan niet van de Munstersche Wederdoo„pers, ook niet van eenige andere oproerzuchtige „sekte, gelijk de lastertong des vooroordeels mij „nageeft, maar als een onwaardige van zulken „tot den heiligen dienst geroepen, die CHRISTUS „en zijn woord beleden, die een boetvaardig leven „leid-

(*) Men leze MENNO's leven, door hem zelven beschreven, in het werk van H. SCHIJN, *Historiæ Mennonitarum plenior deductio*, p. 118–134. Wanneer men hetzelve met aandacht leest, kan er geen twijfel meer over blijven omtrent de waarheid van het gene wij boven berigt hebben, dat, namelijk, MENNO SIMONS met de Wederdoopers geene de minste gemeenschap gehad heeft, maar hij het hoofd is geweest van de meer bezadigde Doopsgezinden, die, even weinig als de *Lutherschen* en *Zwinglianen* of *Hervormden*, op de Wederdoopers betrekking hadden. Het is vreemd, dat men in de Kerkgeschiedenis deze zaak altijd uit een geheel verkeerd gezigtpunt beschouwd, en den volgers van M. SIMONS nooit regt gedaan heeft. Een SCHRÖCKH zelfs, die toch het aangehaalde *Leven van* M. SIMONS gelezen had, is hierin nog door het oude vooroordeel verbijsterd geweest, zijn verhaal der gebeurtenis niet in dat licht plaatsende, waarin het behoorde gesteld te zijn. Zie 's Mans *Christliche kirchengeschichte seit der Reformation;* V d. bl. 444–449.

(†) Verg. H. SCHIJN *l. l. p.* 129.

„ leidden in Gods vreeze, die hunnen naasten in „ de liefde ten dienste stonden, hun kruis geduldig droegen, de zaligheid van alle menschen „ zochten, en van ongeregtigheid en ondeugd een' „ gruwel hadden. Hun gedrag was het overtuigendst bewijs, dat zij in geenen deele volgers „ waren van eene verdorven sekte (*), gelijk de „ kwaaddenkende wereld zegt, maar ware Christenen, die door dezelve niet gekend worden."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van hetgene de brave MENNO SIMONS, met een oog van vertrouwen, op God gevestigd, tot heil der genen, die zich aan zijne leiding hadden overgegeven, ondernomen had, ervoer hij de aangenaamste voldoening. In alles bijkans zag hij zijne pogingen met den besten uitslag, door den zegen des hoogen Kerkbestuurders, bekroond. Alleen smartte het den vredelievenden man, dat hij het zaad van oneensgezindheid, dat wel haast onder de broeders gestrooid werd, niet verstikken konde. Dit schoot, eer men het wist, te diepe wortelen, om uitgeroeid te worden. Deze oneensgezindheid brak in eene volkomene scheuring uit. Het genootschap der Doopsgezinden, anders nu zoo wel geregeld, scheidde zich in twee partijen, in strenge en in gematigde Doopsgezinden. De *Waterlanders*, die in *Noordholland* te huis hoorden, waren voor de strenge, maar de *Vlamingers*, die in het laatste der zestiende eeuw uit *Vlaanderen* naar *Holland* verhuisden, voor de gematigde partij. De eersten werden

(*) Hij bedoelt hier de Wederdoopers.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

den vervolgens ook genoemd *Fijne* en de anderen *Grove* Doopsgezinden. De verdeeldheid nogtans ontſtond niet over de leer, maar over de tucht der Kerke. Zij had haren oorſprong in het zoogenoemde harde bannen van zekeren LEONARD BOUWENSZ, die den Kerkban, of de afzondering van de gemeente zoo verre dreef, dat, uit krachte van denzelven, ouders zich van hunne kinderen, en echte lieden zich van elkaar verwijderen moesten. MENNO SIMONS veroordeelde in het eerst die harde maatregelen; en toch bleef de tweeſpalt daarover voortduren. Dit ſmartte hem, en ſchijnt hem met de zaak verlegen te hebben doen worden. Eindelijk ging hij tot het gevoelen der wederpartij over, toonende alzoo een feilbaar mensch te zijn, wiens denkbeelden veranderlijk waren. Te dezen aanzien zijn evenwel in later tijden de meeste Doopsgezinden, op redelijke gronden, van MENNO SIMONS afgeweken.

De leer der Doopsgezinden.

In de leer van den Godsdienst voor het overige zijn de Doopsgezinden volkomen éénsgevoelend gebleven, zoo lang hun voorganger geleefd heeft, en zelfs nog lang na zijnen dood. Behalve de leer van den Doop onderſcheidden zij zich, in de volgende punten, van die der overige Proteſtanten. I. De Kerk is eene vergadering van Heiligen, en houdt op te beſtaan, zoodra er geene ſtrenge Kerketucht in geoefend wordt. II. De eed is ongeoorloofd, en den Christenen verboden. III. Ware Christenen ſtaat het niet vrij, tot den krijgsdienst het zwaard aantegorden: want het woord van God is hun eenigst

wa-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

wapentuig. IV. De wraak is den Christenen insgelijks verboden. V. De Wereldlijke Overheid is eene allernuttigste inrigting van God, welke wij eerbiedigen, waaräan wij gehoorzaam zijn, en waar voor wij bidden moeten. Doch Christenen, die der wereld behooren afsterven, betaamt het niet, naar eenigen post van het lands- of stadsbestuur te staan. VI. De echtscheiding mag niet anders, dan wegens overspel, plaats grijpen. VII. De voetwassching is eene noodzakelijke plegtigheid, naardien CHRISTUS zelf daarvan een voorbeeld gegeven heeft. VIII. Het eeuwige woord van God is in de volheid des tijds, door den Heiligen Geest, in de Maagd MARIA, zonder dat zij eenen man bekend had, mensch geworden, en is alzoo het vleesch des Zaligmakers door de scheppende almagt van den Heiligen Geest voortgekomen. Geene Geloofsbelijdenis, waarin deze en de overige leerpunten worden gevonden, is er onder de Doopsgezinden bekend geweest, voor het jaar 1581. Toen werd er ééne vervaardigd door de twee Waterlandsche Leeraaren, JAN RIES en LUBBERT GERRITS (*). Meer andere belijdenissen verschenen daarna in het licht; als de *Vriesche* ten ja-

(*) Dezelve wordt geheel gevonden in het werk van H. SCHIJN, *Historia Mennonitarum p.* 172-228. Zij is ook dikwerf in druk uitgegeven, als, onder anderen, van PIETER JOHANNES, Predikant te *Wormerveer*, ten jare 1686, met bijgevoegde aanmerkingen, en met eene voorrede van ENGELE ARENDS VAN DOOREGEEST, Predikant in de *Ryp*, ten jare 1716.

C. G. Jaar 1517. tot 1552.

jare 1617, de Hoogduitsche of JAN CENTSENS belijdenis ten jare 1630, de Vlaamsche belijdenissen, drie in getal, als ééne, gesteld door JAKOB OUTERMAN, ten jare 1626, ééne te *Amsterdam*, overgegeven aan de Regering, ten jare 1627, onder den naam van het *Olijftakje*, en ééne, door ADRIAAN KORNELISZ, te *Dordrecht* vervaardigd ten jare 1632.

Hun zedelijk bestaan.

Uit deze geloofsbelijdenissen, waaraan het gedrag der Doopsgezinden, over het geheel, beantwoordde, leerde men van lieverlede deze menschen kennen, als eene Protestantsche gezindte, van welke de Staat geene de minste onheilen te duchten had, en even daarom niet minder beminnenswaardig, dan hare Broeders de Lutherschen. Hun voorbeeldig, deugdzaam, levensgedrag, veradeld door eenen onvermoeiden ijver voor hunne huisselijke belangen, die hen alzoo voor het algemeene welzijn des lands nuttig deed worden, was zoo in het oog loopend, dat men hen, niet onderscheidende van de zoo veel onrust verwekt hebbende Wederdoopers, opzettelijk blind moest willen zijn. Hier te lande altoos verspreidde zich met den tijd uit hunne gemeenschap eene aangename geur van Christelijke Godzaligheid en burgerlijke welwillendheid. Dit ook ondervond WILLEM *de eerste*, dien zij, ten jare 1572, toen 's lands schatkist was uitgeput, ter bevordering van deszelfs edel doel, in den ontgonnen oorlog tegen *Spanje*, eene aanzienlijke som gelds, door de handen van twee hunner Leeraaren, PIETER WILLEMS BOOMGAARD en DIRK JANS KORTENBOSCH, in het leger bij *Roermonde* toereikten. Het gevolg hier van was,

was, dat de Vorst het zich, met genoegen, tot een' pligt maakte, om hen onder zijne magtige bescherming te nemen. De sprekendste bewijzen daarvan ondervonden zij ten jare 1577, toen zij te *Middelburg*, in *Zeeland*, zeer ontrust werden, wijl zij, overeenkomstig hunne belijdenis, den gewonen burgereed weigerden afteleggen, niettegenstaande zij verklaarden, dat hun eenvoudig Ja! en Neen! hun even sterk verbond, als den anderen Protestanten een eed. Maar de krachtige voorspraak des gemelden Vorsts ontsloeg hen van het gene hun door den Magistraat, met zulk eene strengheid, was afgevorderd. Ook werden zij door den Prins aldaar verschoond van het betrekken der wachten met geweer en wapenen. Van dien tijd af genoten de Doopsgezinden hier te lande openlijk vrijheid van geweten en godsdienst. Deze vrijheid evenwel werd eerst door 's lands Staten plegtiglijk bekrachtigd, ten jare 1626, na dat zij de bovenvermelde geloofsbelijdenis, door JAKOB OUTERMAN opgesteld, hadden ingeleverd. Sedert dien tijd hebben zij zich, gelijk naar waarheid SCHRÖCKH van hen berigt, tot eene Christelijke gemeenschap van menschen gevormd, die den Staat zijn getrouw gebleven, doorgaans zeer bescheiden in hun gedrag waren, en rijk zijn geworden door den koophandel (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De-

(*) Zie 's mans a. w. V Deel, Bl. 461. Vergelijk wijders BRANDTS *Hist. der Reformatie*, I Deel, Bladz. 525, 526, 586-589, 609.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

Berigt van de Doopsgezinden in Duitschland.

Deze gemeenschap der Doopsgezinden had zich wijders, van de vroegste tijden af, sedert de Hervorming, niet alleen aan den *Nederrhyn* en in *Nedersaksen*, maar door geheel *Duitschland*, even zoo als hier te lande, als eene regt vereerenswaardige gezindheid geopenbaard. Reeds ten jare 1548 bevond zich een groot aantal in de Oostenrijksche landen; doch moesten zij allen in het lot van hunne overige Protestantsche Broederen deelen. Zij werden door FERDINAND *den eersten*, onder de strengste bedreigingen, uit het rijk gedreven. Ook deze Vorst schijnt hen, in zijne denkbeelden, met de oproerzuchtige Wederdoopers van Nederduitschland verward te hebben. Met eenen langzamen tred vervolgens weder over de grenzen gestapt zijnde, hadden zij er ten jare 1601 reeds zich niet alleen wijd en zijd gevestigd, maar door nijverheid vele vaste bezittingen verworven, en bij het gelukkig drijven van eerlijke handteringen veel gelds gewonnen. En nu moesten zij, uit dien hoofde, veel onaangenaams verduren. Het volk, naijverig op hunnen voorspoed, rustte niet, voor dat het, zoo door aanhoudende beden, als door hevige klagten, van den Keizer verkreeg, dat deze, bij eene bedreiging van de straffe des doods, den Doopsgezinden andermaal beval, om binnen den tijd van drie maanden de Oostenrijksche Staten te ruimen. Na verloop van weinige jaren werden zij er echter weder door de vingeren gezien. In *Moravie* altoos waren zij ten jare 1607 zoo talrijk, dat de menigte op vele duizenden begroot

werd.

werd. Waarſchijnlijk hebben zij zich hier in de hoofdzaak zeer wel kunnen vereenigen met de *Moraviſche* broederen, van welke hiervoor (*) met lof gewaagd is geworden. Zij hadden er hunne jaarlijkſche Kerkvergaderingen, en ſchijnen vrijheden genoten te hebben, die hun voormaals niet waren vergund geweest. Eerlijk in den wandel zijnde, hadden zij er het vertrouwen der Landheéren diermate gewonnen, dat ſommigen van dezen niet ſchroomden denzelven het beſtuur over hunne goederen in handen te geven. Naar gegronde beſcheiden wordt verhaald, dat zij ten jare 1618 in dat land bijkans zeventig duizend zielen ſterk zijn geweest. In vervolg van tijd zijn ze er echter weder verdreven, hebbende velen van hen zich toen in *Zevenbergen* met de woning nedergezet. Ook hebben zij zich te dien tijde in andere oorden van *Duitschland* opgehouden. Aanzienlijk waren, bij voorbeeld, hunne gemeenten in den *Elſas*, waar, ten jare 1660, door zes Leeraars, nevens zeven Ouderlingen en Diakenen, plegtiglijk onderteekend is de gemelde *Dordtrechtſche* geloofsbelijdenis van het jaar 1632. Hier leven zij nog zeer gelukkig; zij zijn er de eer des lands, in zedelijkheid boven anderen uitmuntende (†). Aan de *Oostzee*, voornamelijk in en om *Dantzig*, waren er insgelijks vele *Doopsgezinden.* Minder talrijk waren zij in *Polen*, werwaarts ſlechts eenige weinigen zich begeven hadden,

(*) Zie in dit deel bl. 34-50.

(†) Zie SCHRÖCKHS a. w. V. deel, bl. 464, 465.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

In Zwitserland.

den, en waar hunne afkomelingen nog zijn. In *Zwitserland*, waar zij *Doopers* genoemd werden, was mede hunne gemeenschap niet zeer groot; en deze had met den geweldigsten wederstand der overheid steeds te worstelen, als welke hare oogen sloot voor het godvruchtig gedrag, waarin zij voorbeelden voor anderen waren. Schoon ja de Overheid hetzelve soms niet scheen te willen miskennen, bleef zij nogtans tegen deze brave menschen ingenomen, eeniglijk, om dat zij door hunne deugd vele vromen uit de gemeenschap der Hervormde Kerke tot de hare deden overtreden. Dit blijkt genoegzaam uit een bevel der Overheid van *Bern*, tegen de Doopers uitgevaardigd ten jare 1585 (*). Een diergelijk bevel, dat de regering van *Zurich* in het jaar 1612 tegen hen liet uitgaan, was vol klagten over de onzedelijkheid van vele Hervormden, welke aanleiding gaf, dat de gezindte der Doopers staêg aangroeide (†). Alle mogelijke, zoo zachte als strenge, middelen werden vervolgens in het werk gesteld, de eersten door de geestelijkheid der Hervormden, de anderen door de Magistraten, om de Doopers in den schoot der algemeene Volkskerk te verzamelen, maar met eenen vruchteloozen uitslag. Nog lang naderhand zijn zij door zware godsdienstvervolgingen gedrukt geworden.

Niet

(*) Vid. OTTII *Ann. Anab.* en verg. SCHRÖCKHS a. w. V deel. bl. 463.

(†) Vid. OTTII, *l. l.* 307.

Niet minder hard viel den Doopsgezinden de behandeling van het Rijksbeſtuur in *Engeland*, waar zij zich in het begin der vijftiende eeuw gevestigd hadden, maar geheel in het donkere ſchuil hielden. Als behoorende tot de gemeenſchap der *Waldenzen*, waren zij door de hitte der vervolging van het vaste land verdreven, en van aard te ſchroomvallig, om met hunne gevoelens voor den dag te komen. Zij vereenigden zich echter in het ſtille met de op dit eiland zich bevindende *Wiklevieten*, of aanhangers van den vermaarden WIKLEF, die ten jare 1387 geſtorven was. Met dezen waren zij in de Godsdienstleer vrij eensgezind. Bij de Hervorming der Kerk groeide beider gemeenſchap zeer ſterk aan door de overkomst van vele, uit ons vaderland gevlugte, *Doopsgezinden*, met welken zij aldaar den naam van *Baptisten* aannamen. Onder de gemelde Doopsgezinden, die van het vaste land derwaarts waren overgeſtoken, hadden zich vermengd, eenige oproerzieke *Sakſiſche* en *Nederlandſche Wederdoopers*, die in *Engeland* nu ook vrij wat beweging zochten te verwekken, maar van de *Baptisten* in het algemeen met den grootſten afkeer naar verdienſte behandeld werden. Dezen leefden niet alleen als ſtille burgers, die der Overheid gehoorzaamheid bewezen, maar ook, als ware Christenen, die het er op gezet hadden, om God, in geest en waarheid, te dienen, naar de voorſchriften des Heilands. En nogtans werden zij, met vele anderen, die, meer naar LUTHERS denkwijze, de nieuwe leer toonden toegedaan te zijn, onder het bewind van HENDRIK

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

In Engeland.

den

na C. G. Jaar 1517 tot 1552. *den achtsten*, te vuur en te zwaard allervreesselijkst vervolgd. Na dat vervolgens ten jare 1561 de Hervorming der Kerke in *Engeland*, onder Koningin ELIZABETH, volkomen haar beslag had gekregen, terwijl de *Baptisten* zich nog verborgen moesten houden, werden er, in het jaar 1575, bij gelegenheid, dat er eene, daar toen gehoudene, vergadering van Nederlandsche Doopsgezinden ontdekt was geworden, zeven en twintig gevangen genomen, van welke twee de straf des vuurs ondergingen, en de overigen als ballingen het Rijk moesten verlaten. En niet lang daarna werden alle *Baptisten* uit *Engeland* verdreven. Velen begaven zich naar *Holland*, waar zij gedeeltelijk gingen wonen te *Amsterdam*, gedeeltelijk te *Leyden*, terwijl eenigen zich in hun vaderland onder de *Puriteinen* verborgen.

De leer van deze laatsten.

Deze *Engelsche* Baptisten waren, ten aanzien van de Leer des Doops, geheel éénsdenkend met de Doopsgezinden op het vaste land. Maar dit was het meest al. Wat het eedzweren, het oorlog voeren, het bedienen van het overheidsambt enz. betreft, hieromtrent maakten zij geene de minste zwarigheid. Leerstukken evenwel van minder gewigt hadden zij in hunne belijdenis met de oude *Doopsgezinden* gemeen, als daar was dat, nopens den oorsprong van 's Heilands ligchaam, enz. Dan al spoedig hebben zich onder hen gevoelens gevestigd, die bij de oude *Doopsgezinden* niet gangbaar waren, zelfs van dezen met kracht betwist werden. Zij beschouwden, namelijk, het verbod, door de Apos-

Apostelen gegeven, wegens de onthouding van het bloed en van het verstikte, voor eene wet, welke in alle eeuwen der Kerke behoorde stand te houden. — Zij geloofden, dat de ziel, van het oogenblik af dat het ligchaam sterft, tot de opstanding ten jongsten dage, in eenen staat van gevoelloosheid blijft. — Zij beweerden, dat het laatste Oliesel bij stervenden hoogstnuttig en noodig zij. Al vroeg schijnen er zich, onder deze Baptisten, ook eenige *Unitarissen* gemengd te hebben. Dit heeft mede aanleiding gegeven, dat zij vervolgens onderscheiden zijn geworden in *algemeene* en *bijzondere* Baptisten; gelijk hierna door ons breeder zal worden aangetoond. Hun Kerkbestuur is niet omslagtig, maar eenvoudig. Zij hebben, als Opzieners der Kerke, hunne Bisschoppen, door hen Engelen, afgezanten of boden der Kerke genoemd, hunne Oudsten of Ouderlingen en Diakenen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Gelijk, tusschen de Wederdoopers en de Doopsgezinden in, het naast aan de Wederdoopers kwamen de *Davidjoristen*, zoo mogen, in dezelfde betrekking, daarentegen als meer verwant met de Doopsgezinden beschouwd worden de *Familisten*. Deze, al vroeg zich in de Protestantsche Kerk opgeworpen hebbende, sekte noemde zich de *Familie der Liefde*, *Familia Caritatis*. Van daar hun naam *Familisten*. De Stichter dezer secte, of de Vader van dit huisgezin was HENDRIK NIKOLAAS, uit *Munster*, in *Westfalen*, herkomstig, die zich, ongeveer het jaar 1550, hier in ons vaderland, te *Amster-*

Berigt van de Familisten.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

sterdam, ophoudende (*), een genootschap van afgezonderde Christenen stichtte, waarvan een groot deel zich vervolgens in *Engeland* toen gevestigd heeft. Men zegt wel, dat hij een vriend is geweest van DAVID JORIS, met wien hij zich in gevoelens vereenigde. Dan, wijl men de geloofsleer dezer sekte dient te beoordeelen uit hare belijdenis, zoo zoude hieruit, in alle opzigten, daarvan het tegendeel mogen worden opgemaakt. Ten jare 1575 leverden zij aan Koningin ELIZABETH eene belijdenis over, met oogmerk, om zich tegen aanklagten te verdedigen, waardoor zij, als in hunnen aard volkomen gelijk aan de toen ontdekte Doopsgezinden, welke men voor Wederdoopers hield, met de zwartste kleuren werden afgemaald. Uit deze belijdenis (†) leert men hen kennen als Protestanten, die, in gevoelens, van de toen in *Engeland* de overhand houdende Kerk niet of weinig verschilden. Het staat echter te betwijfelen, of zij in deze belijdenis niet wel de ware geloofsbegrippen van hunne gemeenschap op de meest mogelijke wijze verbloemd hebben.

(*) Hier te lande had hij eenigen omgang met den vermaarden D. V. COORNHERT, doch die deszelfs misbegrippen, met weinig moeite, hem ter beschaming, wederlegde. Zie BRANDTS *Hist. der Ref.* I *Deel*, *Bl.* 187-189.

(†) Dezelve is te vinden bij een ander geschrift, dat ten jare 1656 op nieuw in het Hoogduitsch verscheen, onder den titel van: *Wiederholung des glaubens der gutwilligen in Engeland, genant die familie der liebe.*

ben. Immers in de, door HENDRIK NIKOLAAS zelven, na C. G.
reeds ten jare 1549, uitgegeven fchriften (*) werden Jaar 1517.
gevoelens gevonden, die allerongerijmst waren, en, tot 1552.
gelijk VAN MOSHEIM, met grond, aanmerkt (†), voornamelijk hunnen oorfprong gehad hebben in 's mans gebrek aan gezond verftand en opgeklaarde kunde. Hij was een geestdriftige dweeper, die zich verbeeldde van God gezonden te zijn, om de gemeente der ware gelovenden tot hooger doel opteleiden, dan zij tot nog toe gekend had. Als zoodanig een bode des hemels betuigde hij in last te hebben, om het menschdom te verkondigen, dat het wezen van den Godsdienst beftond in een gevoel der Goddelijke liefde. Naar zijn begrip waren alle andere ftellingen van de Godsdienstleer, ook die tot den Eerdienst betrekking hadden, van weinig belang. Het ware fchier om het even, hoe men er over dacht, indien het hart flechts brandde van heilig vuur der liefde. Zijn genootfchap gaf hij uit dien hoofde voor, te beftaan uit volmaakte, als het ware, *vergoddelijkte*, menfchen, die, door den zachten band der liefde aan elkanderen geftrengeld, in reine onfchuld leefden. Gelijk het altijd gaat, zoo ook werd dit gevoelen van fommigen hunner over alles heen ge-

(*) Deze fchriften zijn: *Revelatio Dei, of God en zijne groote voorzegging; — de voorzegging van den geest der liefde; — eene Inleiding tot het heilige verftand van den fpiegel der gerechtighcid; — eene Blijde boodfchap des rijks van God en* CHRISTUS; en meer anderen.

(†) In zijne *Kerk. Gefch.* VII *Deel, Bladz.* 291, 292.

na C. G Jaar 1517 tot 1552. gedreven. Er waren, die zich niet ontzagen te belijden, God zelf te zijn. Dit was het misbruik, dat hunne onnozele dweeperij van de leer der ſekte maakte. Aangaande den Doop hielden zij ſtaande, dat deze aan niemand voor zijn dertigſte jaar bediend mogt worden. In het jaar 1555 traden er eenige Doopsgezinden tot deze gemeenſchap der *Familisten* over. Het beſtaan van dit genootſchap is nogtans niet lang van duur geweest. Na het midden der zeventiende eeuw was het reeds geheel verdwenen in andere Godsdienſtige gemeenſchappen, zoo in *Engeland*, als hier te lande.

TWAALFDE HOOFDSTUK.

Antitrinitarisſen, *Socinianen*, *enz.*

Inleiding. Bij het verlaten der Roomsch-Katholieke Kerk was de gang van allen, die het ſpoor van den eerſten Hervormer LUTHER volgden, gelijk wij gezien hebben, niet dezelfde, en, langs onderſcheidene wegen, van allen ook niet even geregeld. Niet ſlechts verdeelden zij zich al ſpoedig in bijzondere genootſchappen, maar ook waren zij onderſcheiden in het vasthouden aan verſtandelijke beginſelen, waardoor de grondaanleg van elk genootſchap bijzonderlijk gewijzigd werd. De Wederdoopers, ook oorſpronkelijk de Doopsgezinden, zagen wij, waren geene voorſtanders van de beoefening der wetenſchappen.

Bij

Bij de eerſten ontſtond zulks uit losheid van zin, uit onbeſchaafdheid van aard, uit ſlechtheid van hart, en ongebondenheid van gedrag. Het waren meestendeels lieden uit de laagſte volksklasſe. Van het toenmalig geſlacht der Nederduitſche natie waren zij de hef en de droesſem. Bij de Doopsgezinden daarentegen was zulks uit eene gansch andere bron herkomſtig. De grondſlagen van hunne gemeenſchap waren reeds gelegd in die tijden, toen de Christelijke Kerk, ten aanzien van hare leer en dienst, nog onbedorven was. Hunne Voorvaders, de Waldenzen, hadden zich altijd, zoo door reinheid van geloofsbegrippen, als door eenvoudigheid van Godsdienst, op eene bijzondere wijze, onderſcheiden. Uit dien hoofde ſtonden de, naar hunne gedachte, betere inzigten, noch geheel noch ten deele in verband met het heldere licht, dat zich, in de vijftiende en zestiende eeuw, over de ſtudie der wetenſchappen, voornamelijk der oude Letterkunde van de Grieken en Romeinen, verbreidde. Grondige kennis der Godsdienstleer was van ouds algemeen onder hen aangekweekt, en door hun gezond verſtand, zonder grove misbegrippen, bewaard gebleven. Van de beoefening der wetenſchappen hadden zij in de middeneeuwen zelfs vele ſchadelijke gevolgen gezien in de opkomst van eene twistzieke Schoolgeleerdheid, waardoor de waarheid niet zelden verdonkerd en vervalscht was geworden. Het nut, dat anders de beoefening der wetenſchappen aanbragt, hiertegen in de ſchaal des onderzoeks overleggende, verbeeldden zij zich, dat hetzelve in zwaarte niet kon

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

wegen tegen het nadeel, hetwelk er reeds uit oprees. Dus redekavelden de Doopsgezinden zeer verkeerdelijk. Immers zij hadden behooren in bedenking te nemen, dat altoos, nu de beoefening der wetenschappen met de hervorming der Kerke weder opwakkerde, hoe men in allen geval er ook over wilde oordeelen, de eene met de andere, hand aan hand, gepaard ging, en beiden door deze vereeniging eene vastheid kregen, welke derzelver invloed op het geluk des menschdoms meer algemeen deed worden. Uit dat oogpunt werd de zaak van eersten af aan beschouwd niet alleen van de volgers van LUTHER, maar inzonderheid ook van die, in het werk der Hervorming mede bezig zijnde, Onroomschen, welke tusschen de Doopsgezinden en Lutherschen staande, in meer dan één opzigt, het naast aan de eersten kwamen, en onder den naam van *Antitrinitarissen* zijn bekend geworden. Zelfs uit de gemeenschap der Doopsgezinden waren dezen zoo het schijnt opgekomen, daarin van hunne overige broederen geheel afwijkende, dat zij aan het licht, hetwelk de studie der wetenschappen verspreidde, eene te groote kracht toeschreven. Dit ging zoo verre, dat zij, het gene de wijze God ons in den Bijbel van zich zelven, als den oneindigen en onbegrijpelijken, geopenbaard had, aan den feilbaren toetssteen der eindige menschelijke wijsheid beproeven en met hunne rede begrijpen wilden. Zij gaven alzoo mede een sterk bewijs van die dikwerf, op gronden van ervaring gemaakte, waarneming, dat men het eene uiterste vermijdende ligtelijk tot het andere overslaat, en den middenweg dan uit het oog verliest.

Zoo-

Zoodra de Hervorming der Kerke doorbrak, schijnt reeds dit zwak bij dezen en genen heimelijk gehuisvest te hebben. Te dien tijde altoos deden er zich, onder de Doopsgezinden, eenigen op, die bij de onderscheidene leerstukken, door de Schoolgeleerdheid der middeneeuwen verdonkerd, ook rekenden het gewigtig leerstuk aangaande God, den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest. Onder dezen werden geteld MARTINUS BORRHAUS, ook CELLARIUS geheten, en LUDOVICUS HETZER. Beide waren zij geleerde mannen, zeer bedreven ook in de Hebreeuwsche, Chaldeeuwsche en Syrische Talen, gelijk uit hunne, door den druk gemeen gemaakte, schriften, overtuigend kan bewezen worden. Niet zonder grond wordt nogtans van velen getwijfeld, of wel BORRHAUS het gemelde leerstuk, zoo als het van de Christelijke Kerk in het algemeen geloofd werd, betwist hebbe (*). Dan, zeker gaat het, dat HETZER hetzelve geheel verworpen heeft. En, in die betrekking, mag

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Berigt van BORRHAUS en HETZER.

(*) SANDIUS telt, in zijne *Bibl. Antitr. p.* 15, 16, BORRHAUS, zonder er aan te twijfelen, onder de Antitrinitarissen. Dan uit het gene, waarmede hij zijne meening staaft, komt het mij voor, dat men er alzoo even zeer ERASMUS, ZWINGLIUS, en andere Hervormers toebrengen kan. Ik schort dus liefst mijn oordeel op, te meer, daar SANDIUS, zelf een Antitrinitaris zijnde, mij toeschijnt zijn best gedaan te hebben, om het getal der geleerden van zijnen aanhang grooter te doen worden, dan het was. Onder de Roomsch-Katholieken hebben hetzelfde gedaan POSSEVINUS, COCCIUS, SPONDANUS enz.

na C. G. Jaar 1517. to: 1552.

mag hij beschouwd worden als de stichter van het genootschap der *Antitrinitarisſen* onder de *Protestanten.* Hij was geboortig uit *Beyeren.* In *Zwitſerland* was hij eerst Kapellaan der Roomsch-Katholieke Kerk te *Wadenſchweil*, en naderhand Priester te *Zurich.* Bij den aanvang van het werk der Hervorming vereenigde hij zich ſtraks met deszelfs bevorderaars, en onderſteunde hetzelve met kracht. Inmiddels trad hij over tot de Moraviſche Doopsgezinden, doch liet zich welhaast kennen als een' ongemeen driftig man, die van den zachten geest zijner broederen, welker gemeenſchap hij gekozen had, vervreemd was. Ook uit dien hoofde kreeg hij, in het bijzonder, een veel geruchts wekkend verſchil met den grooten Hervormer der *Zwitſerſche* Kerk ZWINGLIUS, doch werd met denzelven weder bevredigd. Hij was een zeer geleerd man, niet alleen, gelijk wij ſtraks meldden, in de Oosterſche, maar ook in de oude Westerſche, in de Griekſche en Latijnſche Letterkunde, door en door ervaren, en een man, daarenboven, gelijk men thans ſpreekt, van fijn oordeel en kieſchen ſmaak. Als zoodanig geviel hij aan ZWINGLIUS en deszelfs medearbeiders in de Hervorming. Maar ook was hij een man, wiens geestdrift, om uit den ſchat zijner

de voornaamſte Hervormers onder de Antitrinitarisſen rangſchikkende, met geen ander oogmerk, dan om hen zoo zwart, als hem maar mogelijk ware, te kleuren. Zelfs heeft, onder de Lutherſchen, PELARGUS geene zwarigheid gevonden, om KALVIJN voor een' *Ariaan* te verklaren.

ner verkregen wijsheid veel nieuws voortedragen, dat anderen nog niet wisten, alle palen overſchreed. Die drift des geestes deed hem de pen in handen nemen, om tegen de Godheid van den aanbiddenswaardigen Zaligmaker te ſchrijven, en de gronden dier voor elken Christen zoo troostvolle leer, met alle menſchelijke kracht, ware het mogelijk, te krenken. ZWINGLIUS, welken hij zijn Boek ter beoordeeling gaf, zag weldra, dat 's mans kracht in hetzelve veel ſcheen, maar weinig was. Om die reden achtte hij hetzelve voor het lezend gemeen zeer ſchadelijk, en bewerkte door zijnen invloed, dat het noch te *Zurich*, noch te *Baſel* gedrukt kon worden. In dit werk beweerde hij, als een openbaar en volſlagen *Ariaan*, dat de Zoon van God verre beneden den Vader was, en geheel niet éénswezens met hem. Altoos dit was zijn gevoelen, waarom hij onthoofd is, gelijk ſommigen ſchrijven, te *Zurich*, doch volgens berigt van anderen te *Konſtans*, den 4den van Sprokkelmaand des jaars 1529. Zijne tijdgenooten hebben wel verhaald, dat hij om de misdaad van onderſcheidene echtbreuken met den dood geſtraft is geworden (*). Dit kan mede tot verzwaring van zijn vonnis geſtrekt hebben; doch waarſchijnlijk is hij toch wel de eerſte martelaar van de leer der *Antitrinitarisſen* geweest. Stervende be-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) Men verhaalt van hem, dat hij de polygamie of de veelwijverij verdedigde, en zelfs twaalf vrouwen had. Zie JÖCHERS *Gelehrten Lexicon*, op den naam. Dan hier van heb ik voor het overige geen bewijs gevonden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

beleed hij ook nog het begrip der Doopsgezinden, rakende den Doop. VAN MOSHEIM rangschikt HETZER onder de eerste volgelingen van T. MUNTZER (*). Dan dit oordeel is, meen ik, te streng. Hij was geen *Wederdooper*, maar een *Doopsgezinde* (†). Op eene zeer uitmuntende wijze heeft hij de schriften van alle de Profeten vertaald, die te *Worms* in het jaar 1527 zijn uitgegeven, voor dat nog LUTHER met de overzetting van dezelven gereed was. Ook hierin zijn er vele sporen van te ontdekken, dat hij een *Antitrinitaris* was. De woorden *Jes.* IX, 5. bij voorbeeld, werden dus door hem vertaald. „ Een Kind is ons geboren; een Zoon is ons gegeven; de heerschappij is op zijnen schouder: zijn naam is Wonderlijk, Raad, Sterk, Held, ten allen tijde Vader, Vredevorst, enz." (§) Onder de Moravische Doopsgezinden had hij eenen vrij aanzienlijken aanhang, welke met hem, in de gevoelens van ARIUS staande, de Godheid van den Zoon loogchende. Dien ten gevolge geloofde ook dezelve, op voorgang van HETZER, niet aan de Godheid van den Heil. Geest, als welken

(*) Zie VAN MOSHEIM *Kerk. Gesch.* VII *Deel*, *Bl.* 241.

(†) VAN MOSHEIM trouwens kende ook het onderscheid tusschen de Wederdoopers en Doopsgezinden van dien tijd niet

(§) Zie over hem SANDII *Bibliotheca Antitrinit. pag.* 16, 17 BRETINGERI *Museum Helvet. T.* V. *pag.* 391. VI *Deel*, *pag.* 100, 479. en SCHRÖCKHS a. w. V *Deel*, *Bladz.* 485–488.

ken de eer der aanbidding volstrekt niet toekwam (*). Uit andere Godsdienstgezindten, die te dien tijde opkwamen, zag men al gaande weg niet weinigen toetreden, die HETZERS gevoelen omhelsden, voorgevende, de leer van den Godsdienst te willen zuiveren van alles, wat naar hun oordeel de menschelijke rede wraakte.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van CAMPANUS.

Allen nogtans verklaarden zij zich niet, op gelijke wijze, nopens het leerstuk van Vader, Zoon en Geest. Van HETZER verschilde ten minste, als Antitrinitaris, niet weinig in gevoelen JOHANNES CAMPANUS, geboortig uit het *Guliksche*. Na met LUTHER, die hem openlijk zijne achting weigerde, over deze en gene geloofspunten, in het jaar 1529, te *Marburg*, te vergeefs een twistgesprek gezocht te hebben, maakte hij zich eindelijk, ten jare 1530, te *Niemeck*, een stadje, niet verre van *Wittenberg*, waar hij zich toen ophield, bij den Predikant GEORG WICELIUS, bekend als een' bestrijder der leer van Vader, Zoon en Geest, voorgevende, dat niemand na den tijd der Apostelen dezelve rigtig verklaard had. Hij was van gevoelen, dat er in de Godheid twee personen waren. Dit werd nader door hem dus ontwikkeld. ,, De Heilige Geest leert ons in den Bijbel, dat God eenen Zoon heeft, doch zoo, dat, gelijk man en vrouw één vleesch, één ligchaam en één wezen zijn, schoon zij twee personen uitmaken, even dus God de Vader en Zoon, hoe zeer

(*) *Vid* SANDII *Nucleus Hist. Eccl. p.* 424. Zie ook VAN MOSHEIMS a. w. VII *Deel*, *Bl.* 321.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

zeer twee onderscheidene personen, echter slechts ééne zelfstandigheid en één wezen zijn." Den Heiligen Geest hield hij niet voor een' Goddelijken persoon, maar voor het wezen, de natuur en de werking des Vaders en Zoons. Op grond van dit gevoelen, of liever om aan hetzelve meer grond te geven, verwierp hij, op het gezag van ERASMUS, de echtheid der plaatse 1 *Joh.* V, 7. Bijzonder waren zijne gevoelens van CHRISTUS, als den beloofden Verlosser der menschen. Hij beweerde, dat deze wel voor de Schepping uit de zelfstandigheid zijns Vaders gegenereerd ware geworden, maar toch werkelijk een begin hadde gehad. Intusschen meende hij dit ook zoo te kunnen verklaren, dat CHRISTUS van eeuwigheid gegenereerd ware geworden, om dat er voor de Schepping geen tijd was geweest. Hij ware, als zoodanig, de ambtman, de onderheer en de dienaar des Vaders, bij de Schepping en andere goddelijke werken geweest (*). WICELIUS, welken wij straks genoemd hebben, werd, door dezen CAMPANUS, in verdenking van hetzelfde gevoelen, en in groot gevaar gebragt. Beiden moesten zij de vlugt nemen. WICELIUS schijnt, bij den aanvang der Hervorming, waaraan hij hartelijk deel nam, schoon een vriend van LUTHER,

(*) Deze gevoelens heeft CAMPANUS ontwikkeld in een werk, ten jare 1532 uitgekomen, onder den titel: *Gottlicher und heiliger schrift, vor vielen jahren verdunkelt, und durch unheilsame lehre und lehrer auf Gottes zulassung verfinstert, Restitution und Besserung.*

THER, nogtans den aanhang der Doopsgezinden zeer toegedaan geweest te zijn. Het ſtaat derhalve te denken, dat ook CAMPANUS denzelven niet ongenegen geweest zij. WICELIUS eindelijk was zeer onſtandvastig in zijne belijdenis. Na zijne vlugt uit *Niemeck* trad hij weder tot de gemeenſchap der Roomsch Katholieke Kerk over, en ſchreef veel tegen de *Lutherſchen*. Zijn hoofddoel, zegt men, was toen vooral de ſcheuring, door de Hervorming veroorzaakt, weder te heelen (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van SERVETUS.

Middelerwijl groeide de aanhang der Antitrinitarisſen in uitgebreidheid, als mede in zulk eene kracht aan, dat de naauwelijks gevestigde gemeenſchap der Proteſtanten door geene geringe bekommeringen ontrust werd, van ſtraks een groot deel harer leden ſchipbreuk te zullen zien lijden aan het geloof. Inzonderheid vermeerderde die vrees, na dat onder de Antitrinitarisſen met eenen koenen ſtap was opgetreden een Spaansch geleerde MIGUEL SERVETO, doorgaans bij de geſchiedſchrijvers genoemd MICHAËL SERVETUS, geboren in het jaar 1509. Het ſpoor zijns vaders, die Notaris te *Villa Nueva*, in *Arragonië*, was, volgende, legde hij zich te *Toulouſe*, in *Frankryk*, op de regtsgeleerdheid

(*) Men zie verder over hem SANDII *Bibl. Antitr. p.* 17. en VAN MOSHEIMS a. w. *Deel* VII. *Bl.* 32, waar evenwel het gevoelen van CAMPANUS zeer verkeerdelijk, half Ariaansch, half Sabelliaansch, wordt opgegeven. SCHRÖCKH kende hetzelve beter, in zijn a. w. *Deel* V. *Bl.* 488-419.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

heid toe. Dan, daar de Hervorming der Kerke, door LUTHER begonnen, te dien tijde, door geheel *Europa* heen, de aandacht inzonderheid der ſtudielievenden tot zich trok, werd ook hij hierdoor opgewekt, om met vlijt den Bijbel te lezen, zich in de hebreeuwſche en griekſche taalkunde te oefenen, de ſchriften der Kerkvaderen te raadplegen, en de godgeleerdheid in haren omvang grondiglijk te leeren verſtaan. Dit doende, meende hij er zich van overtuigd te moeten houden, dat de ijverige Hervormers vele geloofsſtukken nog niet regt gevat hadden, en te dien opzigte nog in het donkere verkeerden. Gedreven, zoo als wij mogen denken, door liefde voor de waarheid, maar daarenboven aangeblazen door eene niet wel geplaatſte eerzucht, kwam het bij hem op, om zich tot een' gansch anderen Hervormer der Kerke, dan LUTHER was, op te werpen. Met dat oogmerk trok hij, ten jare 1530, van *Toulouſe*, waar het wegens de ſtrengſte vervolging niet raadzaam was, iets van dien aard te ondernemen, naar *Baſel*, in *Zwitſerland*, waar hij zich bij den beroemden OECOLAMPADIUS vervoegde en onderſcheidene geſprekken met hem hield. Van dezen, gelijk van de overige Hervormers, verſchilde hij, voornamelijk, ten aanzien van de leer nopens God, den Vader, Zoon en Geest, maar wist zijne ware gevoelens zeer bedektelijk voor te dragen, van lieverlede, naar het ſchijnt, dezelven hebbende willen ontzwachtelen. Zie hier zijne belijdenis, aan OECOLAMPADIUS gedaan. „Er is één eenig, almagtig, volkomen

een-

eenvoudig God, op geenerlei wijze zamengesteld, die door zijn Woord en den heiligen Geest, alles heeft geschapen en bevestigd. Want hij sprak en het was er; hij gebood en het stond er. Er is ook één Heer JESUS CHRISTUS, Gods Zoon, geboren door het eeuwige Woord des Vaders, die ons van God gesteld is tot een' Zaligmaker. Op zijne voorspraak, om dat hij den Vader gebeden heeft, wordt ons de Heilige Geest, door de bediening der Engelen, medegedeeld. En gelijk wij Gods eer en magt, in alle zijne werken, prijzen, danken en verheerlijken, zoo worden wij dan ook gedoopt in den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes." OECOLAMPADIUS, onder de dubbelzinnige uitdrukkingen van SERVETUS genoeg deszelfs ware meening ontdekkende, verfoeide dezelve, als naar zijne betuiging, meer Joodsch, dan Christelijk (*). Bij dezen Hervormer dus geen' ingang gevonden hebbende, begaf zich SERVETUS naar *Hagenau*, in den *Elsas*, waar hij het ten jare 1531 waagde met zijne begrippen openlijk voor den dag te treden in een toen gedrukt boek, dat den titel had, *De Trinitatis erroribus Libri septem*; dat is *zeven boeken over de dwalingen in de drieëenheid* (†). Na de lezing dezes werks waren de gemoederen zoo Duit-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) Zie de *Historie* van M. SERVETUS, verdedigd door H. VAN ALWOERDEN, te *Helmstad*, onder VAN MOSHEIM, ten jare 1727; *bl.* 15-17.

(†) Dit werk is in het Nederlandsch vertaald door R. VITELLIUS, en als zoodanig uitgekomen ten jare 1620.

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

Duitſche als der Zwitſerſche Godgeleerden, door heilig vuur van gramſtorigen ijver, als in vlam gezet, te ſterker nog, daar het hun ras van alle zijden bleek, dat vele ongeletterden, gretig naar nieuwigheden, de gevoelens van SERVETUS omhelsden, alſchoon zij die geheel niet begrepen. BUCERUS, anders van zachten aard, vergat ten eenen maal zich zelf, door openlijk van den predikſtoel te *Straatsburg* een' man, die voor de Kerke zoo gevaarlijk was, waardig te verklaren, dat hem door beuls handen het ingewand uit het lijf gehaald, en hetzelve gevierendeeld wierd (*). LUTHER, die SERVETUS voor een waanwijzen man hield, wiens groote geleerdheid door geen gezond oordeel, in dezen, beſtuurd werd, hoe driftig anders van aard, ſchijnt hem in het eerst met koelbloedigheid veracht te hebben, denkende welligt, dat de verſtandige zich voor hem wel wachten zoude. Niet dan voor het jaar 1539, toen de gevoelens van SERVETUS, bij lieden van kunde, meer velds begonnen te winnen, telde LUTHER hem, nevens CAMPANUS, onder de vijanden van het Evangelie, in zijn boekje over de *Wetbeſtrijders*.

De leer van SERVETUS is in het gemelde werk, door hem uitgegeven, wel niet zoo duidelijk voorgedragen, als anders zijn gewone ſchrijfſtijl medebragt, maar wij zullen ons best doen, om de hoofdſom er van met de vereischte beknoptheid, hier

naauw-

(*) *Vid.* CALVINI *Epist. ad* SULCERUM, a. 1553 *miſſa; Epistol.* 156, *p.* 293, 294.

naauwkeuriglijk ter neder te ftellen. Zij komt ons voor deze te zijn. „God is een zeer éénvoudig wezen. Bij gevolg kunnen er in dat ééne wezen geene drie perfonen beftaan. Alles, wat men derhalve van de eeuwige geboorte van Gods Zoon, van den uitgang des H. Geestes, en van de vereeniging der Goddelijke natuur met de menfchelijke in den perfoon van CHRISTUS, onder de *Christenen*, leert, zijn ijdele vonden van de menfchelijke inbeelding. CHRISTUS is een mensch, die in de H. Schrift alleen daarom Gods Zoon genoemd wordt, om dat hij van God, op eene bovennatuurlijke wijze, in de maagd MARIA is geboren geworden. God, die de wereld fchiep, om zich aan eindige redelijke wezens in de wereld regt bekend te maken, vertoonde zich aan dezen in twee gedaanten, waardoor zij Hem konden zien, hooren en voelen. Die twee gedaanten zijn van Gods wezen niet onderfcheiden. Wil men voor het woord *gedaante* een ander woord bezigen, als daar is *inrigting* of *huishouding* (oeconomia) of *foort van openbaring*, of *wijze van Goddelijke betrekking*, dit is ook goed. Het woord *uitvloeijing* (emanatio) alleen is minder verkieslijk; dit is te wijsgerig. In het Goddelijk wezen kunnen geene uitvloeijingen naar binnen, maar alleen naar buiten plaats hebben. De mensch CHRISTUS, die van God den Vader is uitgegaan, is flechts eene uitvloeijing uit God. Het woord *perfoon* zoude men zelfs kunnen behouden, zoo dat men met de Kerke geloofde aan één eenig Goddelijk wezen, in *drie* onderfchei-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

de-

na C G. Jaar 1517. tot 1552.

dene *perſonen* beſtaande, welke drie *één* zijn. Maar dan moet dit woord *perſoon* genomen worden in den zin van *uitwendige gedaante* , *voorſtelling*. De éénе van deze beide gedaanten heet het woord; deze is door God verwekt bij de Schepping van het Heelal, de andere, de Geest genoemd, is niets anders, dan een wind, waardoor God de ganſche natuur, inzonderheid den mensch, doet leven, in beweging brengt en drijft (*). Beiden waren onder het oude Testament ſlechts ſchaduwbeelden van toekomende dingen , die onder het nieuwe Testament ééns volgen zouden. Die gedaante van het Goddelijk wezen, welke het *woord* heet , werd ten laatſte *vleesch*. God zelf werd op deze wijze met den mensch vermengd. Daarom wordt de mensch CHRISTUS ook God genoemd, en moet hij als God aangebeden worden. Maar ook even daarom heet het *woord* ook vleesch. De andere gedaante van het Goddelijk wezen heeft zich ten tijde van het nieuwe Testament in eene zekere kracht van God geopenbaard, die in de harten der menſchen werkt. Wegens deze verandering heet zij nu niet meer, gelijk onder de Wet, de *Geest* des Heeren of de *Geest van God* , maar de *Heilige Geest*. Deze ſchikkingen heeft God , om der wereld wil , bij ha-

(*) „Exterior homini facies & repræſentatio perſona in ſcriptura vocatur, ut cum dicimus, pulchram habet iste perſonam. — Sed extra Scripturas ſignificatio vocis perſona est Latinis per ſe nota." Ipſius ſunt SERVETI verba; Lib. II. p. 56*b*.

hare ſchepping gemaakt. Hadde het God behaagt eene andere wereld te ſcheppen, zoo hadde hij ook andere gedaanten kunnen verwekken. Zij zullen daarom ook met de wereld eens een einde nemen. Wanneer eens CHRISTUS van zijn rijksbeſtuur aan den Vader zal verantwoording doen, zal er geen Woord, geen Geest, maar God alles in allen zijn (*)."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Omneveld in een' wolk van misbegrippen, moet, dunkt mij, dit ſtelſel van SERVETUS zelfs den ſchranderſten denker voorkomen. Blijken draagt het, wel is waar, van een ſcherp geſlepen vernuft, maar bewijzen levert het tevens, dat hij aan zijne eigen menſchelijke inzigten, rakende de ondeelbaarheid van het Goddelijk wezen, hooger gezag toekent, dan aan de uitſpraken des Bijbels, welke hij zelf voor Goddelijke Openbaringen houdt, waar voor anders, ook naar zijn oordeel, alle Wijsgeerte zwichten moet. Geen wonder derhalve, dat hij bij alle Geestelijken, zoo onder de Roomſchen als Onroomſchen, zich den grootſten haat op den hals haalde. Op 's Keizers bevel werd ſtraks het verkoopen van het beruchte Boek verboden en opgeſchort. Te *Baſel*, waar hij het wagen durfde, andermaal te komen, geraakte hij in de klem des gevaars, om als een Aartsketter door de Overheid ten vure gedoemd te worden. Maar de voorſpraak van OECOLAMPADIUS, wiens

(*) Men vergelijke VAN MOSHEIMS *Verſuch einer Ketzergeſchichte* II *Deel*, *Bladz.* 33-35. en SCHRÖCKHS a. w. V *Deel*, *Bl.* 494-499.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

wiens hart hij door eenen regt verſtandigen brief (*), wel op eenen ſmeekenden toon, doch met eene betamelijke vrijmoedigheid geſchreven, had weten te vermurven, bezorgde hem weder de volkomenſte veiligheid. „De goede man," dus pleitte deze Baſelſche hervormer voor SERVETUS bij de Overheid, „heeft ongelukkiglijk eenen arbeid onder handen genomen, waarvoor hij niet berekend was. Hij heeft zich de moeite gegeven, om de duisternis te verlichten, maar ook om het licht te verduisteren. Er zijn in zijn Boek wel eenige nuttige zaken, doch zij worden verderfelijk door vele bijvoegſelen." Zachter toch konde hij in zijne betrekking niet wel ſpreken (†). Door dit gedrag heeft OECOLAMPADIUS getoond, dat hij een man was van het edelmoedigſte karakter, als die zich door SERVETUS zelven, welken hij te vervolgen zocht, in zijne drift tot bedaren, en in zijn doen tot andere gedachten liet brengen. „Ik verzocht," zoo ſchreef SERVETUS aan OECOLAMPADIUS, „dat gij mij onderrigten zoudt, en gij hebt u daarvan niet alleen onttrokken, maar gij hebt mij verraden!!" (§) Dit was de dolk in

(*) Deze brief kan gelezen worden in de *Epist. ab Eccles. Reformatoribus vel ad eos Scriptæ. Cent.* I. *Epist.* XVI. *p.* 77–79. en in het a. *Verſuch van* VAN MOSHEIM *Bl.* 392, 393.

(†) Zie het geheele ſtuk in VAN MOSHEIMS a. *Verſuch Bladz.* 394.

(§) „Ego a te doceri petebam, quod tamen non feciſti, ſed me *prodiſti.*" Legendum autem hic est *prodidiſti.*

in het hart van OECOLAMPADIUS gestoten! SERVETUS schreef de waarheid. OECOLAMPADIUS had der Overheid er kennis van gegeven, dat SERVETUS te *Basel* was. Gelukkig, dat OECOLAMPADIUS een regt christelijk gevoel had. Zonder dat zoude de vrijmoedigheid van SERVETUS eene gansch andere uitwerking gehad hebben.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Stout op zijnen moed in het tarten der gevaren, trok SERVETUS, ten jare 1533, naar *Italië*, waar hij weldra eenigen aanhang maakte, doch zich even daarom, zoo ras zijne gevoelens bekend waren geworden, niet veilig meer vond. Ettelijke jaren bragt hij vervolgens, zich schuil houdende onder den naam van MICHAEL VILLANOVANUS, door in *Frankrijk*, zich onder de beroemdste mannen diens tijds in de geschiedenis oefenende. Ook daar gaf hij ten jare 1535 het Geografische werk van PTOLOMAEUS in het licht. Te *Parijs* werd hij in het jaar 1536 tot Meester der vrije kunsten, en kort daarna tot Doctor in de Geneeskunde bevorderd; hij schreef een fraai werkje *over de Stropen* (*), hield, met vele toejuiching, voorlezingen over de Wiskunde, Sterrekunde enz., en gaf de doorslaandste blijken zoo van zijne schranderheid als geleerdheid in die studievakken. Inzonderheid muntte hij uit in de Geneeskunde. Bekend is het, dat hij, onder de Geneeskundigen, de eerste was, die eenig begrip van den omloop des bloeds

(*) *Syruporum universa ratio ad Galeni censuram diligenter exposita.*

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

bloeds in het menschelijk ligchaam gevormd heeft (*), hetwelk naderhand door den Engelschen Arts HARVEY verder ontwikkeld is geworden. Ongeveer het jaar 1540 praktiseerde hij, als Arts, te *Charlieu*, een stadje, niet verre van *Lyon*. Hadde een man van zoo groote verdiensten nu alleen in deze hem geopende loopbaan voor de menschelijke maatschappij getracht nuttig te zijn! Maar! daar hij, tusschen de *Galenisten* en de volgers van AVICENNA intredende, voor de Geneeskundigen van beide partijen een wezenlijk licht deed oprijzen, het gene hem met minachting op de toenmalige Artsen deed nederzien, schijnt hem dit in den waan gebragt te hebben, dat hij, ook als Godgeleerde, in helder doorzigt van de geopenbaarde waarheden, alle de Hervormers der Kerk, zoo in *Duitschland* als in *Zwitserland*, verre te boven ging. Zijn gevoel van eigen waarde werd hierdoor niet alleen hoog opgewonden, maar maakte hem, te dezen aanzien, tot eenen geestdriftigen dweeper. Naar zijne dwaze inbeelding was, sedert de tijden der Apostelen, de leer van God, over het algemeen, met de dikste donkerheden bedekt geweest, welke hij alleen in staat ware te verdrijven, daartoe van God zelven bestemd, als één der Engelen, die, volgens de Openbaring van JOHANNES, tegen den draak strijd voeren moest (†).

Met

(*) Het denkbeeld van SERVETUS dien aangaande vindt men in zijne straks te noemen *Restitutio Christianismi p.* 56. Verg. VAN MOSHEIMS a. *Versuch. Bl.* 499.

(†) Zie de Voorrede van zijn straks te vermelden

werk

Met zulken waan bezield, arbeidde hij, te *Vienne*, aan de *Rhone*, werwaarts hij van *Charlieu* met de woning vertrokken was, ter uitgave van een zeer uitvoerig gefchrift, waarin zijne hier voor vermelde gevoelens, met krachtiger bewijzen, naar hij meende, geftaafd werden. Hetzelve had den titel van *het Christendom Hervormd* (*), en kwam ter gemelde plaatfe, zonder haar te noemen, in het licht ten jare 1553. Ook zijn' eigen naam fchroomde SERVETUS voluit op den titel te fpellen, dien verbergende onder de letters M. S. V. dat is: MICHAEL SERVETUS VILLANOVANUS. Zie hier den inhoud des werks, met alle beknoptheid, uit VAN MOSHEIMS breeder uittrekfel van denzelven (†), opgegeven door SCHRÖCKH (§), welke wij hier, ook met

werk *Christianismi Restitutio*, en in het werk zelf *L.* I. *p.* 394. *Seqq. et L.* II. *p.* 19.

(*) De geheele titel was: *Christianismi Restitutio, totius ecclefiæ Apostolicæ ad fua limina vocatio; in integrum restituta cognitione Dei, fidei* CHRISTI, *iuftificationis nostræ, regenerationis, baptismi, et cœnæ Domini manducationis, Restituto denique nobis regno coelesti, Babylonis impiæ captivitate foluta et Antichristo cum fuis penitus destructo.* Dit werk is ten jare 1791, zonder naam en plaats van den uitgever op het titelblad te ftellen, weder in het licht gezonden, vermoedelijk in *Duitschland*, onder den ouden titel van *M. Serveti Christianismi Restitutio.*

(†) In zijn *Versuch* enz. *Bl.* 346-372.

(§) In zijn m. a. w. V *Deel*, *Bl.* 508-511.

N. C. G. Jaar 1517. tot 1552.

met bekorting, meestendeels volgen willen. „In de leer der Drieëenheid is geen zinnenbedrog nopens drie onzigtbare dingen, maar wel eene openbaring van het Goddelijk wezen in het *Woord*, en eene mededeeling van hetzelve in den *Geest*. Zoo is dan de geheele Godheid van Woord en Geest kenbaar in den mensch CHRISTUS. Dit is de verborgenheid der godzaligheid; *God is geopenbaard in het vleesch!* De leer van God wordt verklaard door het licht der natuurleer. In dezelve is het licht de grond aller dingen. God zelf is een licht; en in dit oneindig licht der Godheid is CHRISTUS even zoo verschenen, als de zon in het midden van het geschapen licht. Buiten den luchthemel en den waterhemel is er nog een derde, ongeschapen, hemel, een lichthemel, waarin God en CHRISTUS wonen. Voor het overige is alles één in God, en alles bestaat in hem; dat is, in alle schepselen doet zich een gedeelte van het licht op, dat God uit zich zelf voortgebragt heeft. De menschelijke natuur van CHRISTUS en hare geboorte wordt daardoor verstaanbaar, dat een gedeelte van Gods geest en van het licht, dat God zelf is, in de H. Maagd nedergedaald zijnde, een gedeelte van haar bloed met zich vereenigd, en hetzelve verheerlijkt hebbe. Op die wijze is de mensch CHRISTUS gevormd geworden. Van hier dan, dat zoo wel het bloed van CHRISTUS, als zijn vleesch en zijne ziel God is. In dezen CHRISTUS moeten wij gelooven. Dit geloof is eene belijdenis, dat de mensch JEZUS CHRISTUS Gods Zoon is, die voor onze zonden gestorven en opgestaan is.

Het-

Hetzelve komt uit het hart, en ontſtaat uit eene vrijwillige beweging. Zoodra zich het hart ontſluit, om CHRISTUS voor den Zoon van God en den Heiland der Wereld te erkennen, worden wij regtvaardig en zalig. Het Rijk van CHRISTUS is binnen in den mensch. De zaligheid is alleen een gevolg van het geloof; maar de trappen derzelve hebben hunnen grond in de goede werken. Door den Paus van *Rome* is de ganſche geestelijke wereld hare zuivere onſchuld kwijt geraakt, en door hem heeft de Draak het Rijk van CHRISTUS ontheiligd, een aantal gruwelen invoerende, waaronder de oude leer der Drieëenheid de voornaamſte plaats bekleedt. De Paus van *Rome* ware grooter zondaar, dan de eerſte mensch ADAM; ook hij zoude niet, gelijk deze, alleen met den tijdelijken, maar ook met den eeuwigen dood geſtraft worden (*). De Doop brengt ons in het Rijk van CHRISTUS, maakt ons zalig, vernieuwt en wederbaart ons: maar eerst dan, wanneer het geloof in het hart werkt. Uit dien hoofde is de Kinderdoop volſtrekt ongeoorloofd. Deszelfs verdedigers zijn godslasteraars en moordenaars van den Heiligen Geest. De Kinderdoop zelf is een afſchuwelijk gruwel, eene inſtelling, die het ganſche Chris-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

te-

(*) Met verſchrikkelijke ſchimpwoorden vaart hij uit tegen den Paus, wiens ſchaduwbeelden hij in de geſchiedenis van het Oude Testament opzoekt, ook tegen de Monniken, welke hij met de Sprinkhanen en andere onreine dieren, waarvan in de ſchriften des Ouden Testaments gewaagt wordt, vergelijkt.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

telijk geloof in de war brengt, en de, van CHRISTUS daargestelde, vernieuwing weder vernietigt, of geheel verdwijnen doet."

Groot was de opspraak, welke dit werk allerwege in *Europa* maakte. Elk regtgeaard Christen, zoo Roomsch-Katholiek als Protestant, die hetzelve las, werd vervuld of met medelijden, of met verontwaardiging, of met heet blakenden ijver, om den schrijver, wist men maar, wie hij ware, voor zijne stoute aanranding van de heilige leer der Kerke de strengste straf te doen gevoelen. Nergens had men minder vermoeden op SERVETUS, dan in zijne woonplaats *Vienne*, waar hij als een geleerd Geneesheer zeer geacht was, en aan den Aartsbisschop PALMIER, zijnen voormaligen leerling, eenen aanzienlijken vriend had. Dan in *Zwitserland* waren des mans gevoelens te zeer bekend, om hem niet aanstonds te houden voor den schrijver van het *Herstelde Christendom.* Een, te *Geneve* zijn verblijf houdende, Franschman, WILLEM TRIE, ontdekte hem, als zoodanig, aan een' zijner naastbestaanden te *Lyon*, en deze weder aan den Generaal Inquisiteur van *Frankrijk* MATTHIAS ORY. Hierop werd SERVETUS in hechtenis genomen; dan hij ontsnapte. En nu werd het vonnis uitgesproken, dat zijne beeldtenis, met zijne schriften, openlijk verbrand zoude worden. Dit geschiedde in Zomermaand des jaars 1553. SERVETUS voornemens zijnde, om, in zijne vlugt, langs bedekte wegen *Italië* te bereiken, waar hij zich als Arts ergens wilde nederzetten, hield zich op deze zijne reis onvoorzigtiglijk eeni-

eenige weken op te *Geneve*, waar hij zijne ergste vijanden had. Op het oogenblik van zijn vertrek deed de regering der stad, door KALVIJN daartoe opgewekt, hem grijpen, en gevangen zetten. KALVIJN liet achtendertig punten van bezwaar tegen hem indienen. Het oordeel der Hervormde Kerken in *Zwitserland* werd ingevraagd. En het gevolg was, dat SERVETUS van den Raad te *Geneve* gevonnisd werd, om wegens zijne ketterijen, bijzonderlijk rakende de leer van God en den Kinderdoop, levend, met zijn Boek, het *Herstelde Christendom*, aan de dijë gebonden, verbrand te worden. De uitvoering van hetzelve geschiedde den 27sten van Wijnmaand des jaars 1553. De laatste woorden des lijders waren: „ JEZUS! Gij Zoon van den eeuwigen God! ontferm u mijner!" FAREL, die den ongelukkigen op de strafplaats, in de jongste oogenblikken, bijstond, zocht hem te bewegen, *den eeuwigen Zoon van God* aanteroepen, maar te vergeefs.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Vrij algemeen werd het gedrag van KALVIJN tegen SERVETUS, in die landen, waar de Protestantsche Kerk geene vaste grondslagen had, door de Protestanten afgekeurd, omdat de vervolgingen, welke dezen daar van de Roomsch-Katholieken ondergingen, hier door schenen gewettigd te zullen worden. In de Protestantsche landen daarentegen werd KALVIJNS ijver ter uitroeijing van de ketterij eens mans, die voor een' Godslasteraar gehouden werd, zeer geprezen. Zelfs MELANCHTHON, een man, anders van een zeer zacht bestaan, dat door de edelste godsdienstbeginselen bestuurd werd, betuigde aan

KALVIJN zijn welgevallen, zoo over het gene deze in de zaak van SERVETUS gedaan had, als over het tegen dien Aartsketter door de Overheid van *Geneve* geſtreken vonnis. In latere tijden evenwel hebben vele Proteſtanten het gedrag van KALVIJN, omtrent SERVETUS, uit een gansch ander oogpunt beſchouwd. In onze tijden ten minſte hindert hetzelve zoo niet allen, dan den meesten, als eene zwarte vlek op 's mans anders zoo blank karakter. Ware dus de zaak in onze dagen voorgevallen, KALVIJN hadde gewisſelijk van alle zijne weldenkende geloofsgenooten zich de hoogſte verontwaardiging op den hals geladen. Geene meerder achting, maar de uiterſte verachting van alle verlichte Christenen, zonder onderſcheid van belijdenis, hadde hij te wachten gehad. Trouwens, hadde KALVIJN, en met hem SERVETUS, thans geleefd, deze zoude door hem niet ten vure vervolgd zijn geweest. Dus zijn de tijden, te dezen aanzien, den God des vredes zij gedankt! veranderd. Ik meen derhalve, dat dit ter verſchooning van KALVIJNS gedrag in aanmerking moet genomen worden. Die wreede onverdraagzaamheid, welke thans met het hoogſte regt in hem gewraakt wordt, moet minder worden toegeſchreven aan zijnen geest, dan wel aan den geest zijns tijds. Algemeen waande men, dat, zoude de naauwelijks geſtichte Proteſtantſche Kerk niet ſpoedig weder inſtorten, de ſtrengſte maatregelen tegen de ondermijners van hare grondſlagen genomen, en zij, ter eere van God, met den dood geſtraft dienden te worden. Ook de burgerlijke wet, betreffende het

ſtraf-

ſtraffen van Ketters met den vuurdood, was nog in hare kracht, onder de Proteſtanten te *Geneve* (*). Het algemeen gevoelen, zoo van de aanzienlijkſten, als onaanzienlijken des volks, pleitte voor derzelver wettigheid, gegrondheid en heilzaamheid. En niettemin beproefde toch KALVIJN zijnen invloed bij den Raad, om de wijze der doodſtraf te verachten. Maar dit was vruchteloos (†). Ja met betrekking tot KALVIJN, die zich als een zoo hevig vijand van SERVETUS had doen gelden, moet hier vooral niet uit het oog verloren worden, dat SERVETUS nog grooter vijand van KALVIJN toonde te zijn, dan ooit deze van hem is geweest. SERVETUS had, terwijl hij te *Geneve* gevangen zat, in die ſtad, zelfs onder de leden van den Raad, die zijne regters waren, geheime vrienden. Dezen vleiden hem met de hoop, dat, indien hij maar met mannelijke taal zijnen vijand tegentrad, hem de moed wel ontzinken zoude, van hem aan het leven te komen. Dit blies SERVETUS, van natuur niet zeer verſaagd, nog meer in ſtoutheid op, zelfs tot onbeſchoft worden toe. Hij beantwoordde KALVIJN doorgaans met een *Mentiris!* d. i. *Gij liegt het!* Hij gaf hem allerlei ſcheldnamen, als *lasteraar*, *bedrieger*, *ſchurk*, *duivel*, en ik weet niet, wat al meer? Hij betigtte hem, in vollen ernst, bij den Raad van tooverij, noemende hem SIMON, den *Toovenaar*,

na. C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) Zie de *Hist.* van M. SERVETUS, door VAN ALWOERDEN, *Bladz.* 117.

(†) Zie de a. *Hist.* van SERVETUS, *Bl.* 116.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

naar, en hem waardig houdende, om als zoodanig eenen uit de ſtad gejaagd, en ja met den dood geſtraft te worden. Hadde SERVETUS eens KALVIJN in zijne magt gehad, zoo zoude hij hem ongetwijfeld geene genade meer bewezen hebben, dan KALVIJN hem nu bewezen heeft (*). Over het geheel was het gedrag van SERVETUS, zoo tegen zijne regters, als beſchuldigers, niet het gedrag van eenen ſtillen christen, die op Gods hulp betrouwende, met vrijmoedigheid van geest, zijne onſchuld bepleitte, maar dat als van eenen ſchuldigen, die door overſpannen barschheid zijnen vijanden vrees dacht aan te jagen, en hen af te ſchrikken. Hier van is SERVETUS, na het aanhooren van zijn onherroepelijk vonnis, zelf volkomen overtuigd geweest, zoo dat hij KALVIJN bij zich in de gevangenis liet noodigen, om hem vergiffenis voor de hem aangedane beleediging te vragen. Wanneer men dus alles zamenneemt, blijkt het genoegzaam, dat de oorzaak van SERVET's veroordeeling gelegen is geweest in zijne eigene halsſtarrigheid tegen zijne regters, en bijzonderlijk tegen KALVIJN, die, ſchoon een welgeaard christen, nogtans mensch was van gelijke aandoeningen, als andere menſchen (†). Dode-

(*) Zie de *Hist. van* SERVETUS, door VAN ALWOERDEN; *bl.* 105 en 113. en VAN MOSHEIMS *Verſuch* enz; *bl.* 256, 257.

(†) Men ziet dat allerduidelijkst uit KALVIJNS woorden in zijnen, hier voor reeds door ons aangehaalden, brief aan SULCER, welke dezen zijn: *Neque ego*

delijke gevolgen moest toch naar den aard der zake deze halsſtarrigheid hebben, als die, met geweld, indruischte tegen de gewoonten diens tijds, tegen het gevoelen des volks, tegen de kracht eener nog niet afgeſchafte wet, tegen de algemeene vrees voor een ſchromelijk bederf der Kerke, en tegen de zwakheid van derzelver handhavers en beſtuurders. Niet dan te laat ſchijnt SERVETUS, toen al de hoop op vrijſpraak verijdeld was, van die halsſtarrigheid berouw gehad te hebben, welke hij nu zag, dat hem den dood had berokkend. En daar die halsſtarrigheid, gelijk wij gezien hebben, haren wortel had in de gewaande vriendſchap, die hem te *Geneve* van zekere lieden werd toegedragen, met geen ander oogmerk, dan om KALVIJN te doen vallen, zoo had hij dan in den grond der zake alleen aan de doortrapte, maar mislukte baatzucht van dezen zijn ongeluk te wijten. Merkwaardig zijn de woorden van den oordeelkundigen VAN MOSHEIM, waarmede hij in zijn meermalen aangehaald werk een vertoog ſluit, alleen ingerigt, om KALVIJN met SERVETUS te vergelijken, en den eerſten zoo veel hem mogelijk was, van het misdadige, tegen den anderen begaan, vrijtepleiten (*). „KALVIJN," ſchrijft hij, „zoo wel als SERVETUS, waren, met alle hunne zwakheden, beide opregte, godzalige, man-

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552.

ego disſimulo, quin officii mei duxerim, hominem plus quam obſtinatum & indomitum, quoad in me erat, compeſcere, ne longius manaret contagio.

(*) Zie 's mans m. a. *Verſuch* enz. *Bl.* 258.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

mannen. Daar van geeft hun einde getuigenis. Zij ſtierven beiden, als regtvaardigen, die door geene aanklagt van het geweten verontrust werden. SERVETUS erkende, voor dat hij ter dood geleid werd, het onregt, dat hij KALVIJN had aangedaan, en bad hem om vergiffenis. En naar den aard der christelijke liefde mogen wij gelooven, dat insgelijks KALVIJN, over de misſlagen, welke hij aan SERVETUS begaan had, voor zijn ſterven wel berouw zal gehad hebben. De liefde hoopt alles. Schijnt het wat aanſtootelijk, te denken, dat God beider zielen om diens Heilands wil, welken zij ſtervend aanriepen, begenadigd hebbe, zoo is evenwel die gedachte voor de waarheid niet ſchadelijk; zij is eene zwakheid der liefde, welke de liefde zelve ligtelijk zal overzien (*)."

Berigt van J. V. GENTILIS.

Met eene diergelijke ſtrengheid is, na de regtspleging van SERVETUS, in *Zwitſerland*, geen zoogenoemde ketter meer behandeld geworden. Wel is er ten jare 1566 onthalsd zekere JOHANNES VALENTINUS GENTILIS, geboortig uit *Coſenza*, in het *Napelſche*, en ook van belijdenis een Antitrinitaris. Doch bij het vellen van dezes mans vonnis waren andere verzwarende omſtandigheden gekomen. Onge-

(*) Zie, behalve de aangehaalde Schriften, betreffende SERVETUS, ook nog *Bibliotheque Raiſonnée*; *T.* II. *P.* I. *p.* 88-176 en NICERONS *Nachrichten von berumter gelehrten*; IX *Deel*, *Bl.* 325-343. Ook herleze men het gene hier voor reeds, ter verdediging van KALVIJN, is aangemerkt, XXI *Bl.* 33-37.

geveer het midden der zestiende eeuw had zich te na C. G. Jaar 1517. tot 1552.
Geneve gevestigd eene Proteſtantſche gemeente van *Italiaanſche* vlugtelingen. Onder dezen bevond zich de gemelde GENTILIS, wiens gevoelen hier op nederkwam, dat God in de eeuwigheid eenen hoogst voortreffelijken Geest geſchapen hadde, die naderhand in de volheid des tijds mensch ware geworden. Vermaand zijnde, door het konſiſtorie der gemeente, waartoe hij behoorde, dit zijn gevoelen niet te verbreiden, verklaarde hij, dat zijn geweten hem noopte, om zijne medechristenen, naar het, hem van God geſchonken, licht in de waarheid, zoo veel hij konde, wijzer te maken tot zaligheid. Hierop werd hij gevangen genomen, en ſtraks zijn vonnis uitgeſproken. Hetzelve beſtond daarin, dat hij zijn gevoelen plegtiglijk moest afzweren, zijne hiertoe betrekking hebbende ſchriften in het vuur werpen, en in de ſtad blijven, tot dat hem vrijheid, van er buiten te gaan, vergund wierd. Aan de beide eerſte punten voldeed hij; maar aan zijne belofte, nopens het laatſte, afgelegd, werd hij weldra ontrouw. Hij koos de vlugt, omzwervende in *Zwitſerland*, in *Frankrijk*, in *Polen* en elders. Meer dan ééns geraakte hij, om zijn overal uitgeſtrooid gevoelen, in de boeijen, en werd telkens gebannen. Eindelijk werd hij, niet zoo zeer om zijn gevoelen, als wel om dat hij het vonnis van banning, tegen hem uitgeſproken, had geſchonden, te *Gex* onthoofd. In zijne jongſte oogenblikken roemde hij, zoo men zegt, den dood te ondergaan ter eere des Vaders, als willende niet den

naam

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

naam dragen, dat hij voor den Zoon van God geleden hadde (*).

Van M. GRIBALDI.

Minder geruchts wekkend waren de lotgevallen van dezes mans vriend MATTHEUS GRIBALDI, een' zeer voortreffelijken regtsgeleerden uit *Padua*, die, ook tot de gemeenschap der Protestanten overgegaan zijnde, onder dezen zijn licht wilde laten schijnen ter verheldering van de verborgen leer, aangaande God, den Vader, den Zoon en den Heiligen Geest. Hoogleeraar in de regten zijnde te *Tubingen*, verspreidde hij daar in geschrift zijn gevoelen, volgens het welke er drie eeuwige Goddelijke geesten waren, van welken de Zoon en de Heilige Geest den hoogsten God, die even daarom de Vader genoemd werd, ondergeschikt waren. Het dreigend gevaar voor zijn leven, hieruit ontstaan, ontweek hij, door eene spoedige vlugt, zijnen post, dien hij met glans vervulde, verlatende. Hij begaf zich naar *Zwitserland*, waar hij te *Geneve*, naar men verhaalt, met KALVIJN in gesprek dacht te komen, doch werd te *Bern* gevangen gezet. Kort daarna evenwel kreeg hij weder zijn ontslag. In *Geneve* werden hem nieuwe lagen gelegd, die hij ontging door een' natuurlijken dood. Hij stierf in het jaar 1566 (†).

Wan-

(*) *Vid.* SANDII *Bibl. Antitr. p.* 26 & *Nucleus Hist. Eccl. p.* 427. 428. Men verg. SCHRÖCKHS a. w. *D.* V, *Bl.* 519, 520.

(†) *Vide* SANDII *Bibl. Antitr. p.* 17, 18; en men verg. SCHRÖCKHS a. w. *D.* V, *Bl.* 520.

Wanneer men de gevoelens dezer geleerde mannen met elkanderen vergelijkt, zoo ziet men, dat zij in de zaak gansch niet ééns denkend zijn geweest, en toch, eigenlijk gezegd, geene nieuwe gevoelens ter bane gebragt hebben. De meesten waren voorſtanders der oude leer van ARIUS, welke de een hunner dus verklaarde, de ander weder zoo. SERVETUS alleen onderſcheidde zich van hen. Deze ſtond meer in het begrip van PAULUS van *Samoſate*, Bisſchop van *Antiochië*. Van die allen verſchilde JOHANNES PAULUS ALCIATUS, een edelman uit *Milaan*, die als Proteſtant zijn vaderland verliet, om in ruimer lucht openlijk zijnen Godsdienst te belijden. Te *Geneve*, werwaarts hij zich begeven had, ontdekte hij, ter kwade plaatſe, zijne gevoelens als een *Antitrinitaris*. Er zich niet meer veilig achtende, of, gelijk anderen ſchrijven, uit de ſtad gebannen zijnde, vertrok hij naar *Polen*; doch ook hier dreigde hem een zwaar onweder. De burgers der Akademie van *Krakau*, waar hij zich ophield, beſchuldigden hem van *Arianisme*. Hij verdedigde zich met de ſtelligſte verzekering, dat hij geen *Ariaan* was, betuigende, dan nog liever te willen heeten eenen *Mariaan*. Dien naam verkoos hij, als geloovende, dat CHRISTUS de Zoon was van den levenden God en van MARIA. Hij bleef alzoo verder ongemoeid, maar verhuisde naar *Dantzig*, waar hij ten jare 1565 overleden is. Welke zijne eigenlijke gevoelens geweest zijn, is onzeker. VAN MOSHEIM meent, (*) dat hij,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van J. P. ALCIATUS.

(*) In zijne *Kerkel. Geſch. D.* VII; *Bl.* 337.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

hij, niet tegenstaande zulks te *Krakau* door hem ontkend werd, hij echter wel degelijk een *Ariaan* geweest is. Dan VENEMA (*) hield hem voor een *Samosateen*, in begrippen van SERVETUS niet veel verschillende. Maar SCHRÖCKH (†) schijnt met de meesten van gedachte te zijn geweest, dat hij, onder de Protestanten, een nieuw gevoelen verspreid heeft, daarin bestaande, dat CHRISTUS, als Gods Zoon, eerst uit MARIA zijn aanwezen gekregen hebbe. En deze gedachte is wel de meest aannemelijke.

ALCIATUS is derhalve de eerste, welke ons hier, onder de Protestanten, voorkomt, als een Antitrinitaris, die het oude gevoelen van PHOTINUS hernieuwde. Deze Bisschop van *Sirmium*, geleefd hebbende in de vierde eeuw, had, gelijk voorheen verhaald is, staande den *Ariaanschen* twist, zich onderscheiden door de volgende begrippen: ,, JEZUS CHRISTUS ware geboren uit den Heil. Geest en de Maagd MARIA; voor dien tijd had hij geen bestaan gehad; een zeker uitvloeisel uit God, of het Goddelijk verstand, dat het *Woord* wordt genoemd, ware op dezen buitengewonen mensch nedergedaald. Uit hoofde dezer verandering van het Goddelijke *Woord* met zijne menschelijke natuur, ware JEZUS, de *Zoon* van *God*, ja God zelf, genoemd. De H. Geest ware geen onderscheiden Persoon, maar eene hemelsche kracht, voortkomende van de Godheid (§)."

Be-

(*) *Hist. Eccl.* VII. *p.* 489.

(†) In het a. w. V *Deel*, *Bl.* 520, 521.

(§) Zie VAN MOSHEIMS *Kerkel. Gesch.* II *Deel*, *Bl.* 154.

Behalve ALCIATUS zijn ten zelfden tijde waarschijnlijk verscheidene Antitrinitarissen in dit gevoelen geweest. De geschiedenis altoos levert ons van nu aan er vele voorbeelden van op. Dat trouwens dit grove wanbegrip natuurlijker wijze hier of daar weder uit de vroegere tijden moest worden opgehaald, bragt het groote verschil in denkbeelden mede van die spitsvindige menschen, welke, aan de eenvoudige Bijbelsche voordragt eener voor ons eindig verstand onverklaarbare leer zich niet houdende, elk langs eenen bijzonderen weg, haar door het licht der in dezen te kortzigtige wijsgeerte wilden opklaren. Het scheen, indedaad, als of een ieder van hen naar de eer zocht te dingen van in dezen de Hervormer te zijn. In de gemeenschap der Antitrinitarissen was geene de minste éénstemmigheid van geloof en begrip. Het gene de een stelde, werd weder door den anderen verworpen. Geen wonder derhalve, dat, bij het opdelven der oude gevoelens, nopens de leer van Gods natuur, ook in het bijzonder het oude gevoelen van PHOTINUS weder verlevendigd werd. Het zij dan, dat ALCIATUS de eerste geweest zij, die dit gevoelen den Protestanten heeft aangeprezen, het zij hij slechts voor één' van de eersten, die zulks gedaan hebben, moet gehouden worden, ontwijfelbaar is het, dat de vernieuwde opkomst van hetzelve afteleiden is uit een zeker genootschap van *Italiaansche* Antitrinitaris-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van andere Antitrinitarissen, bijzonderlijk in Italië.

154, 155 en dit ons werk hiervoor IV *Deel*, *Bladz.* 361–363.

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

risſen, 't welk ten jare 1546 te *Vicenza* in *Venetië* ontdekt, maar aldaar, met verlies van twee leden, JULIUS TREVISANUS en FRANCISCUS DE RUEGO, die, ter dood veroordeeld, als martelaars omkwamen, door den ſterken arm van de Inquiſitie uit elkander verſtrooid werd. Onder de vlugtende leden van dit genootſchap worden, behalve ALCIATUS, geteld BERNARDUS OCHINUS, NICOLAUS PARUTA, JACOBUS DE CHIARI, FRANCISCUS NIGER, DARIUS SOCINUS en LELIUS SOCINUS. Hun geheele getal wordt op omtrent veertig begroot. Allen worden zij gezegd mannen van eenen aanzienlijken rang geweest te zijn, die in verſtand en geleerdheid uitblonken. Sommigen van hen ſchijnen hunne veiligheid gezocht te hebben in *Turkijë*; zekerder gaat het, dat velen in *Zwitſerland* zich hebben nedergezet; anderen in *Moravië*. De meesten evenwel weken naar *Polen*. Alzoo wordt deze gebeurtenis eenvoudiglijk verhaald door SANDIUS (*), door LUBIENIEZKI (†), WISSOWATIUS (§). VAN MOSHEIM houdt dezelve voor een louter verdichtſel der *Socinianen*. Evenwel, naar het mij voorkomt, doet er zich in dit kunsteloos berigt, op zich zelf beſchouwd, niets op, dat den ſchijn van waarheid mist. Alleen of alle de opgenoemde perſonen juist wel leden van het genoot-

(*) *Narrat. Compend. de Unit. apud.* SAND. *p.* 210. *et ſeqq.*

(†) *Biblioth. Antitr. p.* 18. *et ſeqq.*

(§) *Hist. Ref. Pol. p.* 107. *et ſeqq.*

nootschap geweest, en zoo ja, of zij dan al vlugtende naar elders verhuisd zijn, is iets, dat bedenking baart. Van OCHINUS althans weet men, met zekerheid, dat hij reeds ten jare 1543 *Italië* verlaten heeft (*). Wijders kan men ook uit alles genoegzaam opmaken, dat de beide *Socinussen* in de vergaderingen van dit genootschap zelden of nooit zijn tegenwoordig geweest. Dezen woonden te *Siena*; en het zal toch ten minste LELIUS SOCINUS, een' jongman van niet meer dan twintig jaren, wel niet gevlijd hebben, dikwerf naar *Vicenza* te reizen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Italië, alschoon, door de omstandigheden der zake, niet geschikt, om het tooneel eener algemeene Kerkhervorming te worden, droeg nogtans in zijnen boezem al vroeg vele verstandigen, die LUTHERS ontwerp, dat in *Duitschland* ten uitvoer gebragt werd, goedkeurden. Het is uit dien hoofde alleszins te denken, dat ook dezen in het geheim zich zelven vereenigd hebben, om ter bevordering van een, hunnes achtens, zoo prijsselijk werk hunne geringe pogingen aantewenden. Deze Italiaansche Hervormers nogtans hadden geene bijzondere redenen, om in allen deele LUTHERS begrippen te omhelzen. Los geworden van de banden der Roomsch Katholieke Kerk, begeerden zij, voor zich, even zulk eene vrijheid van gevoelen, als elk Christen, zijns verstands magtig, bij het navorschen der waarheid, naar den geest van het Protestantisme, moest worden toegekend. Dan dewijl zij niet zoo, gelijk hunne Broeders in

(*) Zie VAN MOSHEIMS *Kerkel. Gesch.* VII *D. Bl.* 335.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

in *Duitschland*, door een vooraf langzaam opgekomen licht van godsdienſtige opklaring waren voorbereid, was het geenszins vreemd, dat velen hunner niet alleen het ganſche Schoolſche zamenſtel der Christelijke leer beſchouwden, als bedorven door de ſcholastiekerij der middeneeuwen, maar ook de leer zelve, in alle punten, hielden voor eene uitvinding van menſchen, uit de Wijsgeerte der oude Grieken grootendeels ontleend en opgehaald. Met zulk een overdrift van verſtandelijk onderzoek viel hun oog voornamelijk op de leer van Gods natuur. Zoo als die in de Kerk algemeen beleden werd, was zij, naar hunne meening, ongerijmd. In den Bijbel werd zij gansch anders voorgedragen. Van de wijsgeerige omkleedſels der Scholen behoorde zij ontdaan te worden. Maar hoe werd zij dan in den Bijbel voorgedragen? Daarin konden deze ijverige zoekers naar waarheid het niet ééns worden. Wij hebben gezien, hoe de vermelde *Antitrinitarisſen* hierin van elkanderen verſchilden; en zoo was het met alle de overigen. De geſchiedenis is in dezen eene onwraakbare getuige. In het vervolg zal alle bedenking, die er misſchien hieromtrent nog overblijft bij ſommigen, van zelve genoegzaam wegvallen. Dit zoo zijnde, is het dan ook, over het geheel, onwaar, hoe waarſchijnlijk voor het overige het berigt zij van een, te gemelden tijde in *Venetië* beſtaan hebbend, genootſchap van *Antitrinitarisſen*, dat, gelijk er door SANDIUS, LUBIENIEZKI en WISSOWATIUS, door den eenen duidelijker, dan door den anderen, wordt bij gemeld, alle deszelfs leden het oude gevoelen van

PHO-

PHOTINUS gezamenlijk zouden hebben aangenomen, en door hen allen dus gelegd waren de grondſlagen van het ſtelſel van Godgeleerdheid, dat naderhand onder den naam van het *Sociniaanſche* in de Kerk zoo veel gerucht heeft gemaakt. Voor het naast mag men denken, dat de meesten Ariaanschgezind zijn geweest. In zoo verre evenwel is dit beſcheid van SANDIUS en de beide anderen niet van waarheid, naar het zich laat toeſchijnen, ontbloot, dat er onder de veertig leden wel, buiten ALCIATUS, dezen en genen meer zullen zijn geweest, die het gevoelen van PHOTINUS beleden hebben. En dezen zullen gewisſelijk hetzelve allerwege hebben voortgeplant.

De laatſte der gemelde leden van het *Venetiaanſche* genootſchap der *Antitrinitarisſen*, ook de voornaamſte, gelijk het zich laat aanzien, zoo in ſchranderheid als in geleerdheid, LELIUS SOCINUS, was, gelijk men weet, de grondlegger van de gemeenſchap, die naar zijnen naam de *Sociniaanſche* heet. Maar ook van dezen blijkt het duidelijk genoeg, dat hij, als Lid van het genootſchap der *Antitrinitarisſen*, te *Venetië* geen *Photiniaan* is geweest. Hij was geboren, te *Siena*, uit het aanzienlijke geſlacht van SOZZENI; en een zeer bekwaam Regtsgeleerde zijnde, had hij zich, als een Antitrinitaris, waarſchijnlijk in het eerst, meer dan iemand van zijne geloofsgenooten, zeer verborgen gehouden. Dit deed hij altoos in vervolg van tijd. Niet voor het jaar 1547 verliet hij zijn vaderland, zijnen weg nemende naar *Zwitſerland*, en vervolgens naar *Duitschland.*

NA C. G. Jaar 1517. tot 1552.

land. Als een man, in onderscheidene wetenschappen geoefend, wist hij zich overal bij de geleerden in die landen aangenaam te maken. En een doorkundig Theologant zijnde, die bij uitstek ervaren was in het Hebreeuwsch en Grieksch, verwierf hij, in het bijzonder, de achting van MELANCHTHON, KALVIJN, BULLINGER, PETRUS MARTYR, BEZA en anderen. MELANCHTHON ging zoo hoog met hem, dat hij hem in zijn huis de voorregten van zijn gezin deed genieten. Van *Wittenberg*, waar hij zich sedert het jaar 1548 had opgehouden, reisde hij ten jare 1551 naar *Polen*. Hier openbaarde hij zijne bijzondere gevoelens nopens Gods natuur aan deze en gene vrienden, van welken eenigen hem straks aanhingen, zoo als de Biechtvader der Koninginne LISMANIN, van wien hier voor in de geschiedenis der Hervorming van dat Rijk is gewaagd geworden (*). Niet lang evenwel was aldaar zijn verblijf; want ten zelfden jare 1551 bevond hij zich reeds in *Zwitserland*, waar hij als een Antitrinitaris in verdenking viel bij KALVIJN, die hem deswegens vriendelijk waarschouwde. Het vervolgens te *Zurich* met SERVETUS voorgevallene maakte hem voorzigtig, hem radende, zijne gevoelens onder zulke verschrikkelijke vijanden, als dezelven daar te wachten hadden, met alle behoedzaamheid te verbergen. Te *Zurich* bleef hij dus volkomen veilig, als een Lid der hervormde Kerk, in rust zijne dagen eindigende, den 16den van Bloeimaand, ten ja-

(*) *Bladz.* 22 en volgg.

jare 1562. Uit zijne in het licht gezonden schriften, als daar waren eene *Verhandeling*, bij wege van gesprekken tegen het Ketterdoden, ten jare 1554, en een *Vertoog over de Sacramenten*, ten jare 1560 uitgekomen, waren zijne gedachten over de leer van God zoo zeer niet optemaken. Hij had die opzettelijk ontwikkeld in afzonderlijk daartoe ingerigte schriften, welke hij wijslijk onder zich hield tot verdraagzamer tijden, en bij zijnen dood achterliet aan zijns Broeders Zoon FAUSTUS SOCINUS, die, gelijk wij zien zullen, er openlijk gebruik van heeft gemaakt.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van de Antitrinitarisfen in Polen.

Na den dood van LELIUS SOCINUS groeiden al lengs de *Antitrinitarisfen* in *Polen* zeer aan, ondersteund wordende door het gezag van achtbare Godgeleerden, die hun onder de hand waren toegedaan, en van welken sommigen niet schroomden, met hen dezelfde leer in het openbaar te belijden. Nergens was de vrijheid in den Godsdienst meer onbeperkt, dan daar te lande, waarvan zij, allengs zich meer en meer ontdekkende, ten laatsten een al te veel opspraak verwekkend gebruik maakten. De *Hervormden*, onder welken zij, even als onder de *Lutherschen*, in rust en vrede, vermengd leefden, ervoeren hier over onaangenaamheden, van den kant hunner *Zwitsersche* Geloofsbroederen, die het dulden eener openbare aandruisching tegen de algemeen omhelsde leer van God zeer euvel namen. Dit wekte de aandacht van het Rijksbestuur, inzonderheid nadat de Antitrinitarisfen, ten jare 1563, op de Synode te *Pinkzow*, bij oogluiking nog on-

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

gemoeid zijnde gebleven, zich zelven eindelijk op de Synode te *Petrikow* in het jaar 1565 van de Luthersche en Hervormde gemeenschap hadden afgescheiden. Op dezen grond werd ten zelfden jare 1565 op den Rijksdag van *Petrikow* besloten, dat de voorstanders der nieuwe gevoelens, als eene afzonderlijke gezindte, in de voorregten eener algemeene gewetensvrijheid deelen zouden. Intusschen onderscheidden zich deze Poolsche Antitrinitarissen zeer van elkanderen in gevoelens. Er waren, die, uitgezonderd het Apostolische Geloofsformulier, alle de overige oude Kerkbelijdenissen verwierpen, en beweerden, dat de Zoon van God wel waarachtig God, maar minder dan de Vader ware, dien hij even daarom ook hadde vereerd en aangebeden. Dezen, grootendeels het *Ariaansche* Stelsel omhelzende, schijnen uit de gezindte der Doopsgezinden herkomstig geweest te zijn. Want zij ijverden zeer tegen den Kinderdoop, alleen den doop der bejaarden, bij wijze van indompeling, geoorloofd houdende en aanprijzende. Ook beweerden zij, dat het geenen Christen betaamde, een overheidsambt waartenemen, en de wapenen tegen vijandelijken overlast te dragen. Aan het hoofd van dezen was PETRUS GONESIUS VAN GONIACZ. Anderen weder hielden, met de oude *Photinianen*, staande, dat Gods Zoon niet aanwezig ware geweest voor zijne menschelijke geboorte uit MARIA. Dezen maakten den kleinsten aanhang uit. Beide partijen evenwel droegen, naar hunne eigen verkiezing, éénen naam, dien namelijk van *Unitarissen*. Ook was dezelve voor hen zeer

ge-

gepast, nademaal zij zich beroemden te gelooven aan éénen éénigen God, zonder alle onderſcheid van perſonen, gelijk zij gewoon waren zich uittedrukken. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van de Farnovianen.

In den beginne, na dat deze Unitarisſen zich van de Lutherſche en Hervormde gemeenſchap hadden afgezonderd, waren zij allen, onder en met elkanderen, ééne gezindte. Dan al aanſtonds rezen er bij hen hevige geſchillen, die eene ſcheuring dreigden, en ook ten gevolge hadden. STANISLAUS FARNOVIUS, die, gelijk denkend met GONESIUS, tot de Ariaanschgezinden behoorde, ſtichtte ongeveer het jaar 1568 te *Sandek*, onder de beſcherming van den bevelhebber dier ſtad, eene kerk en ſchool, welke beiden vervolgens zeer vermaard werden. Van dezen Poolſchen Leeraar hebben de Ariaanschgezinde Unitarisſen den naam gekregen van *Farnovianen*. Niet langer nogtans dan zes en veertig jaren mogt het dezer gezindte gebeuren, dat zij haar beſtaan hield. Na dat FARNOVIUS in het jaar 1614 geſtorven was, vereenigden de meesten zich met de *Photinianen*, toen *Socinianen* genoemd; terwijl de overigen weder overgingen tot de gemeenſchap der Hervormden.

Van de Budneanen.

De anderen, die het gevoelen van PHOTINUS omhelsden, werden verdeeld in twee onderſcheidene aanhangen, waarvan de eene zich meer ſtiptelijk hield aan de oude leer van gemelden Bisſchop, en de andere dezelve geheel en al overdreef. Deze laatſten trokken uit de beginſelen hunner leer vrij eigenaardige gevolgen, waaruit derzelve ongegrond-

 heid

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

heid voor anderen ten duidelijkfte kon blijken. Zij hadden tot hunnen voorganger SIMON BUDNEUS, Predikant onder de Unitarisfen in *Litthauen*. Deze man was van gevoelen, dat aan CHRISTUS geene Goddelijke aanbidding toekwam, als zijnde Hij niet door eene bijzondere daad der Goddelijke magt voortgebragt, maar, natuurlijker wijze, gelijk alle andere menfchen, geboren. Hoe beftaanbaar ook deze meening ware met de gronden der Photiniaanfche leer, volgens welke de Heiland toch niet hooger befchouwd konde worden, dan als een Goddelijk afgezant, hoedanig JOHANNES, de *Dooper*, was geweest, of één der Profeten van den ouden tijd, zoo werd nogtans dezelve van de meeste *Photinianen* verworpen als onkristelijk, als halfjoodsch, als godslasterlijk. En uit dien hoofde werd BUDNEUS zelf, ten jare 1584 van zijnen dienst afgezet, en met allen, die hem aanhingen, uit de gemeenfchap der Unitarisfen gebannen. Er wordt echter verhaald, dat deze BUDNEUS naderhand zijne dwaling openlijk erkend, en met zijne geloofsgenooten weder is verzoend geworden (*). Eén der meest beruchte *Budneanen* was FRANS DAVIDS, een geboren *Hongaar*, Predikant te *Klaufenberg*. Als zoodanig, naar alle aangewende moeite, onbekeerlijk, werd hij eindelijk gevangen gezet, en overleed in den kerker ten jare 1579. Goddeloos in de daad waren dezes mans gevoelens. Zie hier de meest aanftotelijken. I. CHRISTUS is niet ontvangen van den

(*) *Vid.* SANDII *Bibl. Antitr. p.* 54, 55.

den Heiligen Geest, maar uit het menfchelijk zaad van JOSEF. II. Hij fprak wel door den Heiligen Geest, die evenwel niet altijd profetisch was. Dierhalve is niet alles, wat hij heeft gefproken, goddelijk geweest. III. Hij zal ééns wederkomen, om te *Jeruzalem*, dat dan herbouwd zal worden, den troon zijner heerlijkheid te beklimmen, en op eene allerheiligfte wijze het beftuur in handen te hebben over de aarde. IV. Geen andere eerdienst komt hem toe, dan het gehoorzamen van de bevelen, die Hij, als een Gezant van God, éénmaal hier op aarde gegeven heeft. V. Het geloof in Hem is niets anders, dan het gene hij eens gezegd, dat is geleerd en beloofd heeft, voor waarachtig te houden. VI. Hem aan te bidden is hetzelfde als geftorvene heiligen aan te bidden. VII. Het is zelfs voor God beleedigend, dat wij, Hem aanroepende, van Hem begeren, dat Hij voor ons bidde, en onze voorfpraak zij. Hij is thans geen Middelaar meer. Onder Gods befcherming wacht Hij in ftilte op eene gelukkiger toekomst, wanneer eens alle zijne vijanden zullen te onder gebragt zijn, en Hij met zoo veel te meer glans als Koning optreden kan, die der menfchen belang bij God dan zal handhaven. Tot dien tijd toe hebben wij geene hulp van Hem te wachten, en betaamt het ons, zonder zijne bemiddeling, alleen op God te vertrouwen (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De

(*) *Vid.* VENEMÆ, *V. C. Hist. Ecclef. D.* VII, *p.* 493, 494.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

De eigenlijke *Photinianen*, onder des zich in *Polen* al meer uitbreidende, maakten zich vermaard door het uitgeven van veelvuldige ſchriften, door het ſtichten van gemeenten, door het oprigten van ſcholen, het aanleggen van bijzondere boekdrukkerijen, enz. Te *Rakow* onder anderen liep dit alles, met zigtbaren voorſpoed, zamen, en werd ten jare 1577 eene Poolſche overzetting van het N. T. gedrukt. Hierop volgde in het jaar 1574 de eerſte Katechismus dezer gezindte, die gedrukt te *Krakaw*, en vervaardigd was door GEORG SCHOMANN, een' geboren *Sileſiër*, Predikant te *Pinkzow* (*). Dezelve was opgeſteld, om de bezwaren van laster, die men, als waren zij oproerzieke *Wederdoopers*, op hen geworpen had, van zich afteſchuiven. Den naam van *Doopsgezinden* anders wilden zij zeer gaarn dragen. Maar men maakte toen, gelijk wij gezien hebben, geen behoorlijk onderſcheid tusſchen *Wederdoopers* en *Doopsgezinden* (†). Het is van belang, hier den inhoud dezes Katechismus beknoptelijk open te leggen. Dezelve beſtaat uit zes hoofdſtuk-

(*) De titel van dezen Katechismus was *Catecheſis & confesſio fidei coetus per Poloniam congregati in nomine* JESU CHRISTI, *Domini nostri, crucifixi & recuscitati.*

(†) Z. URSINUS, die dezen Katechismus van *Krakow* wederlegd heeft, noemde niettemin denzelven nog den *Katechismus der Doopsgezinden*, zelfs op den titel der wederlegging, welke deze was: *Refutatio Anabaptistici & Samoſatenici.* Deze titel was in meer dan één opzigt zeer onnaauwkeurig.

ſtukken. Het eerſte betreft God en zijnen Zoon, JEZUS CHRISTUS; het tweede de regtvaardiging; het derde de kerkelijke tucht; het vierde het gebed; het vijfde den Doop en het zesde het Avondmaal. Van Gods Zoon wordt in dezen Katechismus geleerd, „, dat hij een mensch zij, onze Middelaar bij God, weleer den Vaderen door de Profeten beloofd, en eindelijk in de laatſte tijden uit het zaad van DAVID geboren. God, de Vader, heeft hem gemaakt tot Heer en CHRISTUS, dat is, tot den volkomenſten Profeet, tot den heiligſten Priester, tot den onverwinnelijkſten Koning. Door hem heeft de Vader eene nieuwe wereld geſchapen (*), alles herſteld, met zich verzoend, bevredigd, en het eeuwige leven aan zijne uitverkorenen geſchonken. Dit heeft hij gedaan met geen ander oogmerk, dan dat wij aan dezen Heer en CHRISTUS, naast God, den allerhoogſten, zouden gelooven, hem aanbidden, hem aanroepen, hem gehoorzamen, naar de mate van onze krachten, hem navolgen, en in hem de rust voor onze zielen vinden (†)." Wat de leer van den Heiligen Geest aangaat, er wordt duidelijk ontkend, dat hij een *Goddelijk perſoon* is. „, Hij is," volgens de leer van dezen Katechismus, „, de kracht of volmaaktheid van God. Deszelfs volheid heeft God de Vader aan zijnen eeniggeboren Zoon, onzen

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) In dien zin verklaarden zij *Joh.* I. 3. *Hebr.* I. 2. enz.

(†) De eigen woorden leze men in het Latijn bij VAN MOSHEIM, *Kerk. Geſch.* VII *Deel*, *Bl.* 349.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

zen Heer, gegeven, opdat wij, tot zijne kinderen aangenomen zijnde, deelgenooten van die volheid zouden worden (*)." Merkwaardig is ook de leer van dezen Katechismus, betrekkelijk de regtvaardiging. Die is „, de vergeving van alle onze voorgaande zonden, uit louter genade, door onzen Heere JEZUS CHRISTUS, zonder onze verdienften en werken, ingevolge van een levend geloof, als mede de niet twijfelende verwachting van het eeuwige leven, en de door den geest van God bewerkte, dus geene geveinsde, maar waarachtige verbetering van ons leven, tot eer van God, onzen Vader, en tot ftichting van onze naasten (†)." De Kerkelijke tucht wordt geleerd daarin te beftaan, dat elk in het bijzonder dikwijls de pligten worden voorgehouden, die van hem gevorderd worden, en de zondaar, die zich, tot ergernis der gemeente, misgrepen heeft tegen God of tegen zijnen naasten, eerst in het geheim vermaand, en wanneer dit te vergeefs is gefchied, dan openlijk, voor de geheele vergadering, beftraft, en indien hij vervolgens hardnekkig toont te zijn, buiten de gemeenfchap der Heiligen gefloten worde, opdat hij, met fchaamte bedekt, zich nog eens betere, of, ten einde toe halsftarrig blijvende, eeuwig moge verloren gaan (§)."

De

(*) Zie weder VAN MOSHEIMS *Kerk. Gefch.* VII *Deel*, *Bladz.* 350.

(†) Hier ook zie men VAN MOSHEIMS *Kerkel. Gefch.* VII *Deel*, *Bl.* 350.

(§) Zie VAN MOSHEIMS *K. G.* VII *Deel*, *Bl.* 351.

De doop wordt geleerd „te zijn eene indompeling in het water, en een wederopkomen uit hetzelve. Dezelve moet verrigt worden in den naam des Vaders, des Zoons en des H. Geestes, of in den naam van JEZUS CHRISTUS alleen, en niet aan de kinderen, maar aan de volwasſenen bediend worden." (*) Men beſpeurt uit het eene en andere, het welk wij hier woordelijk hebben opgegeven, zoo als het in dezen Katechismus gelezen wordt, dat het ſtelſel der Godgeleerdheid in denzelven zich anders zeer aanprijst, wat den vorm aangaat, als zijnde hetzelve zeer eenvoudig en geenszins beladen met ſchoolſche ſpreekwijzen of fijn uitgeplozen geſchilſtukken. (†) In het algemeen waren de Unitarisſen niet minder, dan de overige Proteſtanten diens tijds, hier van zeer afkeerig.

Alzoo was dan reeds ten jare 1574 de leer der *Poolſche Unitarisſen*, die het meest de begrippen van PHOTINUS volgden, tot een tamelijk vast ſtelſel gebragt. Dan niet lang daarna trad, met geen' geringen roem, onder hen op, de Neef van LELIUS SOCINUS, een zeer verſtandig man, van hoog aanzien, opgevoed door zijnen Oom, in de heimelijke gevoelens, welke door dezen omhelsd werden, doch minder geſchikt, naar het ſcheen, voor den Leerſtoel, dan wel voor een ſchitterend leven onder

Opkomst der Socinianen.

(*) Zie VAN MOSHEIMS a. w. bl. 352.

(†) Zie IJPEIJ's *Geſchiedenis van de Syſtematiſche Godgeleerdheid* III. D. bl. 218. en verg. VAN MOSHEIMS a. w. bl. 6.

der de Grooten der aarde. FAUSTUS SOCINUS, hier voor door ons reeds genoemd, had de hem, door zijnen Oom, bij erfenis achtergelaten handschriften, aan het Hof van den Hertog van *Toskane*, waar hij de hoogste eereposten bekleedde, twaalf jaren onder zich gehad, zonder dezelven, als het ware, intezien, ten minste er veel gebruik van te maken. Dan de rustelooze werkzaamheden, in de gemelde betrekking, moede geworden zijnde, begaf hij zich ten jare 1574 naar *Basel*, daar hij, stil levende, zich vond opgewekt, om dezelven met gezetheid te lezen en te onderzoeken. Het gevolg hier van was, dat hij er voor zich zelven een kort *Zamenstel van Godgeleerdheid* uit trok, en met hetzelve, ten jare 1579, zich naar *Polen* begeven hebbende, in de Christelijke gemeenschap der Unitarissen aldaar zocht ingelijfd te worden. Dit evenwel verwekte hem moeijelijkheden, welke hij niet voorzien had. Schoon hij met opzigt tot de leer van Gods natuur niet zeer van hen verschilde, waren er echter gewigtige punten, waarin men zich met hem niet wel verdragen konde. Hiertoe behoorde, onder anderen, dat hij den Doop van allen, die uit Christen Ouderen geboren waren, voor onnoodig hield, dat hij CHRISTUS beschouwde als waardig de aanroeping van allen, die hem voor den Verlosser der Wereld hielden, dat hij alle Kerkgenootschappen, waarin de voorschriften van CHRISTUS geëerbiedigd werden, echt Christelijke Gemeenten genoemd wilde hebben. Uit aanmerking van deze bijzondere begrippen, weigerde hem de Synode van *Rakow*, in het jaar

1580,

1580, het lidmaatschap harer Kerkgezindte. Intusschen bleef hij werkzaam met het bearbeiden van de gemelde, hem achtergelaten, schriften, waaruit hij beknoptelijk de slotsommen trok, die door hem voor de pers werden gereed gemaakt. Gedeeltelijk waren deze schriften eigenhandige voortbrengselen van de wijsheid zijnes schranderen Ooms, gedeeltelijk onderscheidene lettervruchten van andere Unitarissen. In deze schriften, te zamen genomen, liepen dus de gevoelens zeer uit elkanderen. Doch hij verzamelde het gene er, naar zijne gedachten, goed in was tot een ordelijk stelsel, hij hechtte alles, wat er met elkander in bestaanbaar was, aan één, hij beschaafde hetzelve, hij droeg het met smaak voor, en verdedigde het met kracht. Naardien hij een man was, wel niet zoo geleerd, als zijn Oom LELIUS SOCINUS, maar in scherpte van verstand uitstekend boven dezen, werd alles, wat van deszelfs gevoelens hem geviel, ook met bijvoeging van zijne eigen bijzondere begrippen, door hem in zulk eene gedaante voorgesteld, dat het ook anderen innam. Straks na de uitgave van zijne dus bewerkte schriften, verwierf hij, voornamelijk, onder de lieden van hoogen stand, een groot opzien, gepaard met bewondering en achting. Langs dezen weg de bescherming des Adels gewonnen hebbende, liep hem alles mede, om ook welhaast de algemeene gunst des volks deelachtig te worden, zoo door de heusche aanminnigheid van zijn persoonlijk voorkomen, als door de voorbeeldige uitstekendheid van zijnen regt christelijken levenswandel. Allengs zag hij

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

hij den kleinen aanhang, die hem was bijgevallen, door nieuwe aankomelingen grooter worden, uit allerlei klasſen van menſchen. De invloed der rijken was in dezen zeer vermogend op de denkwijze van minder begoeden, terwijl anderen, door geleerdheid uitblinkende, hun gezag konden doen gelden bij weinig wetenden, ter wegneming van blind vooroordeel en onberedeneerden wederſtand. Hierdoor kwam FAUSTUS SOCINUS met den tijd alles te boven, wat hem in den beginne der Hervorming van het ſtelſel der Unitarisſen in *Polen* onmogelijk ſcheen te zijn. Kloekmoedig pal ſtaande werkte hij, langs opene en gedekte wegen, ter overtuiging zijner broederen, met kracht voort, en zag eindelijk zijne pogingen volkomenlijk bekroond met den meest gewenschten uitſlag. Het gene zulks inzonderheid beſpoedigde, was, dat zijne teregtwijzingen gepaard gingen met de oogenſchijnlijkſte blijken eener inſchikkelijke vredelievendheid, bij het geven van het gene hij, als van groot belang, naar zijn oordeel, wel misſen konde, en bij het vorderen, wat hem meer gewigtig toeſcheen. Dus bluschte hij meer door zijn voorbeeld, dan door zijne vermaningen, het vuur der twisten, dat onder de Unitarisſen langen tijd reeds gebrand had, en haalde hij hen zachtelijk over tot de omhelzing van zijne leer, waardoor zij allen zich tot ééne gemeenſchap ſchikten, onder zijn opzigt en beſtuur (*). Onder zijne medehelpers verdient wel bijzonderlijk genoemd te worden

(*) Verg. v. MOSHEIMS *K. G.* VIII. D. bl. 354—356.

den PETRUS STATORIUS, uit een Fransch geslacht herkomstig, maar met den Poolschen Adeldom begiftigd, en als Predikant te *Rakow* overleden ten jare 1605. Deze was van belijdenis een Unitaris; zijn Vader, ook PETRUS STATORIUS genoemd, had mede aan den Rakowschen Katechismus gewerkt. Maar geen minder ijverige voorstanders zijner leer bekwam SOCINUS aan vele jonge Hervormde en Lutherſche Predikanten. Derzelver geestdrift kwam hem ongemeen te stade, om over al den wederstand der, van hem in denkwijze verschillende, oudste Leeraaren, onder de Unitarissen, te zegevieren, en zijn doel te bereiken. Hij overleed in vrede ten jare 1604 te *Luklawicz* (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De menigvuldige schriften van FAUSTUS SOCINUS gehengt ons bestek niet allen optenoemen. Zij worden gevonden in de beide eerste deelen van de vermaarde *Bibliotheca fratrum polonorum, quos unitarios vocant*; welke na het midden der zeventiende eeuw in acht deelen te *Rotterdam* een en andermaal is uitgegeven. 's Mans leerstelsel doet zich het voegelijkst kennen uit zijne volgende Schriften; *over het gezag van de H. Schrift*; (†) — *zeer beknopt onderwijs in den Christelijken Godsdienst*; (§) — *theologiſche voorlezingen*; (**) — *over den staat* van

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. VII. *Deel*, *Bl.* 536.

(†) *De S. Scripturæ Auctoritate.*

(§) *Christianæ religionis brevissima institutio.*

(**) *Prælectiones Theologicæ.*

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

van den eersten mensch voor den val (*) enz. — Langs een' korter weg evenwel leert men het stelsel der geloofsbegrippen van F. SOCINUS kennen uit den zoogenoemden *Rakowschen Katechismus*, welke de plaats heeft vervangen van den hier voor gemelden Katechismus van *Krakaw*. Deze werd ter zijde geschoven, deels, om dat dezelve niets meer, dan eene zeer ruwe schets der leer was, deels, om dat er gevoelens in voorkwamen, die men naderhand verworpen had, zoo als omtrent de noodzakelijkheid van de bediening des doops alleen aan de volwassenen. Het leerstelsel der Unitarissen, die nu, naar SOCINUS, den naam droegen van *Sociniánianen*, door dezen hunnen voorganger hervormd, kwam dus als zoodanig, in genoemden Katechismus, kort na 's mans overlijden, ten jare 1605, in het Poolsch te voorschijn. Drie jaren daarna zag hetzelve ook het licht in het Hoogduitsch, en in het daar op volgende jaar in het Latijn. De titel, in het Neêrlandsch vertaald, was dus: *Katechismus der gemeente van menschen, die in het koningrijk Polen, en in het grootvorstendom Litthauen, en in andere onder Polen behoorende staten, belijden, dat niemand anders, dan de Vader van onzen Heere* JESUS CHRISTUS *de eenige God van Israël is, en dat de mensch* JESUS *van Nazareth, die van de maagd geboren is, alleen de eenig geboren Zoon van God is.* De eerste schets dezes Katechismus schijnt ontworpen te zijn

(*) *De statu primi hominis ante lapsum.*

zijn door GEORG PAULI, predikant te *Krakaw*, en PETRUS STATORIUS, welken wij hier voor reeds hebben leeren kennen, onder het opzigt van SOCINUS. Doch de eer der voltooijing komt toe aan HIERONYMUS MOSKORZOWSKI van MOSKOROW, een' rijken poolschen edelman, den stichter eener gemeente te *Tzarkow*, en VALENTINUS SCHMALZ, geboortig van *Gotha*, Rector der Scholen te *Smigla*, in *Polen*, en eindelijk Predikant *Rakow*. In deze stad was toen de hoofdzetel der *Socinianen* gevestigd. JAKOBUS SIENIENSKI of a SIENO, aan wien *Rakow* toebehoorde, scheidde zich ten jare 1600 van de Hervormde Kerk af, omhelsde de leer der *Socinianen*, en omtrent twee jaren daarna stichtte hij, in zijne eigen stad, eene openbare School, om tot eene Kweekschool van Leerären in hunne Kerken te dienen. (*) Het was dus uit dien hoofde, dat de nieuwe Katechismus der *Socinianen* bij uitstekendheid de *Rakowsche Katechismus* genoemd is geworden. De Latijnsche uitgave, ten jare 1609, door MOSKORZOWSKI bezorgd, is wel de beste; zij is ten minste vervolgens met veelvuldige verbeteringen en bijvoegselen meer dan ééns op nieuw in het licht verschenen. Daaräan hebben de hand gehad JOHAN CRELL, JONAS SCHLICHTING van BUCOWIECK, MARTINUS RUARUS, JOÄCHIM STECHMANN en ANDREAS WISSOWATIUS, allen mannen van geleerdheid,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) Dit verhaalt WISSOWATIUS, *Narrat. compend. pag.* 214. Men vergelijke VAN MOSHEIMS *Kerk. Gesch.* VII *Deel*, *Bl.* 258, 259.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

heid, aanzien en gezag. De laatfte uitgave, door de *Socinianen* bezorgd, is die van het jaar 1684. Eene Neêrlandfche vertaling van dezen Katechismus verfcheen in het jaar 1659.

Berigt van het leerftelfel der Socinianen.

Den geheelen inhoud van dezen Katechismus hier uittetrekken lijdt mijn doel niet. Alleen met opzigt tot der Socinianen Leer, nopens Gods natuur, wil ik hier uit denzelven het hoofdbegrip opgeven. Hetzelve komt hierop neder. „Er is één, eeuwig, volmaakt regtvaardig, wijs, magtig, God. In het aanbiddelijk wezen van God is maar één perfoon. JEZUS CHRISTUS wordt in de heilige Schrift God genoemd, alleen in dien zin, wijl Hij zijne verhevene magt van den eenigen hoogften God heeft, en alzoo der Godheid van denzelven eenigermate is deelächtig geworden. Hij betuigt dat zelf, JOH. X: 35, 36. (*) CHRISTUS is wel geen bloot mensch, maar eene Goddelijke natuur heeft hij toch niet; want dat zoude niet alleen met de Rede, maar ook met den Bijbel ftrijden. (†) De laatfte leert, dat hij alles, wat Goddelijks in Hem is, zijnen Vader verfchuldigd is, en Hij zelf zijne Goddelijke werken aan Hem toeëigent. Al wat men inbrengt, om zijne Godheid te bewijzen, heeft geene de minste kracht; en de plaats JOH. VIII : 58 waar Hij fpreekt aangaande zijn vroeger aanwezen, dan dat van ABRAHAM, beteekent flechts zoo veel, als dat Hij eer het licht der wereld is geweest, dan ABRAHAM de Vader van ve-

(*) Hoofdft. VI. Vr. 78.

(†) Hoofdft. VIII. Vr. 99 en volgg.

vele volken, door hunne bekeering, geworden is. (*) Eene generatie des Zoons uit het wezen des Vaders is onmogelijk, naardien hij, volgens dezelve, of het gansche wezen of een gedeelte van hetzelve moest hebben aangenomen. (†) De bekende plaats, 1 TIM. III: 16 *De verborgenheid der Godzaligheid is groot; God is geopenbaard in het vleesch*, heeft den volgenden zin. De christelijke Godsdienst is vol van verborgenheden, want God, dat is, Gods wil, om de menschen zalig te maken, is door zwakke en sterfelijke menschen volkomenlijk bekend gemaakt, en tevens, uit aanmerking van menigerlei wonderwerken, die door deze menschen verrigt werden, voor waar erkend geworden. (§) De Heilige Geest wordt nergens in den Bijbel God genoemd. Wanneer in denzelven aan den Heiligen Geest Goddelijke eigenschappen worden toegeschreven, zoo geschiedt zulks alleen daarom, wijl God alles door denzelven bij de geloovigen werkt. (**) Het formulier van den doop bewijst alleen, dat de Vader, de Zoon en de Heilige Geest er zijn, maar niet als Goddelijke personen; naardien in den Bijbel meermalen God personen worden op de zijde geplaatst, die met Hem niet kunnen vergeleken worden; zoo als *Exod.* XIV: 31 en 1 SAM. XII: 18."

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Indien ik dus voortging, betreffende het gansche leer-

(*) Hoofdst. VIII. Vr. 105, 106.

(†) Hoofdst. VIII. Vr. 110-113.

(§) Hoofdst. VIII. Vr. 151.

(**) Hoofdst. XIII.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

leerſtelſel der Socinianen, dat in dezen Katechismus gevonden wordt, zoude mijn uittrekſel te breedvoerig worden. Het zal daaröm den lezer niet onäangenaam zijn, dat ik de ganſche leer dezer gezindte, in eenige hoofdpunten, zoo kort als het geſchieden kan, hier neder ſchrijve. Zij zijn dezen. De weg ten eeuwigen leven is geopenbaard in de Heilige Schrift, en wel voornamelijk in het Nieuwe Testament. De gezonde Reden, moet in den Godsdienst onze gids zijn, en het twijfelächtige beſlisſen. CHRISTUS is Gods Zoon genoemd, om dat hij alzoo God tot zijnen Vader heeft gehad, wiens kracht de Heilige Geest is, om dat God Hem daarënboven aan zich zelven in onſterfelijkheid, in magt en heerſchappij, gelijk heeft gemaakt, en om meer andere redenen. Hij is Gods eenig geboren Zoon, om dat Hij alle andere kinders van God, uit hoofde van zijne gelijkheid met God, en van de liefde, welke God voor Hem heeft, verre overtreft. Hij is wel geen perſoon in de Godheid, en heeft wel eigenlijk geene Goddelijke natuur, maar moet toch voor God erkend worden, wijl Hij Goddelijke magt en heerſchappij over ons ontvangen heeft. Hij wordt onze Zaligmaker genoemd, om dat Hij eerst de zaligheid aan ons verkondigd, bevestigd, en met zijn eigen voorbeeld aangewezen heeft. Thans in den hemel zorgt Hij voor onze zaligheid. En ééns namaals zal Hij ons die ſchenken. Eer Hij ons den weg der zaligheid geopend heeft, is Hij ten hemel gevaren; en daar heeft God Hem van alles onderrigt, wat Hij ons leeren moest. Hij verlost ons

van de ſtraf der zonde door de kracht van zijnen dood, welken Hij, volgens den wil van God, ondergaan heeft. Hij verlost ons van de zonde zelve door zijne magt, die ons van de zonde aftrekt, ſtellende ons tevens in zijnen perſoon voor, hoe veel heils het ons bezorgt, wanneer men het zondigen ſtaakt. Hij heeft wel niet voor onze zonden voldaan en betaald, maar een barmhartig en getrouw Hoogepriester zijnde, heeft Hij volkomen magt ontvangen, om ons van de ſtraf te bevrijden, en van de zonde te reinigen. Het geloof, waarop de zaligheid volgt, is gelegen in twee hoofdpunten. 't Eerſte is, dat men niet alleen op God, maar ook op den Heer JEZUS vertrouwt. En het andere is, dat men God en den Heere JEZUS, en het gene zij ons geboden hebben, gehoorzaamt. Allen kunnen de geboden van God en den Heere JEZUS gehoorzamen, indien zij maar willen. En allen, die zulks doen, zullen eens ten genen dage met nieuwe ligchamen omkleed worden, wanneer hunne zielen uit den ſtaat van gevoelloosheid ontwaakt zullen zijn, en met opgeklaarde denkbeelden, in den hemel de zaligheid volledig genieten. Zij integendeel, die in de zonde hardnekkiglijk voortleven, zullen dit met de ſchrikkelijkſte ſtraffen moeten bezuren, die in eene volſlagen vernietiging van hun beſtaan uitloopen.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het Avondmaal is ſlechts eene bloote gedachtenisviering van JEZUS dood. De Doop is eene onverſchillige plegtigheid; dezelve heeft wel geen grond in de leer van den Heiland en zijne Apostelen, maar om dat hij algemeen in alle Christelijke genootſchappen

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

pen bediend wordt, vordert de broederlijke liefde, welke ons het Evangelie voorfchrijft, dat men hem niet affchaffe. Indien de ouders het dus begeeren, mogen hunne kinderen gedoopt worden; zoo niet, dan kunnen dezen den Doop ontvangen, als zij tot jaren van onderfcheid gekomen zijn."

Zie daar den hoofdinhoud van het ftelfel der Sociniaanfche Godsdienstleer, overeenkomftig de begrippen van hunnen vermaarden voorganger, naar wien zij genoemd zijn geworden (*). Betrekkelijk den Doop had SOCINUS zijne bijzondere begrippen, welke gedenkwaardig genoeg zijn, om hier beknoptelijk den lezer te worden medegedeeld. Zij worden gevonden in zijn *Vertoog over den Waterdoop* (†), en loopen hierop uit. ,, Er is in de fchriften van het Nieuwe Testament geene ééne plaats, waar wij tot de bediening van den Doop verpligt worden; zelfs het bevel van den Zaligmaker, *Matth.* XXVIII: 19. is hiertoe van geene de minfte kracht. In die plaats wordt niet van den Waterdoop gefproken. Het Griekfche grondwoord, Βαπτιζειν, daar door *Doopen* vertaald, beteekent niets anders, dan *inwijden.* Ook geeft het Griekfche woord Βαπτισμα fomtijds te kennen alleen de leer van den Godsdienst, welken men be-

(*) Men zie VENEMA's *Hist. Ep.* VII. *p.* 511-516. VAN MOSHEIMS *Kerk. Gefch.* VII *Deel*, *Bl.* 367, 368. en men verg. IJPEIJ's *Letterk. Gefch. der Syftem. Godgel.* III *Deel*, *Bl.* 215-217.

(†) *De Baptismo aquæ disputatio.* Verg. SCHRÖCKHS a. w. VII *Deel*, *Bl.* 552-556.

belijdt; gelijk *Hand.* XVIII: 25. en vooral XIX: 3. Beide die beteekenisſen komen hier te ſtade. De Apostelen ontvingen van den Zaligmaker, hunnen Heer, het bevel, om de menſchen in de Christelijke Godsdienstleer te *onderwijzen*, en hen in de gemeenſchap van derzelver belijders intewijden. Dit ſtrookt ook zeer wel met het Griekſche Μαθητεύσατε, dat doorgaans wordt overgezet, *onderwijst*. Het woord beteekent dat niet. Hetzelve geeft te kennen *maakt leerlingen*. Even min ligt er bewijskracht in 's Heilands woorden *Mark.* XVI: 16. *Die geloofd zal hebben en gedoopt zal zijn, zal zalig worden.* De Heiland verſtaat er door, of de ware boete, of de openlijke belijdenis van den naam CHRISTUS en zijn Evangelie, of wel beide tevens. Zoo ſchrijft PAULUS *Efez.* V: 26, zonder aan den waterdoop te denken, CHRISTUS *heeft zijne gemeente gereinigd met het bad des waters door het woord*; dat is, door ware boete, welke den zondaar reinigt. Ook dit leert hij TIT. III: 5 met de woorden; *Hij heeft ons zalig gemaakt door het bad der wedergeboorte.* 't Is waar oulings werden alle Christenen naar 1 *Kor.* XII: 13 door den Doop allernaauwst met elkander vereënigd; maar deze Doop was de inwendige Doop van den Heiligen Geest. Eindelijk de gezonde rede ſpreekt zeer ſterk tegen het kerkgebruik van den Doop. Immers de geheele Christelijke Godsdienst is in zijnen aard geestelijk; hij is alleen voor het hart. Uiterlijke plegtigheden doen bij gevolg in den godsdienst niets af. Trouwens hoe kan men er gewigt aan-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

aan hangen, daar de Heiland te haren opzigte geene duidelijke bevelen gegeven heeft?"

Men bespeurt, dat ook SOCINUS zich, ter bevestiging van zijn leerstelsel, op de uitlegkunde en uitlegging der Heilige Schrift bijzonderlijk bevlijtigd heeft. Maar ook bespeurt men, van hoedanig een' stempel zijne schriftuitlegging geweest is. Met de overtuigendste duidelijkheid ziet men, dat hij zijn leerstelsel niet naar de Heilige Schrift gevormd, maar omgekeerd de Heilige Schrift naar zijn leerstelsel gedraaid en gewrongen heeft. In hem, gelijk in alle deszelfs volgers, heeft de kracht des vooröordeels, op het oogenschijnlijkste, gewerkt. Vooral blijkt zulks daar uit, dat zij doorgaans van zoodanige Bijbelplaatsen, die met hun bijzonder geloofsstelsel niet in verband stonden, zeer gezonde verklaringen te berde bragten.

Aanmerkingen over het stelsel van de leer der Socinianen.

Dit hoofdgebrek in het leerstelsel der Socinianen was zoo zigtbaar, dat het door alle verstandige vrienden van het Evangelie wel dra moest worden opgemerkt. En werkelijk heeft hetzelve, uit dien hoofde de grootste hindernis aan de uitbreiding van de gemeenschap dezer godsdienstgezindte toegebragt. Het grondbeginsel der *Socinianen* had uit zijnen aard iets innemends. „De leer van den Christelijken Godsdienst," dus redekavelden zij, „moet uit den Bijbel, voornamelijk uit de Schriften van het N. T. worden opgedolven, overeenkomstig de voorschriften van de gezonde rede, die alles behoort te vatten. De Heilige Schrift leert ons, wat wij, bij voorbeeld, van Gods natuur, volmaaktheden en be-

besluiten gelooven moeten; maar de menschelijke rede moet ons alles, wat wij gelooven, leeren verstaan, en verbiedt ons te gelooven het gene onze bevatting te boven gaat. Over het donkere der Heilige Schrift, dat voornamelijk ontstaat uit den hoogopgezwollen oosterschen stijl, die ons westerlingen gansch vreemd is, moet de eenvoudige toorts der menschelijke rede haar licht verspreiden. Daardoor worden wij in staat gesteld, om uit de Heilige Schrift een godsdienstig leerbegrip op te maken, dat geene andere waarheden behelst, dan die van elk, zijns verstands magtig, na naauwkeurig onderzoek, gaaf aangenomen worden. En het is even daarom alleen, dat onze godsdienst, in de volste kracht des woords, redelijk genoemd kan worden." Het is wel zoo, nergens wordt dit hoofdbeginsel door de Socinianen als de grondslag van hun stelsel der leere opzettelijk aangeprezen. Maar toch overal heerscht hetzelve stil weg in hunne schriften. Alles, wat zij voordragen, rust er op; het is schering en inslag. Op de gedwongenste wijze wordt veelal de Bijbel verklaard, om aan de leer, die men er uit afleidt, een redematig voorkomen te geven. En dit redematig Bijbelsche wordt dan het echt Bijbelsche genoemd, waaruit alleen een echt christelijk zamenstel van reine godsdienstleer gevormd kan worden. Hoe veel derhalve dit grondbeginsel der Socinianen, ook op zich zelf beschouwd, te zijnen voordeele schijnt te hebben, zoo kan het nogtans niemand, die doordenkt, op den duur regt bevallen. Van hetzelve uitgaande ziet men zich niet

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

al-

na C G. Jaar 1517. tot 1552

alleen genoodzaakt, om alle verborgenheden uit de godsdienstleer weg te verklaren, maar ook verpligt, om in dezelve niets toe te laten, dan het gene de bloote, op zich zelve ſtaande, rede leert. De Christelijke Godsdienst wordt door dien weg herſchapen in eenen enkel natuurlijken Godsdienst. En wijl deze aan de behoeften van den mensch, in zijne omſtandigheden, geenszins voldoen kan, is het niet te bevreemden, dat de leer der *Socinianen*, hoe veel opgangs zij ook in het eerst bij eenigen gemaakt heeft, evenwel in vervolg van tijd minder belijders gevonden heeft, dan hare ſtichter wel gedacht had. Hier kwam nog dit bij, dat op den grondſlag van het Socinianisme nooit een vast ſtelſel van Godsdienstleer kan worden opgetrokken. Immers wat toch in den Bijbel den eenen, naar zijn bijzonder inzigt, redematig voorkomt, is in het oog van anderen, die een min opgeklaard verſtand heeft, onredematig, en zoo omgekeerd. De Wijsgeer zal als eene Goddelijke waarheid, door de fakkel der rede in het helderſte licht geſteld, beſchouwen het gene de ongeletterde mensch, die aan eene afgetrokken redekaveling niet gewoon is, als een ſchijnbaar wanbegrip aanziet. Ook uit dit grondbeginſel, dat van alle Unitarisſen is aangenomen, is het te verklaren, hoe zij voor de tijden van SOCINUS onderling in de leer van Gods natuur verſchilden, en geheel uit elkanderen liepen. Trouwens, de Socinianen zelven zagen zich door even dezelfde grondbeginſels gedrongen, om elk, zoo als zij voorgaven, vrijheid te gunnen ter vorming van zijne Godgeleerde denkbeelden

den overeenkomſtig zijne eigene overtuiging. Zoo als zij voorgaven, ſchrijf ik; want andersdenkenden konden zij in hunne gemeenſchap toch kwalijk dulden. Evenwel deze vrijheid is al mede de oorzaak geweest, dat het Socinianisme op den duur geen' ſtand heeft gehouden, gelijk wij vervolgens uit de geſchiedenis zullen zien (*).

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

(*) Verg. VAN MOSHEIMS *Kerk. Geſch.* VII *Deel*, *Bl.* 364-366. HENKE's *N. Magazin fur Religionsphiloſophie*, IV *B.* II *St. Bl.* 204 en volgg. en SCHRÖCKHS a. w. VII *Deel*, *Bl.* 559-560.

TWEE-

TWEEDE AFDEELING.

GESCHIEDENIS VAN DE ROOMSCHKATHOLIEKE KERK, IN HET BEGIN DER ZESTIENDE EEUW, TOT AAN DEN VREDE VAN PASSAU.

EERSTE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van de Roomsche Pausen, in dit Tijdperk.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Berigt van LEO den tienden.

De eerste, onder de Roomsche Pausen, die ons in dit Tijdvak ontmoet, is LEO *de tiende*, of, gelijk zijn eigen naam was, JOHAN DE MEDICIS. Den 11den van Lentemaand 1513 zevenendertig jaren oud, werd hij alzoo, nog jong zijnde, op den Heil. Stoel geplaatst. Hier voor (*) is reeds zijn karakter beschreven en de geschiedenis van zijn kerkelijk opperbewind tot aan het jaar 1517 omstandiglijk verhaald. Den draad dier geschiedenis dienen wij hier weder optevatten, en te vervolgen. Het jaar 1517 is in de algemeene geschiedenis der Kerke, maar bijzonderlijk ook in die der Pausen, allergedenkwaardigst. LEO had, gelijk verhaald is, door eene *Lateraansche* Kerkvergadering, het gezag van den Pauselijken troon zoo steviglijk, naar het scheen, bevestigd, dat, welke schokken het ook lijden mogt, hetzelve voor

(*) *Deel* XVII. *Bladz.* 309—323.

PAUS LEO X.

Naar de oorspronkelyke Schildery van Raphaël.

voor geene verzwakking vatbaar ware. Dan, gelijk de ervaring meermalen leert, dat, zoo iemand op zijne krachten te zeer vertrouwt, zijn val, door eene anders weinig beduidende gebeurtenis, het eerst veroorzaakt wordt, dus was het ook hier. LEO, aan de voltooijing van de St. Pieterskerk te *Rome*, die, door zijnen naasten voorzaat JULIUS *den tweeden*, was begonnen gebouwd te worden, alle pracht willende bijzetten, ontbrak het daartoe aan genoegzame geldmiddelen. Om zich hier van te voorzien, gaf hij, ten jare 1517, de beruchte Bulle der *Indulgentien* uit, die in alle Christen Koningrijken werd afgevaardigd, en volgens welke een volkomen aflaat, of vergiffenis van alle zonden vergund werd aan de genen, die de milddadige hand willen uitreiken, ter bevordering van den opbouw der gemelde Kerke. In *Duitschland* werd, door den Aartsbisſchop van *Mentz*, het prediken van dezen aflaat aanbevolen aan een' JAN DIETZ, geboortig van *Leipzig*, Doctor in de Godgeleerdheid, Prior der Dominikanen, en Inquiſiteur der Ketterſche ſnoodheid. Deze DIETZ, of gelijk hij doorgaans in de geſchiedenis genoemd wordt, DIEZEL of TETZEL, was een kleinverſtandig man van geringe geleerdheid, maar listig, trotsch en onbeſchaamd. Geene baatzuchtige handgrepen onbeproefd latende, om door de kracht van het bijgeloof, dat met ſchijnbaren ijver overal door hem gepredikt werd, onnoozelen aanzienlijke ſommen gelds afteroggelen, ſteeg in dezen zijne onbezonnenheid tot zulk eene hoogte, dat meer doordenkende menſchen eindelijk hier door

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

de oogen geopend werden voor het diep bederf der Kerke. Eén uit dezen, de beroemde MARTEN LUTHER, wiens verdienften ons uit de gefchiedenis reeds bekend zijn, tastte den Aflaatkramer aan, niet alleen door eene openbare aankondiging van vijf en negentig ftellingen, den laatften van Wijnmaand des jaars 1517 gemeen gemaakt, maar bijzonderlijk in een gefprek met hem, waarin hij hem den mond fnoerde door eene vraag, waarop geen antwoord volgde; namelijk, „ indien de Paus magt heeft de zielen uit het Vagevuur te verlosfen, waarom verlost hij dan alleen fommigen, en wel voor geld, en niet alleen uit weldadigheid?" Dat woord van LUTHER deed, als eene hemelftem, de aarde beven, en den ftoel der heiligheid te *Rome* waggelen op zijne grondvesten. De Paus, bedwelmd door den luister van zijn Hof, gevoelde in het eerst den fchok niet. Ook de behartiging van ftaatszaken, waarin hij zich geheel verdiept had, deed hem het oor afwenden van de hoog klimmende klagten der Geestelijkheid, over de ftoute ondernemingen van eenen Dominikaanfchen Monnik te *Wittenberg* in *Duitschland*, die op de Godsdienstleer der Kerke was aangevallen. Verfchillen, dienaangaande gerezen, trok hij zich in het geheel niet aan. De zwevende twisten, onder de Vorsten der aarde, wekten alleen zijne aandacht, altijd op de luimen leggende, om uit de oneensgezindheid der Mogendheden over de belangen van zijn kerkelijk gebied voordeel te trekken, en zijne wereldlijke magt te vergrooten. Staande de Godsdienstverfchillen in *Duitschland*,

was

was hij, ten jare 1521, met den Keizer tegen den Koning van *Frankryk* in oorlog geraakt, waarbij hem, ten fpijt van dezen, die geheel het *Milaanfche* verloor, *Parma* en *Piacenza* ten deele viel. De Paus, door de verovering der eerstgemelde ftad, gedeeltelijk zijn oogmerk bereikt ziende, was opgetogen van blijdfchap, welke zijn hart zoo fterk ontroerde, dat hij in eene ziekte ftortte, die hem, eenige uren na dat hij berigt ontvangen had, dat ook *Parma* zich aan hem had overgegeven, den eerften van Wintermaand des genoemden jaars, in den ouderdom van vijf en veertig jaren wegrukte. Dus luidt het vrij algemeen verhaal. Maar GUICCARDINI berigt ons (*), dat er bij 's Paufen dood een vrij fterk vermoeden had geheerscht, dat hij, door zijnen Kamerheer, BARNABO MALASPINA, die der onderliggende partij van de *Franfchen* gunftig was, vergeven ware. Ruim negen jaren had hij op den heiligen Stoel gezeten. Hij was een man, bij uitftek ervaren in de oude letterkunde der Romeinen, en als zoodanig een liefhebber der Latijnfche poezij. Ook was hij een aanmoediger van geleerdheid en een kloekzinnig voorftander van geleerden. Maar met dit al was hij niets minder dan een Godgeleerde. De onverfchilligheid, welke hij, omtrent de Godsdienstleer der Kerke, waarvan hij het hoofd was, aan den dag legde, was oorzaak, dat het werk der Hervorming van alle de deelen der Kerke, ftaande de laatfte jaren van zijn beftuur on-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) *Historia fur temporis Lib.* XIV. *p.* 367.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ondernomen, zulken voorſpoed had. Meer kennis hebbende van ſtaatszaken, dan van kerkelijke aangelegenheden, gingen hem natuurlijkerwijze de eerſten ook dieper ter harte, dan de laatſten. Vorſtelijke glorie was de drijfveêr zijner overleggingen, geſprekken en daden. Zijne hofhouding was prachtiger, dan die van den grootſten Monarch van Europa. Een Fransch Schrijver van de eerſte helft der achttiende eeuw beoordeelt hem vrij ſtreng, maar misſchien naar waarheid, dezer wijze (*). ,, Indien LEO ſlechts een wereldlijk Vorst ware geweest, zoo zoude zijne regering hem tot roem geſtrekt, en zijne levenswijze hem niet tot oneer hebben kunnen zijn. Maar hij was een opvolger van den Heiligen PETRUS, het hoofd der Kerke. 't Is wel waar, deze waardigheid ſluit de burgerlijke en ſtaatkundige deugden niet uit; maar zij vordert meer andere deugden; zij doet zelfs het gene in andere ſtanden dragelijk is, in ergerlijke misdaden verwandelen. LEO *de tiende* ſchijnt dit onderſcheid niet gekend te hebben. Hij leefde als een Vorst, en geheel niet als een Paus. Hij onteerde het karakter, dat hij bekleedde. Hij misbruikte hetzelve, en het gene nog meer het hartzeer van weldenkenden was, hij bleef in gebreke, om de onheilen, daar door veroorzaakt, te verhelpen. Ware hij een vroom man geweest, hadde hij ſmaak in den Godsdienst, en een opgeklaard begrip van de verheven pligten gehad,

(*) *Dans l'Histoire du Droit puplic eccleſiastique T.* II. *p.* 136. Verg. SCHRÖCKHS a. w. III *D. Bl.* 212.

had, welke hij te vervullen had, zoo zoude hier door de in hem woelende drift tot hoogmoed en wellust wel beteugeld zijn geworden, en hij in zijne betrekbing een groot man geweest zijn." na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De opvolger van LEO was ADRIAAN *de zesde*, beroemd, zoo wegens zijne deugden, als zijne Godgeleerdheid, en in den naam des Keizers, wiens voormalige leermeester hij was, ter verkiezing aangeprezen door den Kardinaal JULIUS DE MEDICIS. Deze, een Oom van den geftorven Paus zijnde, had op het Kerkelijk beftuur van zijnen Zoon veel invloeds gehad, en fchijnt zich de voortduring daar van, onder het bewind van deszelfs opvolger, die door hem werd aanbevolen, beloofd te hebben. Zeer verwonderd ftond *Europa* over de opdragt der heiligfte waardigheid aan een' man, dien men aan het Hof te *Rome* nooit gezien had, en die er ook nooit zijn werk van had gemaakt, om de gunst der Kardinalen te winnen. Naauwelijks was zijn naam in *Italië* bekend. Hij was te dien tijde 's Keizers Onderkoning over alle zijne Spaanfche Staten, een man derhalve toen van hoog aanzien, maar oorfpronkelijk van eene lage afkomst. ADRIAAN FLORISZ, toegenoemd BOIJENS, was geboren te *Utrecht*, den tweeden van Lentemaand des jaars 1459. Het fchijnt wel, dat men geene echte befcheiden heeft van den burgerlijken ftand zijnes vaders. Zij, die hem houden voor een' fchuitemaker, fchijnen wel den meesten grond voor hun berigt te hebben. Wat er ook van zijn moge, het is zeker, dat hij uit een allergeringst geflacht gefproten is; immers zijne ouders Van ADRIAAN den zesden.

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

ders lieten hem eerst te *Utrecht* en daarna te *Zwol* onderwijzen in het Latijn. Doch hun vermogen niet verder reikende, werd hij uit dien hoofde, tot hooger onderrigt, naar een Kollegie te *Leuven* gezonden, waar geene andere, dan arme ſtudenten, die lust tot de beoefening der wetenſchappen toonden, uit liefdadigheid opgenomen werden. Door zijne geleerdheid algemeene achting verworven hebbende, werd hij, door de hem toegedragen gunst der Hertogin van *Bourgondië*, MARGARETHA, eerst Priester te *Goederede*, daarna Deken der Domkerk te *Leuven*, en vervolgens Vice-Kanſelier van de Hoogeſchool aldaar. Ook is hij te dien tijde Deken van de Lievevrouwen Kerk te *Antwerpen*, Proost van *Oud-Munſter*, en Kanunnik van de Marijkerk te *Utrecht* geweest. In alle deze betrekkingen zich veel roems bezorgende, werd hij door Keizer MAXIMILIAAN tot Leermeester voor deszelfs Kleinzoon KAREL, toen een kind nog van zeven jaren, gekozen. Hij geraakte langs dezen weg zoo hoog in 's Keizers gunst, dat deze hem het Gezantſchap aan het Hof van *Spanje* toevertrouwde, waar hij ſtraks ook de liefde won van Koning FERDINAND, die hem het Bisdom van *Tortoſa* ſchonk. Kort daarna bewoog MAXIMILIAAN, willende hem, voor de uitmuntende diensten, welke hij aan zijn Rijk bewezen had, beloonen, Paus LEO, om hem den Kardinaalshoed aantebieden, gelijk hij dan ook tot die waardigheid den eerſten van Hooimaand des jaars 1517 verheven werd. En 's Keizers opvolger, KAREL, benoemde hem ten jare 1519 tot

On-

Onderkoning van *Spanje*, dat na FERDINANDS dood aan het huis van *Oostenryk* gekomen was. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

In dien aanzienlijken ſtand ontving hij de onverwachte tijding, dat hij tot een' nog veel aanzienlijker ſtand geroepen werd, als zijnde gekozen tot Opperbisſchop der algemeene Kerk. Den 30ſten van Oogstmaand des jaars 1521 werd hij in de St. Pieterskerk te *Rome* gekroond. Zijne eenvoudige levenswijze, afſtekende bij de pracht van zijnen naasten voorganger, mishaagde al ras aan het volk. Ook zijn ernſtig voorkomen, dat, in alle gelegenheden, onveranderd bleef, verwekte bij het zedeloos gedeelte der burgerij niet weinig vooroordeels tegen hem, reeds bij zijnen eerſten optred. Hier kwam bij, dat hij een ronde Nederlander was (*), die in karakter van den listigen Italiaan hemelsbreed verſchilde, en ſchier niemand met zijn vertrouwen ſcheen te vereeren, dan zijne landgenooten, waar mede zijn Hof gevuld was. Aan den anderen kant nogtans boezemde zijne zachtheid van geest den weldenkenden allengs hoogachting voor hem in. En zijne weldra zigtbare geneigdheid, om den ſtaat der Kerke van veel onreins, dat onder de jongſte regeringen de overhand had genomen, te zuiveren, deed allen, welken het belang van den Godsdienst ter harte ging, de beste hoop van zijn hoog Priesterlijk beſtuur opvatten.

Schoon

(*) Men noemde hem een' barbaar, die, uit de heffe der natien opgekomen, tot den Heiligen Stoel verheven was.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Schoon hij meer Godgeleerde dan Staatsman was, scheen echter, in den beginne, het uitbreiden van zijne wereldlijke magt bij hem ééne der eerste bedoelingen. Dadelijk, na zijne intrede te *Rome*, heroverde hij, met Spaansch Krijgsvolk, dat hij uit *Biscaije* had medegenomen, de stad *Rimini*, welke SIGISMUNDUS en PANDOLFA MALATESTA, de oude Heeren van die plaats, gedurende het ledigstaan van den Heiligen Stoel, ingenomen hadden. Maar dit geschiedde eeniglijk, gelijk men van achteren heeft kunnen opmaken, om 's volks gunst te winnen. Hij was te dezen aanzien geheel het tegenbeeld van zijnen laatsten voorganger LEO. ADRIAAN was Paus en geen Vorst; hij bekommerde zich alleen over den staat der Kerke, die trouwens door den verbazenden voortgang der Hervorming in *Duitschland* zeer ontrust werd, en alle zijne zorg tot zich trok. Wat hij ter stremming van denzelven gedaan heeft, is reeds voorheen verhaald geworden (*). Hierin ging hij te werk met voorzigtigheid en wijsheid. Dan hij leefde te kort, om er de door hem gewenschte gevolgen van te zien. Hij overleed, na kort te voren, het gene men als een bewijs van zijn gebrek aan staatkunde beschouwd heeft, eene verbindtenis, met den Keizer en den Koning van *Engeland*, tegen den Koning van *Frankryk*, geteekend te hebben, den 14den van Herfstmaand des jaars 1523. Zoo was uit het kleinste licht eene groote zon gerezen, om eindelijk ook weder onder

te

(*) Zie XX *Deel*, *Bladz.* 123 en volgg.

te gaan. Met hem daalde een achtenswaardig weldoener van het menschdom in het graf. Veelvuldig waren 's mans deugden, maar die van de Italianen meestal uit een verkeerd oogpunt beschouwd, met een' lasterzieken mond bespot, en met de verachtelijkste kleuren, als waren het ondeugden, werden afgeschilderd. Al die haat had zijnen oorsprong uit het terstond, na zijne komst op den troon, opgevatte vooroordeel, waarvan wij reeds gewaagd hebben, en werd vervolgens sterk gevoed, door het heerschend ongevallen, dat men had in 's Pausen blijkbaar doel, om vele ingeslopen misbruiken der Kerke te verbeteren, de jammerlijkste wanorde, die overal plaats vond, te herstellen, het slecht gedrag der Geestelijken te hervormen, en, zoo veel in hem ware, de billijke klagten der Duitsche natie te doen ophouden. Zijne gevoelens hier over heeft hij met ronde woorden aan den dag gelegd zoo in den lastbrief aan zijnen Gezant CHEREGATI op den Rijksdag te *Neurenberg*, ten jare 1522 gehouden (*), als in zijne brieven aan verscheidene Duitsche Vorsten. Hadde hij, bij een langer leven, door sterkte van geest, den tegenstand, welken hij al spoedig, zoo bij zijne Hovelingen, als Kardinalen, ondervond, eens kunnen te boven komen, de groote zaak der algemeene Kerkhervorming in *Europa* zoude waarschijnlijk eene geheel andere wending gekregen hebben. Onder de deugden, die Paus ADRIAAN

na. C. G. Jaar 1517. tot 1552.

den

(*) Vid. *Fasciculus rer. expet.* WOLFII *memor. cent.* XVI. & *conf.* VENEMA *Hist. Eccl.* VI. *p.* 591.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

den zesden hebben verſierd, mogen inzonderheid geprezen worden zijne opregtheid, eerlijkheid, nederigheid, ſpaarzaamheid, belangeloosheid, matigheid, kuischheid, en zijne verdraagzaamheid. Als geleerde was hij ſlechts een Scholastieke Theologant. Het zamenſtel van de leer zijner Kerk, doorweven met de grondbeginſelen der Wijsgeerte van ARISTOTELES, verſtond hij door en door. Zijne verknochtheid aan hetzelve, op overtuiging gevestigd, zoude hem derhalve, hoe zeer ook het Hervormen der Kerke hem allernoodigst voorkwam, nooit hebben doen dulden, dat men in de leer van de éénsgeſtelde punten, die den vaderen zoo heilig waren geweest, eene ſtroobreedte geweken ware. Men ziet dat, behalve uit éénen zijner brieven, welken hij, als Paus, aan den Keurvorst van *Sakſen* geſchreven heeft, dien, op eene vriendelijke wijze, vermanende, de gevoelens van LUTHER toch te verzaken (*), inzonderheid uit eenen brief aan ERASMUS, welken hij opwekte, om diens Hervormers misbegrippen in een daartoe opzettelijk vervaardigd ſchrift ééns duchtiglijk te wederleggen (†). Hoog ſchattede hij ERASMUS, met wien hij in hetzelfde denkbeeld verkeerde, dat men de, in *Sakſen* opgekomen, ketterijen niet met geweld uitroeijen, maar met eene zachte tegenwerking ontwortelen moest, zoo dat zij van zelven verdwenen. Een' ſlechts

(*) Exſtat hæc Epistola in magno *Bullario Romano*; *Tom.* I.

(†) Vide ERASMI *Epist. L.* XXIII. *Epist.* 3.

ſlechts heeft ADRIAAN, en wel 's daags voor zijnen dood, tot Kardinaal benoemd; en deze was een Nederlander uit *Maaſtricht*, WILLEM ENCKEVOIRT, dien hij ook het Bisdom van *Tontoſa*, bij zijne verkiezing tot Paus opengevallen, geſchonken had. Ook is er maar één door hem onder de heiligen gekanonizeerd. Die eer genoot de zalige ſchim van den afgeſtorven Bisſchop van *Meisſen*. De Paus werd in de St. Pieterskerk begraven, en de Kardinaal ENCKEVOIRT rigtte vervolgens in de Duitſche Kerk van St. Maria een allerprachtigst gedenkteeken voor zijnen weldoener op, met een grafſchrift (*), waarop de voornaamſte eerambten, waar mede hij bekleed was geweest, vermeld werden (†).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van KLEMENS den zevenden

Verheugd waren de burgers van *Rome* over den dood van ADRIAAN, en verheugd ook over de verkiezing van den meergemelden JULIUS DE MIDICIS, in deszelfs plaatſe. Deze Kardinaal, die voornamelijk ADRIAAN tot de hoogſte waardigheid in de Kerk bevorderd had, werd nu op den 19den van Slagtmaand des jaars 1523 deszelfs opvolger, onder den naam

(*) Een ander merkwaardig grafſchrift is voorheen in dit werk reeds gemeld. Zie *Deel* XX. *Bl.* 127.

(†) Verg. FOPPENS *Bibl. Belg.* I. *p.* 22. Zie verder over Paus ADRIAAN VI, behalve de aangehaalde ſchriften, BOWERS *Hist. der Pauſen* VII *Deel*, *Bladz.* 579-588. en SCHRÖCKIIS a. w. III *Deel*, *Bl.* 212-230. Ook leze men 's mans levensgeſchiedenis in de *Levensbeſchrijving van voorname Nederlandſche Mannen*; I *Deel*, *Bladz.* 201—222.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

naam van KLEMENS *den zevenden*. Aan hem ontving weder de Kerk een hoofd, gelijk zij gehad had in LEO *den tienden*, zeer ſchrander in het behandelen van ſtaatsbelangen, en doorkneed in alle de aangelegenheden van het Roomſche Hof. Bij zijne verheffing tot den Heiligen Stoel voerde de Keizer van *Oostenrijk* met den Koning van *Frankrijk* in het *Milaneeſche* eenen heeten oorlog. Beiden zonden den nieuwen Paus hunne afgevaardigden, van welken elk in last had, om hem tot zijne zijde overtehalen. Maar de Heilige Vader gaf hun dit verſtandig antwoord, dat hij, als een geestelijk Regter tusſchen den man en zijnen naasten, zich met hunne onderlinge verſchillen niet dieper kon inlaten, dan door hen ten ſterkſte aan te manen tot het herſtellen van den gebroken vrede. Toen evenwel, na eene waggelende kans, de Franſchen een groot gedeelte van het Milaneeſche veroverd hadden, vond hij het raadzaam voor zijnen Staat, om met derzelven Koning FRANS *den eerſten* een geheim verdrag te ſluiten. Dan het doen van dezen ſtap berouwde hem welhaast. Want kort daarop, den 25ſten van Sprokkelmaand des jaars 1525, werd het leger der *Franſchen*, door de Keizerlijken, geſlagen, die nu, met hunne voortſnellende magt, ook *Italië* dreigden, aan 's vijands belang, gelijk nu reeds bekend was, verknocht. De Paus, onthutst door deze gebeurtenis, ſpande oogenblikkelijk alle zijne krachten in, ter inſtandbrenging van eene verbindtenis met de *Venetianen* en andere *Italiaanſche* Staten. Naauwelijks was dit heilig verbond, gelijk het genoemd werd, om dat

de

na C. G. Jaar 15 7. tot 1552.

de Paus aan het hoofd van hetzelve was, gesloten, of de troepen van het geslacht der COLONNA's, ijverige voorstanders van den Keizer, geraakten op de been, groote onrust in het naburige land verwekkende. *Rome* bleef alleen verschoond; doch toen men het gevaar achtte geweken te zijn, nam, in den nacht tusschen den 19den en 20sten van Herfstmaand des genoemden jaars de vijand, omtrent vier duizend man sterk, de stad bij verrasfing in. De Paus, dodelijk ontsteld over dezen onverwachten aanval, had nog even zoo veel tijds, dat hij zijne veiligheid kon vinden op het Kasteel van *St. Angelo.* Zijn Paleis werd geheel uitgeplunderd, gelijk ook de St. Pieterskerk, waar men noch Godsdienst noch Heiligheid ontzag. In de uiterste engte gebragt, werd hij door den prangenden nood gedrongen, om met 's Keizers Gezant te *Rome* een vergelijk aan te gaan, waar door de vijandelijkheden dadelijk ophieiden. De Paus verbond zich, om zijne krijgsmagt uit het leger der bondgenooten te rugge te roepen, terwijl de Keizerlijken zich verpligtten, om *Rome* te ruimen, en uit den Kerkelijken Staat naar *Napels* te trekken. Dan! — het leed niet lang, of de Paus nam de verschrikkelijkste wraak op het geslacht der COLONNA's, in wederwil van het gemaakte verdrag, dat hij onwettig achtte, als hem, in nood, door geweld afgeperst. Hij verzamelde alle zijne troepen, en liet die in de Staten der COLONNA's inrukken. De verwoestingen, door het vuur en zwaard van dezen, aldaar aangeregt, gaan alle beschrijving te boven, maar kwamen den heiligen Vader, die,

aan

na C. G Jaar 1517 tot 1552

aan zijne belofte van het ongelijk, hem aangedaan, te zullen vergeven, ontrouw, zich zulks moedwilliglijk op den hals haalde, allerduurst te ſtaan.

De COLONNA's, hier over vol woede, namen wederwraak. En de overige vrienden des Keizers vuurden hen niet alleen, met kracht, daartoe aan, maar ſprongen hun dadelijk te hulpe. De Hertog van *Bourbon* ſtond, eer men er omdacht, aan de grenzen van den Kerkelijken Staat. En hoe hagchelijk ook zijne eigen zaken waren, uit hoofde van gelds gebrek ter bezoldiging van het krijgsvolk, het welk hij met de aanminnige hoop op eenen rijken buit te ſtreelen wist, gelukte het hem, hetzelve in geestdrift derwijze te ontvonken, dat zij reeds voor de poorten van *Rome* ſtonden, toen eerst de Paus het zekere berigt van hunnen naderenden optogt bekomen had. Straks volgde de geweldige inneming der Heilige Stad, welke met ſtroomen bloeds gekocht werd, waaronder zich mengde ook dat van den Hertog zelven, die door een' kogel getroffen, in de voorſtad, ſneuvelde. De verſchrikkelijke verwoestingen, die door den razenden vijand gepleegd werden, gaan alle verbeelding te boven. Nooit heeft *Rome*, hoe menigwerf ook door uitheemſchen geplunderd, in zijnen geheelen omvang zulk eene opëenſtapeling van ellenden gezien, als toen. De Paus, het onweder niet kunnende of niet willende ontvlugten naar eene ſterkte, verre buiten *Rome*, in den *Kerkelijken Staat*, zocht weder zijne veiligheid op *St. Angelo*, 't welk dadelijk door PHILIBERT van *Chalons*,

lons, Prins van *Oranje*, die, na den dood des Hertogs van BOURBON, het hoog bewind had op zich genomen, werd ingeſloten. Het leger der bondgenooten, ter ontzetting van den Paus, geenen aanſlag durvende wagen, werd deze alzoo in de nijpendſte engte gebragt, en tot het treffen van een vergelijk met de Keizerlijken genoodzaakt. Drukkend waren de voorwaarden van hetzelve voor den Paus, die zich thans het te hoog drijven van zijn wereldlijk gezag ernſtiglijk beklaagde. Volgens zijne, met den vijand, den 6 van zomermaand, gemaakte ſchikkingen, moest de Paus aan het Keizerlijk leger vier honderd duizend dukaten betalen; honderd duizend in gereede penningen, vijftig duizend in twintig dagen, en twee honderd en vijftig binnen twee maanden. Voorts moest hij *St. Angelo* of den *Engelenburg*, mitsgaders eenige ſteden aan den Keizer inruimen, die dezelven zoo lang in bezit zoude houden, als het hem goed dacht, en hij zelf, met de dertien zich aldaar bij hem bevindende Kardinalen, op den burg gevangen blijven, tot dat de eerſte honderd vijftig duizend dukaten betaald waren. Naauwelijks was deze overeenkomst geteekend, of zeshonderd ſoldaten, de helft ſpaanſche, de helft duitſche, trokken den Burg binnen, ſloten den Paus in een klein vertrek, en bewaarden hem ſtrengelijk.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Schoon de Keizer het gedrag van zijnen vorſtelijken bevelhebber te *Rome* niet openlijk goedkeurde, uit vreeze voor het volk, dat den Heiligen Vader met leede oogen zoo verachtelijk behandeld zag,

moest

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

moest hij evenwel natuurlijker wijze in zijn binnenste verheugd zijn over de zegevierende oppermagt van zijn leger in *Italie.* Den Paus ook kon hij in deze betrekking uit geen ander gezigtpunt beschouwen, dan als een' wereldlijken vorst, die tegen hem de wapenen had opgevat. De Koningen van *Frankryk* en *Engeland* meer de geestelijke, dan de wereldlijke waardigheid van den Paus eerbiedigende, baden, door hunne gezanten, den Keizer om 's Pauzen vrijheid, als eene zaak, die allen christen vorsten raakte. Ook de Keizer, die zulken magtigen Vorsten geen ongenoegen verwekken wilde, gaf bevel tot eene nieuwe onderhandeling met den Paus, die de volgende voorwaarden behelsde; vooreerst dat de Paus noch in den oorlog, door de Franschen in het *Milaneesche* toen gevoerd, noch in eenigen anderen oorlog, die op handen mogt zijn, eenig deel zoude nemen; ten tweede, dat de Paus aan den Keizer de tienden van de kerkelijke inkomsten in alle zijne Koningrijken zoude vergunnen; voorts dat hij den Keizerlijken de steden *Ostia*, *Civita Vecchia*, *Civita Castellana* en de *Citadel* van *Forli* tot onderpanden, en zijne twee broeders zonen HIPPOLYTUS en ALEXANDER tot gijzelaars zoude overgeven; ten derde dat hij terstond aan de Duitschers zeven en dertig duizend en aan de Spanjaarden vijfendertig duizend dukaten, zoo dra zij hem vrijheid gaven, om uit het kasteel naar *Rome* te gaan, betalen zoude. Diergelijke som moest hij aan de Duitschers betalen veertien dagen na zijn vertrek uit *Rome*, en het overige, beloo-

den-

pende ruim drie honderd en vijftig duizend dukaten, binnen drie maanden. Welke vernedering en welk een bezwaar! De negende dag van wintermaand was bepaald voor 's Pauzen vrijlating. Doch voor nieuwe hindernisſen beducht, ſloop de heilige vader, 's nachts te voren, gekleed als een koopman, uit het Kasteel, en was reeds voor den dageraad te *Orvieto*, zonder één' der kardinalen bij zich te hebben. Na eene gevangenis van zeven maanden, zag hij zich dus weder op vrije voeten geſteld, maar ontbloot van volk en geld. De Franſche en Engelſche Hoven porden hem aan, om, in verbindtenis met hen, andermaal het harnas tegen den Keizer aanteſchieten, ten einde door eene vereenigde magt het hem door dezen aangedane ongelijk te wreken. Maar de Paus, de wisſelvalligheid van de oorlogskans bij ervaring nu te wel kennende, wilde den Keizer liever ten vriend dan ten vijand hebben. Ook deze, op eene herſtelde vredebreuk tusſchen hem en den heiligen vader zeer gezet zijnde, liet zich, door de bemiddeling zijner Staatsdienaren, met hem, ten volgenden jare, in tot het maken van een vergelijk, hetwelk voor den laatſten zeer voordeelige voorwaarden behelsde. De hoofdinhoud kwam hierop uit; dat de Keizer zijne natuurlijke dochter MARGARETHA ten huwelijk zoude geven aan ALEXANDER DE MEDICIS, 's Pauzen broeder, met een jaargeld van twintig duizend dukaten, en dezen in diezelfde grootheid zoude herſtellen, welke hij als een Souverein gezagvoerder te *Florence*, voor de jongſte troebelen, in den Ker-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

kelijken Staat gehad had; dat de Keizer alles in het werk zoude ftellen, om, hetzij door geweld van wapenen, hetzij door zachter middelen, den Paus het bezit te bezorgen van *Cervia*, *Ravenna*, *Modena*, *Reggio* en *Rubiera*, buiten nadeel van de regten des Keizerrijks; dat de Paus den Keizer de inhuldiging zoude fchenken van het Koningrijk *Napels*, de fchatting van een wit paard kwijt fchelden, en hem het oude regt zoude vergunnen van vier en twintig Kathredrale Kerken in dat Koningrijk te mogen begeven; en ten laatfte, dat de Keizer en zijn Broeder FERDINAND, thans Koning van *Hongarie*, alle mogelijke maatregelen zouden beramen, om de Ketters weder op het fpoor der waarheid te brengen, of indien zij hunnen nek tegen vriendelijke vermaningen verhardden, hen door zwaard en vuur er toe te dwingen. Dit verdrag werd geteekend te *Barcelona* den 29 van Hooimaand des jaars 1529, en door de gezanten der beide verbondene partijen, voor het hooge altaar, in de hoofdkerk van die ftad, bezworen.

Na dit gemaakte verdrag fcheen de vriendfchap tusfchen de beide Vorften onverbreekbaar. In het jaar 1530 kwamen ze te *Bologne* zamen, en hadden aldaar, met eene, naar het fcheen, zeer groote vertrouwelijkheid, belangrijke gefprekken over de aangelegenfte zaken van Kerk en Staat. Eene dergelijke zamenkomst had andermaal ter zelfde ftede plaats in het jaar 1533, doch met een gansch ander gevolg. Er kwam aan 'sPauzen zijde hier iets aan den dag, dat het onderling vertrouwen krenkte.

Om

Om de genegenheid van KLEMENS te herwinnen, had, kort te voren, FRANS, *de eerste*, hem een huwelijk voorgesteld tusschen zijnen tweeden zoon, HENDRIK, den Hertog van *Orleans*, en KATHARINA, dochter van LAURENS DE MEDICIS. Konde den Paus grooter eere worden aangeboden, dan de inlijving van zijne nicht in het geslacht der Koningen van *Frankrijk*? De Paus zweefde, van blijdschap, als boven de aarde, in de wolken. Den Koning beloofde hij, bij deszelfs aanspraak op de *Italiaansche* provintien, allen bijstand, en aan de bruid aanzienlijke landen in *Italie*, als leengoederen. Door het gedane voorstel was KLEMENS, in ééns, gezwenkt naar de zijde der Franschen, gelijk het staatkundig belang zijner vorstelijke waardigheid zulks medebragt, tot groot misnoegen van den Keizer, die, in gemelde bijeenkomst daarvan kennis gekregen hebbende, nu den Paus den rug toe wendde, en naar *Genua* vertrok. Niet lang daarna werd het huwelijk te *Nizza* in *Frankryk* voltrokken, waar de Paus en de Koning in hetzelfde paleis hun verblijf hadden, en, door nieuwe verbindtenisfen, nu ten engste aan elkanderen verknocht, 's Keizers gramschap en woede deden ontflammen. Die geweldige verontwaardiging trouwens was zeer regtmatig. KLEMENS had in het hiervoor vermelde verdrag, met den Keizer ten jare 1529 gemaakt, dezen beloofd, dat hij, ten aanzien der *Italiaansche* zaken, zonder deszelfs voorkennis, met geen' Vorst eenige verbindtenisfen zoude aangaan. Dan nu sloot hij met den Koning van *Frankrijk* een ver-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

gelijk, uit kracht van hetwelke zij beiden met hunne vereenigde krijgsbenden in den ſtaat van *Milaan* zouden vallen. Het kon niet misſen, of *Italië* moest hier door in een' nieuwen oorlog worden betrokken, welke de allerbloedigſte gevolgen had kunnen na zich ſlepen. Maar die gewisſelijk naderende ramp werd door de goede Voorzienigheid nog gelukkiglijk afgewend. De Paus overleed, niet lang na deszelfs terugkomst van *Nizza*, den 25 van Herfstmaand des jaars 1534.

Over zijnen dood was men te *Rome*, zelfs aan het hof, even zeer verheugd, als over zijnen voormaligen optred als Paus op den ſtoel der heiligheid. Men telde eene reeks van onheilen, welke aan zijne regering te wijten waren. Bij de Vorſten van *Europa* werd zijn verſcheiden even min beklaagd. Zij hadden hem ontzien als een ſchranderen hierarch, die het drijfrad der ſtaatszaken, met de grootſte omzigtigheid, in beweging wist te brengen, en daardoor op het belang der vorſtendommen, met welke hij verbindtenisſen had aangegaan, eenen vermogenden invloed had. Doch geen van allen vertrouwde hem, uit hoofde van zijne menigmalen gebleken onſtandvastigheid in het houden van gedane beloften. Onopenhartig van aard zijnde, raadpleegde hij, in het kiezen van maatregelen, bijkans met niemand, maar ſteunde op zijn eigen doordringend oordeel, dat nogtans, ſedert zijne gevangenis, door groote vreesachtigheid, niet zelden vrij wat belemmerd werd. Als wereldsch Vorst had hij wel niet in alle, doch in vele opzig-

ten

ten zijn doel geſchoten. De eer, onder anderen, van zijn geſlacht te *Florence*, deszelfs magt en bloei had hij volkomenlijk herſteld. Maar als hoofd der Kerke zag hij zijne pogingen minder met eenen gewenschten uitſlag bekroond. Te dezen aanzien was hij, hoe kloek van verſtand en doorzigt, nogtans zeer ongelukkig. Onder zijn pauſelijk bewind ontvielen de *Noordſche* rijken van *Europa* den heiligen ſtoel. Uit hoofde van den tweeſtrijd, waarin zijne kerkelijke ſtrengheid, bij het handhaven van zijn pauſelijk gezag, zich met zijne ſtaatkunde gewikkeld had, verloor hij, even voor zijnen dood, geheel *Engeland*. En hoe groot ook de betrekking ſcheen te zijn, waarin hij met de rijksvorſten ſtond, zoo kon hij evenwel in *Duitschland* den ſnellen voortgang der Kerkhervorming niet hinderen. Gelijk wij vermeld hebben, deed hij zware bedreigingen tegen alle de belijders van den anders gewijzigden godsdienst; maar de magt, om er aan geſtand te doen, werd hem, door den loop der zaken, volſtrekt benomen (*).

na C. G.
Jaar 1517. tot 1552.

In de pauſelijke waardigheid volgde op KLEMENS, den *zevenden*, ALEXANDER FARNESE, dien hij, eenige oogenblikken voor zijnen dood, den Kardinalen, in die betrekking, ernſtiglijk had aanbevolen.

Berigt van PAULUS den derden.

(*) *Conf. Historia Clementis* VII, auctore J. ZIEGLERO, *Amoenit. Hist. Eccl.* quas edidit SCHELHORNIUS, inſerta; II. p. 287—380. BOWERS *Hist. der Pauſen*, D. VII. bl. 588-613 en SCHRÖCKHS a. w. III D. bl. 230-237.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

len. Geboren te *Carino*, in het jaar 1468, was hij den 10 van wijnmaand des jaars 1534, toen hij tot Paus gekozen werd, omtrent zeven en zestig jaren oud. Te *Florence* zich op de letteroefeningen hebbende toegelegd, had hij sedert dien tijd eenen fijnen smaak behouden voor de oude letterkunde, waarin hij bij uitstek bedreven was. Zeer was hij, uit dien hoofde, al vroeg in hooge achting bij het geslacht der DE MEDICIS, die aanmoedigers van de geleerdheid waren. Door de aanbeveling van dezen sloeg INNOCENTIUS, de *achtste*, op hem zijne aandacht, hem benoemende tot Protonotaris. Langs dien weg aan het pauselijk hof bekend geworden, werd hij door ALEXANDER, den *zesden*, verheven tot Bisschop van *Montefiascone* en *Corneto*, en kort daarna in het jaar 1493 tot Kardinaal. Vervolgens werd hij Stadhouder van *Viterbo*, en naderhand van *Ancona*. JULIUS, de *tweede*, schonk hem het Bisdom van *Parma*, riep hem aan zijn hof, en bediende zich dikwerf van zijnen raad. Te *Rome* leefde hij in hoog aanzien, geliefd bij het volk. Het door hem aldaar gebouwde paleis, PALAZZO FARNESE genoemd, stak boven allen uit, zoo in grootheid als in pracht. Hetzelve werd voor een der heerlijkste huizen van gansch Europa gehouden. Daar hem eindelijk de bisdommen in de nabijheid van *Rome* ten deele vielen, waarmede de eerste rang onder de Kardinalen verbonden is, was de luister zijner hofhouding vorstelijk. Geen wonder derhalve was het, dat hem eindelijk, na den dood van KLEMENS, de opperste voogdij der Kerke werd toever-

vertrouwd, en de Roomſche burgerſchap daarover uitermate verheugd was.

Naauwelijks had hij, onder den naam van PAULUS, den *derden*, den heiligen ſtoel beklommen, of hij legde zijn verlangen aan den dag, om eene kerkvergadering bij een te roepen. Maar zijne pogingen, ten dien einde in het werk geſteld, waren vruchteloos, gelijk hiervoor verhaald is geworden (*). De Proteſtanten gaven hem wel na, dat het hem, ondanks alle daartoe in ſchijn aangewende bemoeijenisſen, toch geen ernst ware, zijn gewaand doel, in dezen, te bereiken. Doch de toenmalige toedragt der zaken van dien tijd, wel beoordeeld, verbiedt ons hieraan zelfs eenigzins te twijfelen. Het vervolg van 's Pauzen kerkbewind overtuigt ons trouwens genoegzaam van het tegendeel. Immers ten jare 1542 werd dadelijk op den Rijksdag te *Spiers*, door 's Pauſen Gezant, den Bisſchop van *Modena*, verklaard, dat zijne Heiligheid, zich zijne beloften aan den Keizer herinnerende, beſloten had, eene algemeene Christelijke Kerkvergadering zamen te roepen te *Trente*, op de grenzen van *Italië* in *Duitschland* gelegen. Eerst evenwel in het jaar 1545 werd dit beſluit in werking gebragt, gelijk vervolgens nader hiervan verſlag zal worden gedaan. Men ziet hier uit, dat het er door PAULUS, *den derden*, wel degelijk op was toegelegd, om de gebreken der Kerke te herſtellen en te verhelpen. Dit zijn doel was reeds terſtond na

(*) D. XX. bl. 213—216.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552

na het aanvaarden van zijne Pausselijke waardigheid in het eerste Konsistorie allerzigtbaarst, waar hij zes Kardinalen, met drie Bisschoppen, benoemde, om een ontwerp ter hervorming van de Kerk in het algemeen, en die van *Rome* in het bijzonder te beramen. En het moet hem, naar het schijnt, volstrekt niet geweten worden, dat het gene aanvangelijk hier in gedaan werd, altoos in de eerste jaren geheel van geene kracht was.

Gelijk PAULUS, *de derde*, zich het belang der Kerke aantrok, gingen hem in zijnen Vorstelijken stand de rijksaangelegenheden van *Europa* niet minder ter harte. In de benardste gesteldheid bevond hij zich, gedurende den Oorlog, die tusschen den Keizer en den Koning van *Frankrijk* ten jare 1535, met nieuwe woede, in *Italië* was uitgebarsten. Voor zijnen Kerkelijken staat alles kwaads, van de zijde der Franschen, duchtende, stelde hij alle middelen te werk, om het krijgsvuur, dat tusschen beide Monarchen zich wijd en zijd verbreidde, te blusschen, maar zonder vrucht. Eindelijk noodigde hij, ten jare 1538, de beide Vorsten uit tot eene bijeenkomst te *Nizza*, waar hij voor had, ware het mogelijk, hen met elkanderen te bevredigen. Zij kwamen beiden in die stad. Dan de een weigerde den anderen te zien en te spreken. Met over en weder gaan hunne belangen gehoord hebbende, gelukte het den Paus nogtans, beiden in den voorslag van een' tienjarigen wapenstilstand te doen bewilligen. De daartoe gemaakte verbindtenis duurde tot het jaar 1542, toen de vijandelijkheden we-

der

der begonnen, zonder dat de Heilige Vader, die in het volgende jaar met den Keizer, te *Busseto*, in *Italië*, een mondgesprek hield, ter herstelling van den Vrede iets konde toebrengen. In de eerste bijeenkomst, welke de Paus met den Keizer te *Nizza* had, werd er een huwelijk gesloten tusschen den onëchten Kleinzoon van den eersten, OCTAVIUS FARNESE, en MARGARETHA, de natuurlijke Dochter van den anderen, weduwe van den ongelukkigen ALEXANDER DE MEDICIS, die door iemand van zijn eigen geslacht vermoord was. Ook had de Paus in zijn gesprek met den Koning van *Frankrijk* een huwelijk aan dezen voorgeslagen tusschen zijnen, uit onecht gesproten, Kleindochter VICTORIA en den Hertog van *Vendome*, één' der Prinsen van den bloede. Maar er werden van het Fransche hof zoo vele hinderpalen in den weg geschoven, dat 's Pausen doel hierin onbereikt bleef. Uit het een en andere was allerzigtbaarst, hoe zeer gezet de Paus was op de verheffing van zijne maagschap. Dit liep eindelijk den Vorsten van *Europa* zoo duidelijk in het oog, dat er geen twijfel meer aan was; waardoor het gansche ontwerp dienaangaande niet zulk een beslag kreeg, als de Heilige Vader zich had beloofd en voorgesteld. Ten jare 1543 deed de Paus aan den Keizer den voorslag, om hem voor den genoemden OCTAVIUS FARNESE het hertogdom *Milaan* af te staan tegen eene som van honderd vijftig duizend dukaten, willende hij zich dan met hem verbinden, tegen *Frankrijk*, onder toezegging tevens van aan zeker getal Geestelijken den Kardinaalshoed te vereeren.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Dit aanbod geschiedde mondelijk in de tweede bijeenkomst, welke, gelijk wij gemeld hebben, te *Busseto*, tusschen den Paus en den Keizer gehouden werd. De Keizer, bevroedende, dat 's Pausen eerzucht meer dan zijn ijver, om eene verzoening met den Koning van *Frankrijk* te bewerken, de drijfveer van zijne onderhandeling was, wendde even daarom hem weldra den rug toe, zonder zich ten aanzien van het eene en andere met hem verder in te laten. Hieruit ontstond tusschen den Paus en den Keizer een wederzijdsch mistrouwen, hetwelk in de gevolgen heilzaam voor de zaak der Hervorming was. Uiterlijk bleven zij door vriendschapsbanden vereënigd; zelfs sloten zij ten jare 1546 een Verdrag tegen de Protestanten, die de Dekreten der *Trentsche* Kerkvergadering niet wilden eerbiedigen, zich verbindende, om, door overmagt van wapenen, een einde aan derzelver wéérbarstigheid te maken, die door redenen van overtuiging niet omgezet konde worden. Met 's Pausen onderstand van volk en geld trok de Keizer in de lente van het jaar 1547 tegen de Protestanten te velde, die, onder het bevel van JOHAN FREDERIK, Keurvorst van *Saksen*, en FILIP, Landgraaf van *Hessen*, met hem slaags geworden, volkomen de nederlaag kregen (*). Het voordeel, toen op de Protestanten bevochten, was zoo groot, dat, hadde de Paus met den Keizer er zich voorzigtiglijk van weten te bedienen, de nieuwe godsdiensgemeenschap zoo al niet geheel ontbonden, ten minste

(*) Verg. hier voor D. XX, bl. 251-256.

ſte hare grondveſten geheel ondermijnd zouden zijn geworden. Maar de Paus, de goede trouw des Keizers verdenkende, vreesde, dat, bij aldien hij de Proteſtanten eens geheel overmeesterd had, deszelfs heerschzucht hem zoude aandrijven, om de zegevierende wapenen ook tegen *Italië* te wenden. Door dit vermoeden in angst gebragt, riep hij, onder niets beduidende voorwendſelen, de troepen der Kerke uit het leger te rug, en ging, ter verbazing van geheel *Europa*, eene verbindtenis tegen den Keizer aan met den nieuwen Koning van *Frankrijk*, HENDRIK, *den tweeden.* 's Keizers verontwaardiging over de onverſchilligheid van den Paus, ten opzigte van den welſtand der Kerke, beroerde derwijze zijn hart, dat, om hem zulks in de gevolgen betaald te zetten, hij het plan ontwierp, ter bevrediging van de Roomschgezinden met de Proteſtanten. Ten dien einde liet hij, door eenige Godgeleerden van de onderſcheidene gezindten, een Formulier van Godsdienstpunten vervaardigen, dat, voor beide partijen, zoo lang hare onderlinge verſchillen niet door het eene of andere middel volkomenlijk beſlist waren, tot een' Regel des Geloofs zoude ſtrekken, en in de Geſchiedenis onder den naam van het *Interim* bekend ſtaat. Geenszins evenwel voldeed hetzelve aan het doel, het welk zich de Keizer er mede had voorgeſteld. Want niet alleen werd het, gelijk zulks trouwens vooraf genoegzaam verwacht kon worden, door den Paus met de ſterkſte banvloeken veroordeeld, maar in het algemeen ook zoo van de Proteſtanten als Roomschge-

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

gezinden afgekeurd, 't welk uit de daar over ontſtane twisten de bloedigſte gevolgen voor gansch *Duitschland* had, gelijk hier voor breedvoeriger is verhaald geworden (*). Doch deze ganſche toedragt van zaken kreeg zulken gang, dat de Keizer ten laatſten, in het jaar 1552, tot eenen Vrede met MAURITS, Keurvorst van *Sakſen*, en de verbondene Duitſche Vorsten gedwongen werd, waarbij, gelijk ook voorheen reeds omſtandiger is berigt geworden, (†) de Protestanten in *Duitschland*, bij eene volkomen veiligheid, het vrije gebruik bekwamen van hunnen Godsdienst. De grondſlag van alle deze gewigtige gebeurtenisſen lag in het vermelde misverſtand tusſchen den Paus en den Keizer, dat kort voor den dood van den eerſten, in het jaar 1547, zeer verergerd was geworden door den moord van deszelfs natuurlijken zoon PIER LUIGI FARNESE, Hertog van *Parma* en *Piazenza*, en door de daar uit gerezen onlusten, waaraan men, niet zonder reden, meende, dat de Keizer heimelijk deel had gehad.

'sPauſen verbindtenisſen met het Franſche hof, bij het welk hij zijn heul zocht, werden daardoor enger toegehaald, terwijl aldus van deze zijde des Keizers magt gaande weg meer en meer geſnuikt werd. En ſtraks zullen wij zien, dat, aan het pauſelijk hof, in de eerst volgende jaren, de belangen van Staat en Kerk weinig werden ter harte genomen, 't gene, in *Duitschland* de veerkracht van

den

(*) Zie D. XX, bl. 256-262.

(†) Zie het XX D. bl. 264-268.

den invloed der Roomschgezinden merkelijk ſtrammer deed worden, en daarentegen den moed der Protestanten te ſterker in beweging bragt. na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De onaangenaamheden, welke zich PAULUS *de derde*, door zijnen onbegrensden toeleg, om zijn geſlacht tot den hoogſten trap van aardſche grootheid te doen ſtijgen, waaraan hij het welzijn der Kerk opofferde, had op den hals gehaald, drukten hem, na den dood van zijnen zoon, dermate ter neder, dat hij, van droefheid, den 10den van Slagtmaand des jaars 1549 overleed, in het twee en tachtigſte jaar zijns ouderdoms. Zijn karakter is op eene zeer verſchillende wijze beoordeeld. ANGELUS MARIA CUIRINI verheft zijnen lof tot in de wolken (*). KIELING daarentegen ſchildert hem af als een' ſtaatkundigen zonder eer en geweten (†). Beiden ſchijnen zij aan hunne pen te ruimen teugel gevierd te hebben. Bij zijne gebreken had hij ongetwijfeld goede hoedanigheden, die, waren ze door eene alles te bovengaande eerzucht niet verdonkerd geworden, hem zouden hebben doen ſchitteren. Ook als geleerde verdient hij bijzonderlijk geprezen te worden. Hij was, gelijk wij reede berigt hebben, een oordeelkundig beoefenaar van de ſchriften der oude Romeinen. Dit bleek inzonderheid uit zijne nagelaten aanmerkingen op eenige brieven van CICERO aan ATTICUS. Hij ſchreef in het Latijn ook

(*) In een gedenkſtuk, *Imago opimi Pontificis, expresſa in gestis* PAULI III.

(†) *In Epistola de gestis* PAULI.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ook eenen zoo kuifchen als zinrijken ftijl, en was een edelmoedig fchutsheer van de wetenfchappen. Merkwaardig is eindelijk van dezen Paus, dat hij, van tijd tot tijd, niet minder, dan een en zeventig Kardinalen benoemd heeft, van welk zoo aanzienlijk getal, door éénen Paus tot die waardigheid verheven, geen voorbeeld in de gefchiedenis is (*).

Berigt van JULIUS den derden.

In de plaats van PAULUS *den derden*, werd, na vele wederftribbelingen, die uit de verdeeldheid der Kardinalen ontftaan waren, eindelijk door de bemiddeling van COSMUS, Hertog van *Florence*, in het *Conclave*, den 8ften van Sprokkelmaand des jaars 1550, tot Paus gekozen JOHANNES MARIA GIOCCI DEL MONTE, geboren te *Rome*, in het jaar 1487, uit een geflacht, dat van *Monte Suafevino* in *Toskane* oorfpronkelijk was. Als Paus nam hij den naam aan van JULIUS *den derden*. In zijne jeugd had hij zich, te *Perugia* en *Siena*, op het kerkelijke regt bevlijtigd, en zich door zijne gevallige welfprekendheid beroemd gemaakt. Langs onderfcheidene eeretrappen tot hooger ftand bevorderd, werd hij met den tijd Aartsbisfchop van *Siponto* en Bevelhebber van *Rome*. PAULUS *de derde*, fchonk hem de Kardinaals waardigheid. In die betrekking was hij 'sPaufen afgezant op de *Trentfche* Kerkvergadering, welke door hem, zoo dra hij zelf Paus werd, op nieuw in werking gebragt werd. Hier

(*) Verg. BOWERS a. w. VII *Deel*, *Bl.* 614-633. en SCHRÖCKHS a. w. III *Deel*, *Bl.* 237—243.

Hier door maakte hij zich bij het volk te *Rome* zeer bemind. Nog meer evenwel won hij deszelfs gunst, door vele harde inrigtingen, van zijnen naasten voorzaat ingevoerd, aftefchaffen. Maar een groot deel van de hem toegedragen achting verloor hij welhaast door den kardinaalshoed te fchenken aan eenen, naar het algemeen gevoelen zedeloozen, jongeling, met name INNOCENTIUS, die, uit eene lage klasfe herkomftig, in zijn huis voorheen oppasfer van zijne apen geweest, en ook tot niets anders was opgeleid. De heilige maatfchappij der Kardinalen vond zich hier door zeer vernederd, en het gemeen ontleende er gronden uit tot verdenking van den gruwelijkften wellust. Met de uitbarfting van den oorlog in *Duitschland* tusfchen den Keizer en MAURITS, Keurvorst van *Sakfen*, meende de Paus zich genoopt te zien tot de opfchorting van de Trentfche Kerkvergadering voor den tijd van tien jaren. Zijn doel was zigtbaar. Hij wilde gansch en al buiten geestelijke en wereldfche belemmeringen zijn leven in het zachte genot van zinnelijke vermaken voortzetten. Doch hoe groot een' affchrik hij ook van den krijgshandel hadde, zag hij zich echter ten jare 1551 in den oorlog gewikkeld tusfchen den Keizer en HENDRIK *den tweeden*, Koning van *Frankrijk*, betrekkelijk *Parma*, dat in de handen van den laatften gevallen was, en om hetwelk te helpen heroveren hij zich, door eene ftaatkundige betrekking op den eerften, verpligt vond. Evenwel zoo ras hem mogelijk ware, floot hij, naar ik meene,

ns C. G Jaar 1517 tot 1552.

ne, nog in het eigenfte jaar, met den Koning van *Frankrijk* eenen vuriglijk gewenschten vrede. Zijne dagen bragt hij voortaan zeer gerustelijk door, zich niet veel over de belangen van Kerk en Staat bekommerende. Weinig waren zijne Paufelijke werkzaamheden, menigvuldig zijn genieten van zinnelijke genoegens op zijn bij uitftek fchoon landgoed, dat onder den naam van *Villa Julia* bekend was, in het gezelfchap van zijne beste vrienden, welke hij dagelijks de verkwikkelijkfte vruchten zijner te groote gastvrijheid in overmate deed fmaken. Ook die, zoo in vermaakvolle ledigheid doorgebragte, levensftand van den Paus werd door geene hem bedroevende gebeurtenisfen geftoord, integendeel door meer dan één voorval veraangenaamd. De vrede van *Pasfau* zoude eenen eerzuchtigen Bisfchop van *Rome* een doorn in het vleesch zijn geweest. Maar JULIUS *de derde* fcheen zich eene zaak, voor de Kerk, waarvan hij het hoofd was, van zulk eene uitgeftrekt belang, geheel niet aan te trekken. Hij legde er ten minfte, tot zijnen troost, tegen over het ten volgenden jare gebeurde in *Engeland*, waar Koningin MARIA den troon beklom, en met de opperkerkvoogdij van den Paus ook het evenwigt van den Katholieken Godsdienst in haar rijk weder herftelde. Ten betooge zijner blijdfchap hier over fchreef hij een aflaat- en jubeljaar uit in zijne geheele Kerk, en liet een' penning flaan, met het opfchrift: „ het volk en het rijk, dat mij niet zal dienen, zal te gronde gaan!" Hij overleed, na een

Pau-

Paufelijk bewind van vijf jaren, den 23ften van Lentemaand des jaars 1555 (*), wordende opgevolgd door MARCELLUS *den tweeden*, een', naar het fcheen, meer werkzamen Paus, die den lof van in alle opzigten als een Christen geleefd te hebben, met zich in het graf nam, hebbende flechts één en twintig dagen geregeerd. Dan reeds het tijdperk, waarin wij ons onledig houden, met het kort berigt van dezen Paus overfchrijdende, haasten wij ons tot een ander gedeelte der Gefchiedenis.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Gefchiedenis van de Roomschkatholieke Geestelijkheid.

Berigt van het diep verval der geestelijkheid.

Reeds voor de Hervorming van een groot gedeelte der Christelijke Kerk was het diep verval van den ftaat der Geestelijkheid door alle verftandigen allerlevendigst ingezien, gelijk voorheen meer, dan éénmaal is opgemerkt geworden. Dit was mede éóne der redenen, waarom velen, die, aan de gevoelens der Hervormers hun zegel hechtende, toen dezen waren opgeftaan, dadelijk de godsdienstgemeenfchap hunner Vaders en Broeders verlieten. Maar ook

(*) Over JULIUS *den derden* zie men, behalve THUANUS, *Hist. S.* VIII. *p.* 245. *L.* X. *p.* 303. BOWERS a. w. VII *Deel*, *Bladz.* 633—635. en SCHRÖCKHS a. w. III *Deel*, *Bladz.* 244—247.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

ook vele brave, weldenkende, Christenen, die tot hunnen dood toe aan de ééns omhelsde leer der Katholieke Kerk zijn verkleefd gebleven, wenschten algemeen na eene verbetering van den ſtaat der Geestelijkheid. Dezen ſtemden het den Protestanten volkomenlijk toe, dat de klagten, welke door hen, omtrent de Geestelijkheid, geſlaakt werden, allergegrondst waren. Met welke heldere verwen werd de bedorven ſtaat der Geestelijkheid afgeſchilderd door ERASMUS, en andere onbeſchroomde mannen, die der Katholieke Kerk der Roomschgezinden getrouw bleven! Door de overtuigende redenen van dezen voorgelicht, zagen de meeste Vorsten, vooral in *Duitschland*, dat hierin mede de oorzaak gelegen was van alle die Godsdienstverſchillen, welke eene ſcheuring der Kerke ten gevolge hadden. Hun bleek het, bij menigvuldige daadzaken, dat, hoe zeer ook de meeste Opperbisſchoppen der Kerke te *Rome* er anders over dachten, nogtans ter herſtelling van den Godsdienstvrede, geen vuur of zwaard van vervolging op den duur iets goeds ten gevolge kon hebben, maar dat het inwendig ſchuilend kwaad, waar uit alle de onlusten ontſtonden, tot in den wortel moest worden aangetast. De Duitſche Vorsten verlangden naar eene allenthalvige verbetering der Geestelijkheid, van de Pauſelijke Hofprelaten af tot aan den laagſten Bedelmonnik toe. Door de Vorſten werd er uit dien hoofde bij de Pauſen telkens ten ſterkſte op deze gewenschte zaak aangedrongen. Maar de weinigſten toonden lust, om er hun oor aan te leenen, onder allerlei nietige voorwendſelen,

eene

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

eene voldoening aan de verzoeken der Vorsten uitftellende en opfchortende. Verftandigen hielden het vrij algemeen daarvoor, dat de middelen ter Hervorming niet wel anders beraamd konden worden, dan in eene algemeene Christelijke Kerkvergadering. Maar welk eene moeite er aan de Hoven der Vorsten ook gedaan werd, om de hoofden der Kerke er toe over te halen, dat zij daar aan hunne toeftemming gaven, is ons uit de hier voor verhaalde gebeurtenisfen diens tijds genoegzaam gebleken. Alles was vruchteloos, zoodat men derzelver weêrzinnigheid als door geweld moest doen buigen. Tegen wil en dank heeft men eindelijk hun het zoo ernftiglijk begeerde in den volften zin des woords afgeperst. Hoe duidelijk zag men hier, gelijk meermalen in de gefchiedenis is waargenomen, dat de Kerk foms veel meer verpligting had aan de Vorsten der wereld, dan aan hare eigen beftuurders. Dit eene en andere, betrekkelijk de eindelijk gelukte pogingen, ter bijeenroeping van eene Kerkvergadering, waarin de zeden der Geestelijkheid, te gelijk met de leerwijze, welke door haar geheel verkeerd gewijzigd werd, eenigzins hervormd zijn geworden, zal in het vervolg het onderwerp onzes Gefchiedfchrijvens verder moeten uitmaken. Hier zij het vermelde genoeg, om er uit te befluiten tot het deerlijkst verval, waarin de Geestelijkheid, ftaande dit Tijdperk, gezonken was.

Naauwelijks fchetst de best gefnedene pen eens vaardigen Schrijvers den jammerlijken ftaat der onzedelijkheid, welke zich ten dien dage over het

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ganſche ligchaam der Geestelijkheid verſpreid had. De meesten, weelderig door den overvloed van aardſche genietingen, die hen in eene bedwelming van zinnen op niets anders dan op het najagen van de genoegens dezes levens deden gezet zijn, toonden, in hunnen omgang met menſchen, volſtrekt niets, dat hun, als Bedienaren der Kerke, eene onderſcheidende achting konde bezorgen. In eenen letterlijken zin legden zij eene ongelijk grooter liefde aan den dag voor de bedorven wereld hunnes tijds, dan voor Hem, wiens Koningrijk niet van deze wereld was, en met wien zij de wereld behoorden overwonnen te hebben. Het bejag naar wereldſche rijkdommen, ter voortzetting van eene overdadige manier van leven, verwilderde het hart, en trok het hoofd af van al het gene waar aan de door hen bekleede waardigheid hen elk oogenblik had moeten doen denken. Geen tijd ſchoot er over, ter waarneming van hun ambt; het volk bleef onkundig en onzedelijk. Er had weinig of ten minſte een zeer ſlecht onderwijs in den Godsdienst plaats. Over de leer der Kerk verſpreidden zij zelven, die, zoo het heette, opgetreden waren, om er voor het min verlichte volk eenen glans van helderheid aan bij te zetten, door hunne eigen onkunde, de dikſte nevelen. De aanzienlijkſte Geestelijken waren dikwerf de minst geſchikten, om het volk door leerredenen te onderwijzen en te ſtichten. Zich te hoog waardig achtende, om daar aan eenige vlijt te beſteden, lieten zij dit allerbelangrijkst werk bijkans geheel over aan de Monniken, van welken niet weinigen,

be-

behalve in de plegtigheden, die met den openbaren eerdienst verzeld gingen, even onbedreven waren, als de Leken, die hun het oor leenden, maar toch ook uit dezen hoofde van het gaan ter preke niet veel hielden. En wel het meest was de bejammerenswaardige ftaat der Geestelijkheid daaruit te ontdekken, dat, zoo er onder haar hier en gins eenigen, gelijk er altijd geweest zijn, gevonden werden, die niet alleen door hunne braafheid en kunde, maar ook door het vlijtiglijk betrachten van hunnen pligt, eene uitzondering op het algemeene maakten, dezen ftraks zich ten doele gefteld zagen van de verachtelijkfte nijd hunner overige broeders, die, openlijk, met vrolijke fcherts, op hen fchrolden, maar heimelijk hun de gevaarlijkfte ftrikken fpanden, om hen met de klimmende achting, welke zij bij het volk verwierven, ten gronde te doen dalen. Van het hoofd tot de voeten was het ligchaam der Geestelijkheid door bederf aangeftoken. En het gene er nog gaaf aan was, werd uitgefneden. De voorbeelden der Roomfche Paufen, die, gelijk wij gezien hebben, dikwerf ergerlijk waren, konden niet wel anders, dan de, aan hun gefloten, hoofden der Kerke, Kardinalen en Bisfchoppen, door verleiding, met zich voeren tot eene wereldsgezindheid, die weder de lager Geestelijken door haar vergift befmettede, en bij allen de bron werd van overdaad, van gelddorst, van trotschheid en wraakgierigheid. Het ergst van allen deden zich, onder de Geestelijken van den lager ftand, behalve vele Monniken, de Kanunniken voor, die er, als het ware,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

eene verdienste in schenen te stellen, wanneer zij, 't gene hun dagelijksch werk was, in de ruimschotigste ongebondenheden, van de rijkdommen brasten, die, door de godsvrucht van vroeger tijden, op het altaar der Kerke aan de algemeene belangen der Christenheid, zoo ter instandhouding van haren eeredienst, als ter ondersteuning van hare armen, waren opgeofferd. Het gedrag van deze Kerkelijken was, met één woord, schandelijk, en in derzelver voorgang, voor anderen, allerverderfelijkst.

Berigt van haar gedeeltelijk herstel.

Dusdanig was de toestand der Geestelijkheid, voor het houden der *Trentsche* Kerkvergadering, waar van in het vervolg nader. Maar door de besluiten van die Kerkvergadering, welke ter hervorming zoo wel van de zedelijkheid als van de geloofsleer werd zamengeroepen, is de zedelijke staat der Geestelijkheid aanmerkelijk verholpen, hervormd en verbeterd. Vele heilzame besluiten zijn, te dien opzigte, in deze Kerkvergadering genomen, die eene zoo goede uitwerking gehad hebben, dat naderhand veel minder klagten van dien aard zijn aangeheven. Bijzondere oplettendheid verdient hier de orde der Kloosterlingen of Monniken en Nonnen, eene inrigting, die, wegens de, daar door, onder de Geestelijkheid, aangebrachte zedeloosheid, voor den Godsdienst zoo schadelijk was, dat ze schier alleen het punt scheen te zijn, waarop de bedoelingen der Hervormeren het gemunt hadden. Wij gaan dus over tot de geschiedenis van deze geestelijke orde.

DER-

DERDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van de Klooster - Geestelijken.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Berigt van het bederf der zeden in de Kloosters.

Beroemd waren, gelijk ons gebleken is, van ouds de Geestelijken van onderscheidene kunne, die in de Kloosters zamen woonden, en aan den dienst der Kerke hun afgezonderd leven hadden toegewijd. Weleer huisde in de Kloosters schier alleen de geleerdheid; in dezelven had men de bloeijendste Scholen, waaraan wij nog heden de veelvuldige schatten van geleerdheid, waarin onze eeuw zich verblijdt, te danken hebben. Immers wien is het onbekend, dat derzelver rijke fondsen, door de vlijt der Klooster-Geestelijken alleen bewaard zijn gebleven? Ook uit de Kloosters traden ten allen tijde op de voortreffelijkste mannen, die zich niet slechts als bevorderaars van het welzijn hunner Kerkgemeenschap in het algemeen, of hunner Orde in het bijzonder, maar als geletterden voor het gemeenebest der wetenschappen allerverdienstelijkst maakten. Geene School van eenig aanzien, geene Kerkgemeente van eenige opmerking was er, of zij droeg roem op Leeraars, die, opgevoed in de Kloosters, daar tot eene hoogte van kunde waren gestegen, welke hen over alle anderen van hunnen stand zonder moeite deed heenzien. Dan van lieverlede waren de zaken veranderd. De bloei der geleerdheid was, in de Kloosters, gaandeweg verwelkt, en de vrucht deels afgevallen

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

en vertrapt, deels verwaarloosd en weggesmeten. Het licht der wetenschappen was schier geheel uitgedoofd, en alle glans van kunde verdwenen. De voorheen te dezen opzigte meest vermaarde Kloosters waren die der Benediktijnen. Maar dezen hadden zich de wet moeten laten voorschrijven door eene nieuw opgekomen Orde van Bedelmonniken, welke hen geheel onderdrukte. En hoe slechte voorstanders deze Bedelmunniken van de verlichting des volks geweest zijn, hebben ten overvloede bewezen de menigvuldige ergerlijke bewegingen, ingerigt alleen ter verbijstering, of liever ter verduistering van het weinig nadenkend gemeen, zoo als, onder anderen, de veiling der aflaten geweest is. Gelijk zich met de onkunde steeds paart een zinnelijk genot van de ondeugd, of een zinnelijk gevoel van overspannen deugd, dat niets dan schadelijk bijgeloof teelt, zoo stond het met de zaak ook nu in de Kloosters geschapen. Bij een deel van derzelver bewoners lag op den bodem des harten een goed zaad, dat eenen uitnemenden oogst van edele godsdiensthoedanigheden zoude hebben kunnen leveren. Maar de grond was derwijze daartoe ongeschikt, dat hetzelve of door de hooger opgeschotene distelen, bij zijne opkomst, als verstikt werd, of slechts naauwelijks kenbare vruchten droeg, den voortreffelijken naam van godzaligheid waardig. Alles was ontluisterd door den zwarten rook eener vunzige dweeperij, die uit het hart, zoo in de daden, als in de gesprekken, opging. Streng waren de wetten van het Kloosterleven, die oorspronkelijk

geen

geen ander doel hadden, dan om den mensch van wereldsche vermaken, waarin de zonde meestäl de hoofdrol speelde, te verwijderen, en tot eene stille beoefening van geestelijke pligten, die aan het godgewijd gemoed de aangenaamste genoegens bezorgden, op te leiden. Maar de onkunde dreef deze strengheid der wetten tot den hoogstmogelijken graad van onnatuurlijkheid. En het was er zoo verre van daan, dat de godsdienstigheid, die het punt heette te zijn, waarop het oog gevestigd bleef, hier door won, dat veeleer het ligchaam allengs, bij de vrijwillige folteringen, welke het verduurde, verzwakt werd, en alle geschiktheid verloor, om de lessen van het Evangelie, in eenvoudigheid des harten, op eene regt christelijke wijze te betrachten. Juist dit was het, dat de koude onkunde van andere Kloosterlingen eenen geheel tegenstrijdigen zwenk deed nemen, van eene zoo droefgeestige schijndeugd overslaande tot de dartele ondeugd. Omdat de ware deugd, in haar vermogen, den Kloosterlingen onbekend was, werd zij van sommigen, die liever in hare schaduw, dan in haar licht wilden gaan, veracht, en van de meesten, welken deze schaduw te donker was, gehaat, omdat zij het licht niet verdragen konden. Trouwens, hoe kon dat anders? De meesten waren reeds van de jeugd af gedwongen slagtoffers geweest van ouderlijke dweepzucht of eergierigheid, en, als ellendige ballingen dier maatschappij, voor eene dikwerf te vergeefs gewenschte vlugt bewaard gebleven, achter zware tralien, door sterk opgetrokken muren, die geene overklimming gedoogden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Kon men in zulk een' ſtand de ſchijnheiligheid beminnen? En daar ware heiligheid van wil en daad er vreemd was, wat moest dan het gevolg hier van voor velen, ja wel voor de meesten zijn? Weinigen mogten op hunne wijze godvruchtige lieden zijn, die het wel meenden, de meesten waren, in hun binnnenſte, ongodsdienſtige menſchen, die met hunne ondeugden de afzigtigſte ſchandvlekken wierpen op het gewijde kleed, dat zij droegen. Aan dezen bleek het, dat de liefde tot de wereld, welke zij roemden overwonnen te hebben, ſterker in hen was, dan in anderen, die te midden van het gewemel der wereld hun leven doorbragten. De laatſten waren vaak ſpoedig verzadigd van wereldſche vermaken, omdat zij die in de volſte mate genoten. De eerſten daarentegen trachtten naar het verbodene, waarin de lust niet zoo dra voldaan werd. In vele Kloosters was het onbandig bejag naar vrolijkheid en vermaak grooter dan aan de hoven, dan in de legers, dan in de koopſteden. Bij eene onbekommerde levenswijze werden de dagen van eene ligchamelijke godsdienstoefening, die eene ſchijnbare ingetogenheid vorderde, telkens afgewisſeld door dagen van uitſpanning, die met brasſerijen, waarin de zwelgdrift werd bod gevierd, in de uitgelatenſte vrolijkheid werden doorgebragt, waartoe de onuitputtelijke welſtand der rijke geſtichten, in den volſten overvloed, alles opleverde. Ten allen tijde en voornamelijk in het tijdperk, waarvan wij de geſchiedenis ſchrijven, waren de klagten zelfs van brave Roomsch-Katholieke geleerden, die zich aan de

de misbruiken van, naar hun inzien, anders zeer nuttige instellingen ergerden, hooggaande over het wulpsche leven der Kloosterlieden (*). Zij schilderen ons de gegoede Kloosters af als woningen van jagers, spelers, en zwelgers, in een kleed, dat hen anders voor zoodanigen niet zoude doen groeten. Zij verhalen ons, met ongenoegen en verontwaardiging, dat men in dezelven de prachtigste vertrekken vond, de kostbaarste kelders, de heerlijkste tafels. Zij verzekeren ons, dat het geestelijke gezin zelf onderling in eeuwige verschillen leefde, zich de schandelijkste streken veroorloofde, simonie op simonie pleegde, om eene ronde beurs te maken, de kunst van geld te snoeijen tot de uiterste laagheid dreef, en bij dit alles de schandelijkste ontucht voegde. Wie herinnert zich niet van dit alles merkwaardige voorbeelden gelezen te hebben in de geschiedschriften, in reisbeschrijvingen enz! Genoeg, uit dien hoofde, van de gesteldheid der Kloostergestichten, in de toenmalige tijden!

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Het bederf der goede zake was, naar het oordeel van het zoo weldenkende als verstandige gedeelte der Roomsch-Katholieke Geestelijkheid van die dagen, zoo verre voortgeslagen, dat men het, ter wegneming van de algemeene ergernis, allernoodzakelijkst vond, hetzelve, in zijnen gang, door de geschiktste middelen, te stuiten. Dit geschiedde op eene tweeledige wijze; aan den éénen kant, door de rege-

Berigt aangaande de pogingen om het bederf der Kloosters te herstellen.

(*) Vergel. VAN MOSHEIMS *Zedeleer*, vervolgd door MILLER; VIII *Deel*, *Bl.* 718.

na C. G Jaar 1517 tot 1552.

gelen van de onderfcheidene Monnikenorden tot hunne oorfpronkelijke eenvoudigheid te brengen, aan den anderen kant door het oprigten van nieuwe Broeder- en Zusterfchappen, ten einde in dezen aan de dringende behoefte van Hervorming zoo veel te beter konde voldaan worden, wijl men in ftaat meende te zijn, dezelven zoo in te ftellen, als zij, overeenkomftig het welwezen der Kerke behoorden te zijn.

Bijzonder van die der Franciskanen, waar uit de Kapucijners optraden.

De orde der *Franciskanen* was het eerfte aan de beurt. Onder het Paufelijk bewind van INNOCENTIUS *den vierden*, werden reeds de *Franciskanen* in twee rangen verdeeld, van welken de aanzienlijkfte, ook door den Paus meest geliefde en begunftigde, den naam kreeg van *Konventualen*, en de andere dien van *Obfervanten*, of *Broederen* der *onderhouding*. Deze laatften dongen naar de eer, van ftiptelijk volgens de regelen hunner orde te leven; daar de anderen in dezelven uitteleggen meer vrijheid van geven en nemen zich veroorloofden. Onder de eerstgemelden waren ten allen tijde lieden, die de ftrengheid van den Heiligen FRANS tot de uiterfte puntigheid dreven. Doch flechts weinigen konden zich die ftrengheid laten welgevallen. Van daar, dat de ftijve teugel van de *Fratres regulares obfervantiæ*, (of Broeders van de ftipte onderhouding der Kloosterregelen) al gaande voort weder flap begon te hangen, en de Broeders zelven van hunne zelfverloogchening ontaarden. Door niemand, in de zestiende eeuw, werd zulks meer hartelijk betreurd, dan door MATTHEUS DE BASSI, een' Italiaan, wiens ver-

verstandelijke geschiktheid, om der Kerke van nut te zijn, ligter woog, dan zijne godsdienstige goedwilligheid. In den vasten waan gebragt, dat hij, door den Heiligen Geest, verwekt ware, om de egte regelen van zijne orde in hunne vorige oorspronkelijkheid te herstellen, aarzelde hij niet, met het beramen van alle zoodanige middelen, als hem daartoe het meest dienstig voorkwamen. Hij riep de orde terug tot de oude gelofte der vroeger Broederen, tot de uiterste versmading der wereld en hare genietingen, en tot de diepste nederigheid, gepaard met het strengste uitwendig vertoon van strakke heiligheid (*). Dit alles liep nogtans weldra weder uit meer op schijn, dan op wezen. Alleen bleef van de veranderingen, welke de orde onderging, stand houden het uiterlijke in de onderscheidende dragt van het geestelijk gewaad, hetwelk door DE BASSI werd ingevoerd. Hem was, namelijk, door een' zijner vrienden onder het oog gebragt, dat de Observanten, in de wijze van kleeding, het voorbeeld van hunnen stichter FRANCISKUS niet volgden, welke aan den kraag van den rok eene lange spitse kapoetsmuts had vastgehecht. Dadelijk nam hij het besluit, ook die soort van hoofddekking zich eigen te maken. Dus gekleed, verscheen hij in het jaar 1525 te *Rome* voor KLEMENS *den zevenden*, om van dezen Heiligen Vader de vergunning te bekomen tot het dragen van zulk een hoofddeksel.

Hem

(*) Zie VAN MOSHEIMS *Kerk. Gesch.* VI *Deel*, *Bl.* 296, en de Schrijvers, door hem, aldaar aangehaald.

na C G. Jaar 1517. tot 1552

Hem werd het verzochte toegeſtaan, onder voorwaarde, dat hij en zijne aanhangers in eenzaamheid afgezonderd wonen, maar onder de menſchen, waar zij wilden, prediken konden. In den beginne verwekte DE BASSI, met zijn gevolg, vrij wat opziens. Men hield hem voor een' krankzinnigen Monnik, die uit zijn Klooster gebroken was, om met zijne grillen de Kerk in roer te brengen. De Provintiaal van de orde der *Franciskanen* liet hem uit dien hoofde in de gevangenis werpen. Maar in kennis ſtaande met de Hertogin VAN CAMERINO, eene Nicht van den Paus, werd hij, door den invloed van dezelve, welhaast weder op vrije voeten geſteld. Op de voorſpraak van deze aanzienlijke vrouw wisten twee van DE BASSI's voornaamſte aanhangers, met name LODEWIJK en RAFAEL DE FOSSEMBRUNO, bij den Paus te verwerven, dat hij de oude kleeding van den Heiligen FRANCISKUS met de kap, door een Brevet, wettigde. Maar de Provintiaal der orde, zwellende van nijd en haat, maakte zich door list van zulke middelen meester, als hem konden dienen, om deze kapdragende Monniken, als afvalligen, te vervolgen, zoodat zij zich, langs omwegen, in de gebergten verſchuilen moesten, om veilig te zijn. Intusſchen bragt de gemelde Hertogin, die hun genegen bleef, het ten jare 1527 zoo verre, dat zij onder de Konventualen, met den naam van *Minder-Heremieten*, werden opgenomen. En ten volgenden jare verhief de Paus het kleine gezelſchap dezer zich afgezonderd hebbende Monniken tot eene op zich zelve ſtaande orde, door eene daartoe af-

afgevaardigde Bulle. Hij ſtond hun toe, om, als Heremieten, een' rok met eene vierkantige kapoetsmuts te dragen, Wereld-Geestelijken en Leeken tot medeleden aantenemen, eenen langen baard te laten groeijen, een ſtreng leven te leiden, en overal te bedelen. Wijders werden zij begiftigd met de rijkdommen van de *Minorieten* en *Kamaldulenſers*. Men zegt, dat, toen zij in *Italië* het eerst met hunne zonderlinge kleedije voor den dag kwamen, de kinderen hen nariepen, *Capuccini* (*)! en hun van daar de naam van *Kapucynen* of *Kapucyners* heeft aangekleefd. Ook hun zelven was die naam niet ongevallig. PAULUS *de derde*, bevestigde denzelven door eene Bulle, ten jare 1536 (†).

Van dien tijd af groeide de broederſchap der Kapucyners ſtadig ſterk aan, niet alleen in *Italië* maar ook in de overige deelen der Katholieke Kerke. In meer dan één opzigt maakten zij zich voor de Kerk verdienſtelijk. Velen van de orde lieten zich gaarne tot Zendelingen onder dezer Heidenen gebruiken. De verbazende uitbreiding der orde heeft geduurd tot in de achttiende eeuw, in welker begin zij meer dan vijftig provintien, en drie zoogenoemde kustodien uitmaakten, waarin zich ongeveer zestienhonderd Kloosters en vijf en twintig duizend Kapucyners bevonden. Intusſchen was in den aanvang der

(*) *Capuccini* beteekent in het Italiaansch een hoofddekſel.

(†) Zie VAN MOSHEIMS *Kerk. Geſch.* VI *Deel*, *Bladz.* 295-297, en SCHRÖCKHS a. w. III *Deel*, *Bl.* 465-469.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

der zeventiende eeuw de orde onder den Generaal der Konventualen gebleven, met een' Generaal Vicarius aan het hoofd, die haar bestuurde. Dan ten jare 1619 vergunde hun PAULUS *de vijfde*, zich eenen eigen Generaal te kiezen. En toen ook hielden zij op Heremieten te zijn, of genoemd te worden.

Merkwaardig zijn tot aan het midden der zestiende eeuw de afwisselende lotgevallen der *Kapucyners* geweest; dan waren zij zeer voordeelig, dan weder ongunstig en hagchelijk. De eerste Generaal Vicarius der orde was MATTHEUS DE BASSI. Ook die eer kwam hem, als den stichter der orde, zeer natuurlijk toe. Maar of hem de last des bewinds te zwaar drukte, dan of eene andere reden hem verpligtte, dezen post weder neder te leggen, hij droeg dien ten minste, na denzelven twee maanden bekleed te hebben, over aan zijnen vriend LODEWIJK DE FOSSEMBRUNO, onder wiens bestuur de orde in gevaar scheen te komen, van gansch en al weder opgeheven te worden; het gene werkelijk gebeurd zoude zijn, hadde niet PAULUS *de derde*, gelijk wij verhaald hebben, haar toen in volle kracht hersteld. DE FOSSEMBRUNO, die de stokebrand was van alle hooggaande onlusten, welke de orde in den veegen staat hadden gebragt, waaruit zij door den Paus gered werd, haalde zich hier door den haat van alle zijne onderhoorigen dermate op den hals, dat zij hem ten jare 1536 uit hunne broederschap wierpen. Zelfs DE BASSI, die de partij zijns verstoten vriends trok, geraakte hier door in de ongenade der Monni-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

niken, zoodat hij ten jare 1537 de door hem gestichte orde verliet. Kort daarna ging er uit het genootschap een zware walm op van allerlelijkstriekende ketterij, die, naar 's Pausen oordeel, het geheele ligchaam had verpest, en om die reden met hetzelve verdiende uitgeroeid te worden. De vermaarde BERNARDUS OCHINUS, die ons hier voor (*), als één der hoofden van het genootschap der Antitrinitarissen in *Italië*, is bekend geworden, was ongeveer het jaar 1543 Generaal Vicarius van de orde der *Kapucyners*. Maar verschrikkelijk was de, met verontwaardiging gepaard gaande, ontsteltenis der gansche Roomsche Geestelijkheid, toen deze man, die, als een Heilige, overal bewonderd werd, zich te dien tijde bij de Protestanten vervoegde, en onder dezen wel dat gedeelte koos, hetwelk allerwege als de snoodste Godonteerende sekte met zwarte namen geteekend stond. Natuurlijker wijze moest hier uit dadelijk een, algemeenen ingang erlangend, vermoeden oprijzen, dat, zoo niet de geheele orde, ten minste een aanzienlijk aantal van hare leden, inwendig, door hetzelfde kwaad, dat uiterlijk aan OCHINUS gezien werd, was aangetast geworden. De Paus daagde de voornaamsten der orde voor zijnen Heiligen Stoel te *Rome*; en het scheelde maar zeer weinig, of de geheele orde zoude vernietigd zijn geworden. Dan na eene naauwkeurige onderzoeking der zake werd door den Heiligen Vader der Kerke goedgevonden, zij-

(*) Zie *Bladz.* 244, 245.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

zijne kinderen slechts te tuchtigen, door hun iets te ontnemen, waarop zij buitenmate gesteld waren. Hij verbood hun het prediken; zijnde dit, naar zijn oordeel, het beste behoedmiddel tegen den voortgang der ketterij, zoo die in hunnen boezem schuilen mogt. Evenwel, nadat zij zich, ten jare 1545, op de oogenschijnlijkste wijze, van de hun aangetogen beschuldigingen gezuiverd hadden, werd hun het ontzegde weder met de volste ruimte toegestaan, het gene hunnen ijver zoo verwakkerde, dat van toen aan de orde zich eerst regt begon uittebreiden, en allen voorspoed te genieten. Geene onaangenaamheden kwamen hun voortaan meer over, dan dat zij, in den aanvang van de zeventiende eeuw, door den Raad van *Venetië*, buiten deszelfs grondgebied gebannen, doch kort daarna weder tot hunnen vorigen stand werden ingeroepen (*).

De ongeveer het jaar 1529 of 1530 vastgestelde regelen der orde kwamen voor een groot gedeelte hier op neder. Alle Missen moesten, zonder invordering van geld, gelezen worden. Op zekere stonden moest hun inwendig gebed (*oratio mentalis*) verrigt worden. Op sommige dagen moesten zij hun ligchaam tuchtigen; op andere dagen weder waren zij daar van geheel verschoond. Aan tafel moest hun slechts éénerlei soort van vleesch, met soepe, voorgezet, en op de vastendagen alleen sala-

(*) Vergelijk VAN MOSHEIMS *Kerk. Gesch.* VIII *Deel*, *Bl.* 217, 220.

lade worden gegeven. Indien een Broeder vrijwilliglijk zich van vleesch of wijn onthouden wilde, zoo mogten de Kloostervoogden hem daar over geenszins berispen; ook dit ſtond hun niet vrij, wanneer iemand, met meer geſtrengheid, dan de wet het vorderde, vasten wilde; mids hij maar zijne gezondheid niet benadeelde. Om vleesch, eijeren en kaas mogten de Kapucyners niet bedelen; toch mogten zij het wel aannemen, wanneer het hun aangeboden werd. Voorraad te verzamelen was hun volſtrekt verboden; geene vaten mogten daar toe voorhanden zijn. Ook ſtond het hun niet vrij, den Leeken de biecht aftenemen. Op hunne reizen moesten zij te voet gaan: geene muts of hoed dragen, en 's woensdags geen vleesch eten. Hun kerkopſchik moest zeer eenvoudig zijn; niets van goud of zilver of zijde mogt er aan gezien worden.

na C G. Jaar 1517. tot 1552.

Wel zijn uit deze orde der Kapucyners niet zoo vele groote geleerden opgetreden, als men in eenige andere zag uitblinken. Meestal waren het min geoefende Broeders, die aan diep gehaalde kundigheden niet dat gewigt hingen, hetwelk er door anderen aan gehecht werd, waarom in *Frankrijk* een ſtreek of zet van onnozelheid doorgaans eene *Capucinade* (of Kapucyner ſtreek) genoemd werd. Doch eenige weinigen hebben getoond, dat hier op uitzonderingen moesten worden gemaakt, die tot eere der orde ſtrekten. In de zeventiende eeuw zijn als ſchrandere Kapucyners, niet alleen door geleerdheid maar ook door andere goede hoedanigheden beroemd

 ge-

na C G. Jaar 1517. tot 1552.

geworden VALERIANUS MAGNUS of MAGNI, een man van grafelijke afkomst, en Generaal der orde; JOSEF LE CLERC DU TREMBLAY, Provintiaal van zijne orde, en een vertrouwd raadgever van den Kardinaal RICHELIEU, dien hij groote dienften bewees; ZACHARIAS BOVERIUS, die de gefchiedenis van zijne orde gefchreven heeft, enz. (*)

Berigt aangaande de opkomst der Franciskanet Barrevoeters

Bijzonder gedenkwaardig zijn ook de veranderingen, welke in eenen anderen tak van de Franciskaner orde zijn voorgevallen, ftaande de zestiende eeuw. Die tak verhief zich het eerst in *Spanje*; van daar ging zij over in het jaar 1525 naar *Italië*, vormende zich alzoo tot eene nieuwe broederfchap, onder den naam van *Reformati* (of Hervormde Franciskanen.) In *Spanje* waren ze bekend met den naam van *Descalzos* (of Franciskaner Barrevoeters.) Deze orde verbreidde zich, zoo hier, als daar, wijd en zijd. In *Frankrijk* evenwel vestigde zij zich eerst ten jare 1592, dragende daar den naam van *Recollecten*. Zij verfchillen hier in van de overige Franciskanen, dat hunne levenswijze ftrenger is, dan die van dezen, welken zij befchuldigen als van de regelen hunnes gemeenen ftichters afgeweken. Zij generen zich met allerarmhartigfte fpijzen; pijnigen zich met dikmalig en ftreng vasten, krenken hun ligchaam, door hetzelve den flaap des nachts te betwisten, dien zij niet zelden met het doen van hunne gebeden doorbrengen, enz. Hier om

(*) Verg. SCHRÖCKHS a. w. III *Deel*, *Bl.* 463-473.

om werden zij met eenen algemeenen naam genoemd *Minderbroeders van de ſtipte onderhouding*.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Niet lang na dat deze Minderbroeders onder de Franciskanen zich zoo bijzonderlijk vermaard hadden gemaakt, verwierf zich onder de *Karmelieten* zeer grooten roem eene Spaanſche vrouw van edelen huize, met name THERESIA, door hare verbasterde orde te hervormen, en derzelver verwaarloosde regelen tot hunne oorſpronkelijke heiligheid te brengen. Ongeveer het jaar 1540 begon zij met de hervorming van de Karmeliter Nonnen, onder welke zij zich ten jare 1535 begeven had. Naauwelijks haar doel ontdekt hebbende, kreeg zij onder hare Zusters vrij wat aanhangers, maar ook veel tegenſtands. Zij betrok een afgezonderd huis, waarin zij met hare vriendinnen wonen ging, de ſtrengſte levenswijze volgende. Met den tijd groeide haar gezelſchap aan, zoo dat ook hier en daar een Karmelieter Broeder, door haar voorbeeld opgewekt, het plan beraamde, om zijne klasſe te hervormen. Als zoodanig een vereenigde zich, omſtreeks het jaar 1560, met Zuster THERESIA, onder anderen, voornamelijk JOHANNES A SANCTA CRUCE, met dat gevolg, dat Paus PIUS *de vierde*, ten jare 1562, aan de door hen beiden hervormde orde het voorregt ſchonk, om, zonder het geringſte te bezitten, alleen van aalmoezen te leven. Straks werden er verſcheidene Kloosters geſticht naar de gezuiverde regels der orde. THERESIA zag voor haren dood, die ten jare 1582 inviel, zeventien Vrouwenkloosters,

Berigt van eene hervorming der Karmelieten.

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

ters, en JOHANNES A SANCTA CRUCE, ten jare 1591, toen hij overleed, vijftien Mannenkloosters, die hunne gansche inrigting aan deze nieuwe orde van zaken te danken hadden. Het voetspoor van deze Heilige voorgangers werd welhaast overal gevolgd. In *Italië*, in *Frankrijk* en andere landen werden vele, zoo mans als vrouwen, Kloosters naar de nieuwe voorschriften gewijzigd, welke eenen hooger graad van onthouding geboden, op een meer zinnelijk dan zedelijk oefenen van den Godsdienst aandrongen, de pligten des gebeds derwijze vermenigvuldigden, dat de gezondheid der vromen er onder lijden moest, het vasten zoo sterk aanbevalen, dat de knieën van den hongerigen knikken, en de geeselroede zoo diep snerpen deden, dat de dood er soms door verhaast moest worden.

Het hoogst werden deze eigendunkelijke godsdienstigheden gedreven door eenige Karmelieter Heremieten in *Spanje*, die zich geheel van de wereld verwijderden, in woestijnen wonende, en zich erbarmelijk met de schrale vruchten van eenen dorren grond generende. Reeds bij het leven van THERESIA achtte GREGORIUS de *dertiende*, het van belang, om de strengere of ongeschoeide Karmelieten van de overigen, die een' zachteren tuchtregel volgden, aftescheiden, uit hoofde van de menigvuldige verdeeldheden, die er tusschen de beide partijen plaats hadden, en niet wel op eene andere wijze konden worden bijgelegd. Door 'sPausen besluit werden, op verzoek van FILIPS *den tweeden*, Koning van *Spanje*, ten jare 1580, deze her-

hervormde Karmelieten tot één bijzonder ligchaam gevormd. En deze schikking werd, ten jare 1587, door SIXTUS *den vijfden*, bekrachtigd. Ten laatste vergunde hun KLEMENS *de achtste* een eigen Opperhoofd of Generaal der orde te kiezen. Dit gebeurde even na den dood van JOHANNES A SANCTA CRUCE, ten jare 1393. Na dien tijd evenwel ontstonden er in de nieuwe maatschappij zelve hevige partijschappen, tusschen welke het vuur des verschils zoo hevig aan het vlammen sloeg, dat KLEMENS *de achtste* het ter bevordering van de rust der orde raadzaamst vond, haar op nieuw te verdeelen in twee gemeenschappen, waar van elke haren bijzonderen Generaal bekwam (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Uit de geschiedenis van de oprigting dezer nieuwe Kloosterorden ziet men allerduidelijkst, dat de Roomsch-Katholieken zelven het bederf, in hunne geestelijke gemeenschappen ingeslopen, zeer wel opmerkten. Van hier dus, dat zij op de hervorming van zeden onder de Monniken en Nonnen met zulken ernst bedacht waren, en daar aan werkten. Dan het allermeest straalde deze hunne zucht tot hervorming door in het stichten van geheel nieuwe orden; als welke toch met geen ander oogmerk haar be-

Berigt aangaande de stichting van nieuwe Kloosterorden der Reguliere Klerken, enz.

(*) Verg. H. HELIJOT, *Histoire dés Ordres Monastiques; T.* I. *p.* 340-374. VAN MOSHEIMS *Kerkel. Gesch.* VI *Deel, Bl.* 298-299. en SCHRÖCKHS a. w. III *Deel, Bl.* 474—476.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

bestaan kregen, om den ouden geest der zuivere godvrucht, die de eerste Kloosterlingen had bezield, in volle kracht, te doen herleven. Verscheidene zulke nieuwe Kloostergemeenschappen kwamen in de eerste helft der zestiende eeuw tot stand; allen waren zij onder denzelfden naam van *Reguliere Klerken* (*Clerici Regulares*) bekend, als die meer overeenkomstig aan de strengste regelen van godzaligheid leefden.

Van de Theatiner orde.

De eerste orde van deze Reguliere Klerken was de *Theatiner* orde, gesticht, ten jare 1524, te *Theate*, in het Koningrijk *Napels*, waar dezelve aan de ijverige werkzaamheden van den vromen Bisschop dier stad JOHANNES PETRUS CARAFFA, dien wij vervolgens als Paus, onder den naam van PAULUS *den vierden*, wenschen te ontmoeten, haar aanwezen te danken had, en krachtiglijk onderschraagd werd door CAJETANUS of GAETANUS DE THIENE, een' aanzienlijken *Venetiaan*. De Paus vergunde hun de drie gewone Kloostergeloften afteleggen, hen bedeelende met de voorregten der Reguliere Kanunniken van de Lateraansche Kongregatie. Ook gaf hij hun vrijheid, levensregelen voor hunne gemeenschap te ontwerpen en te vervaardigen. Volgens deze regelen verdroegen zij de volslagenste armoede, verwachtende, in hunnen dringenden nood, eene vrijwillige handreiking van weldadige Christenen. Aan den openbaren Godsdienst poogden zij deszelfs vorige achtbaarheid weder bijtezetten. Zij bevalen daartoe allernadrukkelijkst aan een menigvuldiger gebruik van de Sakramenten der Boe-

te

te en des Avondmaals. Zij predikten niet alleen meermalen, dan voorheen plagt te geschieden, maar bevlijtigden zich, om de voordragt des Kanſels van vele onvoegelijkheden te reinigen, die haar tot dien tijd toe bezoedeld hadden. Ook legden zij de gevalligſte proeven van eene algemeene menschlievendheid aan den dag, zoo door het dagelijks bezoeken van zieken, welken zij tot derzelver herſtelling of uiteinde met redenen van onderrigt en troost onderſteunden, als door het geleiden van ter dood verwezenen naar de geregtsplaatſen. Eindelijk gordden zij zich met alle kracht aan, om ſteeds de Ketters, die zich in zulk een aantal overal opdeden, zonder onderſcheid van naam en gevoelen, te beſtrijden en te vervolgen. Na dat CARAFFA ten Heiligen Stoel verheven was, breidde zich, volgens de natuur der zake, deze gemeenſchap, door deszelfs vermogenden invloed, in *Italië*, vooral te *Rome*, op eene verbazende wijze, uit. Van daar trouwens was zij reeds voortgeplant in andere landen, bijzonderlijk te *Parijs*, werwaarts de Kardinaal MAZARIN haar ten jare 1544 reeds had uitgenoodigd. Hoe arm ook deze Theatiner Broeders aanvankelijk eenigen tijd gebleven zijn, ſchijnen zij echter van de ingekomen gaven der milde godsvrucht allengs vrij wat geſpaard te hebben. Ten minſte hier en daar zijn er door hen prachtige Kerkgebouwen geſticht, 't gene, zoo zij van het overſchot geen' rijkdom bekomen hadden, zekerlijk niet had kunnen geſchied zijn. Ook enkele Vrouwenkloosters zijn er geſticht, die,

na. C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G Jaar 1517 tot 1552

met den regel der *Theatiners*, hunnen naam hebben aangenomen (*).

Van de Barnabieten.

Onder de Reguliere Klerken maakten zich in even die zelfde tijden vermaard de *Barnabieten*, zoo genoemd naar de Kerk van den Heiligen BARNABAS, die hun ten jare 1545 geſchonken werd, ſchoon zij anders den Apostel PAULUS tot hunnen beſchermheiligen hadden gekozen, van waar zij ook de Klerken van St. PAULUS heetten. Deze orde had hare ſtichting te danken aan drie edellieden, namelijk ANTONIO MARIA ZACHARIAS uit *Cremona*, BARTHOLOMEUS FERRARI en JACOBUS ANTONIO MORIGIA, beiden uit *Milaan*. In het jaar 1530 vereenigden zich deze zoo godvruchtige als geleerde Geestelijken, om, naar de regelen der *Theatinen*, een gezelſchap opterigten, dat alle aardſche bezittingen verzakende, alleen van de vrijwillige giften der milddadigheid, in eene armzalige armoede, leven wilde, en zich zoo door een roerend prediken, als door een meer doelmatig onderwijs der jeugd dadelijk ſchijnt onderſcheiden te hebben. In navolging van de Apostelen gingen zij van ſtad tot ſtad om het Evangelie te prediken, en Leerlingen te maken. KLEMENS *de zevende*, hunne loffelijke bemoeijingen ter Hervorming der Geestelijkheid niet miskennende, verhief dit gezelſchap tot eene op zich zelve ſtaande orde, ten jare 1532, en PAULUS *de derde*, beves-

tig-

(*) Verg. HELYOT *Hiſtorie de Ordres Monaſt. T.* IV. *pag.* 71—86.

tigde drie jaren daarna dit besluit van zijnen voorganger. Hoe overspannen hunne hervormingsontwerpen waren, kan uit de daden worden opgemaakt, waardoor zij dezelven straks na het jaar 1532 begonnen ten uitvoer te brengen. Eenigen hunner liepen met een *Crucifix* door *Milaan* heen en weder, vermanende het volk tot boetvaardigheid. Anderen, dragende een zwaar houten kruis op de schouderen, riepen de barmhartigheid van God, met luide stemme, op de straten aan. Anderen vernederden zich, met een' strop om den hals geslingerd, tot het doen van de laagste diensten voor hunne medeburgers. Anderen eindelijk baden, met verscheurde klederen aan het lijf, aan de huizen om eene aalmoes. Op het domme gemeen hadden zij, dus doende, niet alleen te *Milaan*, maar ook te *Venetië* en elders, geen' onbeduidenden invloed. Doch zedelijke verbeteringen, door middelen van zulken aard, onder zinnelijke menschen verwekt, vatten meestal geen' wortel. Zelden worden zij vruchtbare planten van geloof en deugd. Op een' verwaarlijken storm in het hart volgt spoedig weder eene doodsche stilte. Zoo was het ook hier; de bekeering der ontrusten was van korten duur. Indien zich de St. PAULUS Klerken in eenigen tijd hier en daar niet vertoonden, bleek al het goede, dat zij voorheen onder het volk gesticht hadden, weder geheel geweken en verdwenen te zijn. Nogtans waren vele hooge Geestelijken hun niet ongenegen, omdat zij, bij een zigtbaar goed oogmerk,

eenen

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

eenen heiligen wandel aan den dag legden, die, zoo hunne vermaningen al geen' blijvenden indruk maakten, dan toch, door loffelijke voorbeelden, ſteeds ſtichten moest. HENDRIK *de vierde*, lokte hen, om die reden, ten jare 1608, naar *Frankrijk*, waar zij vele Proteſtantschgezinden weder in de Kerk bragten, welke zij ſchenen te willen verlaten. Keizer FERDINAND *de tweede*, vergunde hun ook eenen ruimen ingang te *Wenen*, terwijl zij zich in *Boheme* en *Savoye* wijd en zijd uitbreidden. VAN MOSHEIM berigt (*), dat deze Barnabieten al vroeg het moede zijn geweest, om van de hand in den tand te leven, en de vrijheid namen, om voor hunne orde zekere bezittingen te verkrijgen, waar door zij op geregelde inkomſten konden rekenen. En ook dit ſchijnt boven allen twijfel te zijn; altoos men weet, dat reeds ten jare 1532 de Hertog van *Milaan* hun toeſtond, om eenige in zijn gebied gelegen landerijen aantekoopen. Sommigen der orde waren groote voorſtanders van de geleerdheid. Op de Univerſiteiten van *Milaan* en *Pavia* leeraarden zij de Godgeleerdheid en andere wetenſchappen. En dezen, gelijk anderen, onder hunne Broeders, hebben zich ook beroemd gemaakt, door het uitgeven van ſchriften, die blijken droegen van kunde en ſchranderheid. Eindelijk ſtaat hier nog aantemerken, dat, op eene bekrachtigende goedkeuring van den Paus, ten jare 1534, eene Maagdenorde tot ſtand kwam, die den naam

(*) In zijne *Kerk. Geſch.* VI *Deel*, *Bladz.* 301.

naam droeg van *Guaſtallina*, naar hare ſtichteres, eene Gravin van *Guaſtalla*, en, zoo in hare regelmatige levensmanieren, als in hare werkzaamheden ter hervorming, vele overeenkomst met de *Barnabieten* ſchijnt gehad te hebben. Niet zelden vond men ook de beide orden, ter bevordering van hetzelfde doel, met vereenigde krachten bezig zijn (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Een andere tak van de Reguliere Klerken verhief zich te *Somasquo*, een ſtadtje in het *Milaanſche*, uit de godsdienſtige werkzaamheden van zekeren HIERONYMUS ÆMILIANUS, die, ten jare 1546, het gewaad van eenen *Venetiaanſchen* edelman verruild had tegen een half verſcheurd, half belapt, bedelaarspak, aan de deuren eene aalmoes vragende voor ouderlooze wezen, en ontuchtige vrouwlieden, welke hem belofte deden van haar leven te zullen verbeteren. Van de meesten werd hij wel als een ligt en bijgeloovige dweeper beſpot; maar toch ook eenigen hielden hem voor eenen zich verdienſtelijk makenden Heiligen, die de ſleutels van de voorpoorten des Hemels in handen had. Dezen werden genoemd *Somaskers*, of de Vaders van *Somasquo*, ook wel de Klerken van *St. Majeul*, naar ééne hunner Kerken te *Pavia*, aan dien Heiligen gewijd. Hunne levensregels waren zeer ſtreng. Armoede lijden en geduldig zwijgen was derzelver grondſlag. Werd hun niets zonder vragen (want wel voor anderen, niet

Van de Somaskers.

(*) Verg. HELYOT *Hiſt. des Ordres; T.* IV. *p.* 100–123. en SCHRÖCKHS a. w. III *Deel, Bl.* 483—486.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

niet voor zich zelven, waren zij gewoon zulks te doen) gegeven, dan moest de hand worden uitgestoken, en schop of spade hun door arbeid iets bezorgen. Slechts een gedeelte van den dag werd evenwel daartoe hun vergund. Het overige van den dag moest, met godsdienstige beschouwingen, en het onderwijs van den landman, in den Godsdienst, worden doorgebragt; en tot diep in den nacht moesten hunne gebeden worden uitgerekt. Nadat ÆMILIANUS verscheidene huizen gesticht had, waarin of weeskinderen, of bekeerde hoeren werden opgenomen, vereerde PAULUS *de derde* 's mans godvruchtige werkzaamheden met de beste blijken van zijne erkentenisse. Hij verhief ten jare 1540 het geheele gezelschap tot eene Geestelijke Kongregatie. PIUS *de vierde* toonde hier over zijn genoegen, aan hetzelve ten jare 1563 vele voorregten schenkende. Eindelijk plaatste PIUS *de vijfde*, ten jare 1568, de Kongregatie onder de overige Kloosterorden. Gelijk in de Kerk uit min aanmerkelijke inrigtingen dikmaals iets groots en iets goeds geboren wordt, zoo was het ook met deze inrigting. Het onderwijs der jeugd en des landvolks, waarop men zich met grooten ijver, onder de *Somaskers* toelegde, hoe weinigbeduidend hetzelve aanvangelijk ook moge geweest zijn, vorderde toch mannen, die wat meer wisten, dan het gemeen. Men koos derhalve daartoe uit het genootschap de verstandigsten, de kundigsten. En dezen schijnen zich al gaande weg op de beoefening der wetenschappen, met kracht,

be-

beijverd te hebben. Immers uit deze orde zijn van tijd tot tijd voortreffelijke mannen opgetreden, aan welken men de ſtichting van onderſcheidene Scholen van geen' geringen naam, als te *Rome*, te *Pavia* en in andere *Italiaanſche* ſteden, verſchuldigd is geweest (*).

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Met deze *Somaskers* waren verbroederd de zoogenaamde *Vaders der Christelijke Leer* in *Italië* en *Frankrijk*. Dezen waren onderſcheiden in twee klasſen of orden. De *Italiaanſche*, de oudſte zijnde, had hare herkomst te danken aan MARKUS DE SADIS CUJANI, een' Milaanſchen Ridder, en verkreeg ten jare 1567 en 1571 hare vastigheid door de genegenſte beſluiten van PIUS *den vijfden*, die aan allen, welke zich in dezelve lieten opnemen, aflaat verleende. In eene naauwe betrekking ſtonden tot haar de beroemde BARONIUS en BELLARMINUS. Onder de Franſchen was de orde dezer Vaderen geſticht door CESAR DE BUS, doch na wiens dood zij eerst met de *Somaskers* in gemeenſchap zijn getreden. Dit geſchiedde niet zonder Pauſelijke goedkeuring ten jare 1616. Maar uit aanmerking van onderlinge verdeeldheden, oordeelde KLEMENS *de achtſte* het beter te zijn, dat zij ondergeſcheiden werden. Dit geſchiedde ten jare 1647, na welken tijd zij onder de Wereldlijke Geestelijken zijn geteld ge-

Van de Vaders der christelijke leer.

(*) Zie VAN MOSHEIMS *Kerkel. Geſch.* VI *Deel*, *Bl.* 302. en SCHRÖCKHS a. w. II *Deel*, *Bl.* 486—488.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van de Priesterorde van het Oratorie.

geworden, ſchoon zij in het vervolg ook weder de Kloostergeloften aflegden (*).

Eindelijk verdient hier onze meeste opmerking de ſtichting van de *Priesterorde van het Oratorie* in *Italië*, uit hoofde van den roem, welken derzelve leden in het rijk der letteren hebben verworven. Dezelve ontſtond uit de Broederſchap der Heilige Drieëenheid, ingeſteld ten jare 1548, door FILIP NERI, een' *Florentijner*, die het ontwerp beraamde, om te *Rome* een ruim hospitaal te bouwen, waarin de reizigers ter bedevaart naar de Heilige Martelaren, die anders 's nachts onder den blooten hemel ſlapen moesten, geherbergd konden worden. PAULUS *de vierde* ſchonk hem ten jare 1558 eene Kerk, nevens hetwelk dat gebouw getimmerd konde worden, en dadelijk getimmerd werd. Hetzelve was van die uitgeſtrektheid, dat het wel eens op éénen tijd ongeveer zeventig Pelgrims bevat en geborgen heeft. In een afzonderlijk Bedehuis of *Oratorium*, van waar de Broeders hunnen naam ontleenden, werden de gebeden gedaan, geestelijke geſprekken gehouden, godsdienſtige liederen gezongen en ligchaamstuchtigingen geoefend. GREGORIUS *de dertiende*, verblijdde hen met uitſtekende blijken van zijne goedkeurende gunst. En van dien tijd af werd deze broederſchap te *Napels*, *Fermo*, *Lucca*, *Palermo* en in andere ſteden van *Italië* heinde en verre uitge-

(*) Zie VAN MOSHEIMS *Kerk. Geſch.* VI *Deel*, *Bladz.* 302, 303. en SCHRÖCKHS a. w. III *Deel*, *Bl.* 488—491.

gebreid. Het gene inzonderheid deze inrigting in bloei bragt, was, dat niemand der leden verpligt werd, om eene gelofte te doen, en elk vrijheid had het genootschap te verlaten, wanneer het hem goed dacht. Van daar waarschijnlijk was het, dat met den tijd eenige groote geleerden zich onder hen lieten vinden, die met hunne godsdienstige oefeningen de studie der Theologie verbonden. Als zoodanigen zijn allerwaardigst genoemd te worden, behalve den straks gemelden CESAR BARONIUS, inzonderheid ODOVICUS RAYNALDI en ANTONIUS GALLONI.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Van de orde der vaderen van het Oratorie.

Geen' minderen lof verdient de instelling van de Fransche orde der *Vaderen van het Oratorie*, welke, in navolging van de *Italiaansche*, ten jare 1611 gesticht werd door PIERRE DE BENILLE, een' zeer aanzienlijken man te *Parijs*, die bij zijne godsvrucht eene ruime mate van geleerdheid bezat. PAULUS *de vijfde* bevestigde deze orde ten jare 1613, onder den naam van het *Oratorie van* JESUS. Vele Scholen en Seminarien zijn uit den boezem van dit genootschap opgerigt. In de hoogste achting stond deszelfs stichter zoo bij den Koning van *Frankrijk*, als bij den Paus, inzonderheid bij URBANUS *den achtsten*, die hem ten jare 1627 den Kardinaalshoed vereerde. Van daar dat ook de voornaamste Fransche Geleerden zich niet schaamden, om werkende leden te worden van eene, door zulken beroemden man,

(*) HELYOT *Historie des Ordres T.* VIII. *p.* 12—24; 53—63.

na C. G Jaar 1517. tot 1552.

man, gestichte broederschap. Na de tweede helft der zeventiende eeuw hebben zich in haar midden beroemd doen worden de Wijsgeer NIKOLAAS MALEBRANCHE, de Oosterling JOHANNES MORIN, de Theologant LODEWIJK THOMASSIN, de in de oordeelkunde betrekkelijk de schriften van het Nieuwe Testament uitmuntende RICHARD SIMON, en de voortreffelijke bearbeider van den Hebreeuwschen Tekst des Ouden Testaments KAREL FRANS HOUBIGANT. Welke namen! welke mannen! (*)

VIERDE HOOFDSTUK.

Geschiedenis van de Jesuiten.

Opkomst van de orde der Jesuiten.

Geene orde is, staande dit Tijdperk, gesticht, die zoo groote vermaardheid in de geschiedenis heeft gekregen, als die der Jesuiten. Ook in uitgebreidheid en gezag heeft deze orde alle de overigen wijd en hoog overtroffen. Zij was het voornaamste steunsel van de Pauselijke magt. Deze orde heeft hare stichting te danken aan zekeren *Don* INIGO of IGNATIUS, Heer van *Ognes* en *Loyola*, een' Spanjaard van oud adelijken geslachte. In den krijgsdienst, bij de belegering van *Pampelona*, ten jare

1521

(*) Zie VAN MOSHEIMS a. w. VI *Deel*, *Bl.* 303—304 en SCHRÖCKHS a. w. III *Deel*, *Bl.* 491—498.

1521 aan zijn been gekwetst zijnde geworden, waardoor hij gehinderd werd, den degen langer te dragen, verwisfelde hij, in het eerstvolgende jaar, zijn officiersgewaad met een' oud verfleten burgerrok, en leefde eenigen tijd zeer afgezonderd, zeer boetvaardig, zeer ftreng jegens zich zelven. In het eerfte vormde hij, met eenen kleinen aanhang, het ontwerp, om als een Geestelijke Ridder eenen kruistogt naar het heilige land te doen, ter bevordering van de godsdienftige belangen, niet alleen der daar afgefcheiden Christenen, maar ook der Mohammedanen. Dan de daartoe met ernst te werk geftelde pogingen werden, zoo door den oorlog der *Turken* met de *Venetianen*, als door andere omftandigheden, tot geene geringe fmart van de ondernemers, geheel verijdeld. En nu werden de grondflagen van de Geestelijke Ridderorde, welke men ftichten wilde, met goed overleg, gansch anders gewijzigd. Er was trouwens in *Europa*, voor een' man, die het welzijn des Kerkgenootfchaps, waartoe hij behoorde, wenschte te behartigen, ook genoeg te doen. LUTHER, opgeftaan in *Sakfen*, drong van daar, al gaande voort, met zijne nieuwe leer, door geheel *Europa*. Dit bragt vele Roomsch-Katholieken, die aan de oude leer der Vaderen getrouw bleven, in eene rustelooze beweging. Allenthalve werden in *Italië*, *Frankrijk*, *Spanje*, enz. kleine genootfchappen opgerigt, met het heilig oogmerk, om den voortgang der gevoelens van dien afgevallen Monnik in zijnen fnellen loop te ftuiten. Onder deze ge-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

genootfchappen ftak dat van IGNATIUS ook nu het hoofd boven, met zulk eene onderfcheiding, dat hij de overigen ftraks geheel beneden zich liet. Hij zelf had zich, na dat hij den krijgsdienst verlaten had, op de wetenfchappen met ijver toegelegd, en bijkans geene anderen in zijne orde opgenomen, dan die door geleerdheid trachtten uitteblinken. Allen bezaten zij daarenboven met hem eene buitengewone mate van koelbloedig overleg, eene rijpgeworden fchranderheid van geest, menschkunde en wereldkennisfe. Door deze werkzame hoedanigheden werd het dweepachtige, dat in het eerfte plan van eene opterigten Geestelijke Ridderorde allerlevendigst doorftraalde, met den glimp van gezond verftand derwijze gedekt, dat de onderneming van IGNATIUS aan het hoofd eener kompagnie van krijgsknechten, die voor het zedelijk rijk van den Heere JEZUS de wapenen droegen, algemeen gevallen moest. De Paus, wiens eervolle magt het doel dezer orde was, vormde zich dus ook natuurlijk van de kloekheid des onvergelijkelijken helds het gunftigfte denkbeeld. Aldus werd door PAULUS *den derden* deze orde bij eene, in den geestelijken krijgstoon geftelde, Bulle, *Regimini militaris Ecclefiæ cet*, ten jare 1540, den 27ften van Herfstmaand, plegtiglijk gehuldigd, onder den militairen geestelijken naam van de *Kompagnie van* JEZUS, of de *Ridderorde der Jefuiten.*

Inrigting der orde.

In den beginne leefde de aanhang van IGNATIUS, naar zeer ftrenge tuchtregelen. Zij waren verpligt, ver-

verſcheidene dagen in de week te vasten, hun ligchaam door ſnerpende geeſelſlagen te teisteren, weinige uren te ſlapen, en ſterk te ſtuderen. Voorts maakten zij hun werk, om, in de gasthuizen, zieken optepasſen, te vertroosten, enz. Dan na dat hunne orde door Pauſelijk gezag bevestigd was, bekwam hunne levenswijze eene gansch andere, meer zachte en vrije, rigting, welke, als zoodanig, van die der gewone geestelijke orden zeer onderſcheiden was. De orde werd beſtemd tot eene in alle opzigten geheel nieuwe orde, tot eene middenorde tusſchen de Wereldlijke en Kloostergeestelijken, tot eene beweegbare orde, die zich heinde en verre, met verdringing van ſommige Monnikenorden, bijzonderlijk die der *Dominikanen*, uitbreiden wilde, zoo zij voorgaf, met geen ander oogmerk, dan om de Pauſelijke opperheerſchappij op vaster gronden te ſtellen, — tot eene geheime orde, welke niet, gelijk alle de overige geestelijke orden, uitwendig en inwendig bekend, maar in haren inwendigen toeſtand door ondoordringbare verborgenheden voor vreemden ontoegankelijk was. Het hoofd der orde was de Generaal. Op dezen volgde de Generaal-Vicarius. Des Generaals Ministers waren de Adſiſtenten of Bijzitters. Voorts had de Generaal in elk land van zijne uitgeſtrekte heerſchappij eenen bijzonderen Gouverneur, bekend onder den naam van Provintiaal, die zijne bevelen uitvoerde en daartoe vier Bijzitters had. Onder den Provintiaal ſtonden de Superieuren der Profeshuizen van zijne provintie.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

De gewone leden der orde beſtonden uit vier klasſen, namelijk, de leerlingen op de proef, — de bekwaam bevonden Scholieren, — de medearbeiders en de Profesſen. Alzoo kwam er in dit genootſchap eene regeringsvorm tot ſtand, die volkomenlijk de gedaante had van eene allenthalve uitgebreide, maar in diepe geheime verholen, Monarchie, met den Paus, als den ſtedehouder van CHRISTUS, aan het hoofd, van welken zij afhing, en lijdelijk de bevelen van afvaardiging naar Oost en West, of waar het in de wereld wezen mogt, verwachtte.

Ondernemingen der orde buiten Europa.

Gelijk de orde, overeenkomſtig haar voornaam oogmerk, in *Europa*, niet zonder gewenscht gevolg, alle zoo geheime, als openbare middelen te werk ſtelde, om de voortſtroomende gevoelens van LUTHER te ſtremmen, gevoelde zich hare, ſtaêg op eene verbazende wijze aangroeijende, magt ook wel haast in ſtaat, om buiten *Europa* ter uitbreiding der Christelijke Kerk ondernemingen te wagen, die aller verwondering wekten. Naauwelijks was, gelijk wij verhaald hebben, ten jare 1540, de orde door PAULUS *den derden* gevestigd geworden, of in Grasmaand van het eerstgekomen jaar 1541, werd FRANS XAVEER, een *Portugees*, op Pauſelijken last, uit de orde der Jeſuiten, met den hoogwaardigen titel van *Apostoliſchen Legaat*, afgevaardigd naar de Oostindien, om aldaar de Heidenen te bekeeren. Hij landde daar, in gezelſchap van twee Broederen, aan in Bloeimaand van het jaar 1542, en na hier op onderſcheidene plaatſen veel goeds geſticht te hebben,

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ben, vertrok hij van daar ten jare 1549 naar *Japan*, waar hij zich te *Cangoxuma*, in het Koningrijk *Saxuma*, nederzettede. Hier werd hij, met de zijnen, op eene bij uitſtek vriendelijke wijze van de meer beſchaafde inwoners ontvangen, die hem welhaast met zulk eene genegenheid hoorden, dat niet ſlechts vele lieden uit de gemeene volksklasſe, maar ook vele aanzienlijken, zoo Geestelijken, onder den naam van *Bonzen* bekend, als vrij opgeklaard denkende Wijsgeeren, openlijk belijdenis van den Christelijken Godsdienst aflegden. Het geheele Koningrijk, dacht men, zoude eerlang uit geene andere dan christelijke onderdanen beſtaan, die, te dezen aanzien, zich naar het voorbeeld van 's volks voornaamſten ſchikten. Zelfs de Vorst ſcheen bijkans bewogen een Christen te worden. Men vleide zich met de hoop, dat eerlang geheel *Japan*, 't welk als een uitgeſtrekt Keizerrijk in vele Koningrijken verdeeld is, weldra hier in volgen zoude. Doch de Jeſuiten verwekten door hun misſchien te heerschzuchtig gedrag, zoo bij het volk als aan het hof, achterdochtige vermoedens, die hen in den haat der Grooten bragten. Hier kwam bij de geweldige tegenſtand der meeste *Bonzen*, die den vaderlijken godsdienst meenden te moeten beſchermen. Dezen wisten eindelijk den Koning derwijze tegen de Jeſuiten in te nemen, dat hij ten jare 1549 de uitbreiding van het Christendom op levensſtraf verbood. Het gevolg was, dat van nu voortaan der meeste harten van de *Jeſuiten* verwijderd, en de tedere ſpruiten van het geplante Christendom weder geheel ontworteld werden.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

XAVEER zag zich dus genoodzaakt *Saxuma* te verlaten, en begaf zich naar *Amanguchi* in een ander Japansch Koningrijk, en na hier eenigen tijd vertoefd te hebben, naar de Keizerlijke hoofdstad des geheelen rijks *Meaco*. Hier trad hij ten jare 1551 binnen, maar geen' toegang tot het hof van den Keizer vindende, zonder wiens vergunning hij de prediking van het Evangelie niet durfde ondernemen, keerde hij spoedig terugge naar *Amanguchi*, waar hij van den Koning op de plegtigste wijze daartoe alle vrijheid bekwam. Niet onvruchtbaar ook waren hier zijne pogingen. Velen omhelsden den Christelijken Godsdienst, en lieten zich door den doop inlijven in de gemeenschap der Roomsch-Katholieke Kerk. Dan in weerwil van dezen voorspoed was het verblijf van XAVEER hier van geen' langen duur. Hij leed er te grooten last van de Bonzen en Wijsgeeren, die hem allerlei spitsvindige vragen deden, waarop het hem moeijelijk viel gelukkige antwoorden te geven, zoodat hij zich, in het redetwisten met deze geleerden, telkens verbeeldde tegen den duivel te kampen, die hun zoodanige tegenwerpingen hadde ingegeven. Zijn oog intusschen op *China* gevestigd hebbende, reisde hij derwaarts. Ook op een der eilanden van dat rijk, *Sancian* genoemd, landde hij ten jare 1552 aan. Doch hier overleed hij nog in datzelfde jaar den 2den van Wintermaand. Zijn lijk werd naar *Goa* gebragt, en hij naderhand, ten jare 1622, door GREGORIUS *den vijftienden* onder de Heiligen geplaatst. Als de *Apostel der Indianen*, met welken

naam

naam hij, bij de nagedachtenis zijner verdienften, algemeen vereerd wordt, is hij buiten tegenfpraak den lof waardig, dien men hem in de gefchiedenis ziet toegezwaaid. Niet genoeg te bewonderen is, indedaad, 's mans wakkerheid en moed. Door geene gevaren, hoe groot ook, liet hij zich affchrikken, om met den blakendften ijver voor de uitbreiding van 's Heilands rijk te arbeiden, terwijl eene niets ontziende moeite hem overal onledig hield, om daar in met het gelukkigst gevolg te flagen. Andere Jefuiten, die zijne medehelpers daartoe geweest waren, bleven na zijnen dood in *Indië*, *Japan* en *China*, er den Christelijken Godsdienst aan het volk aanprijzende, doch hadden op deze hunne verrigtingen minder voorfpoeds, gelijk in het vervolg nader verhaald moet worden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Gedurende deze gebeurtenisfen in *Azië*, ging het met het genootfchap der Jefuiten in *Europa* zonder wedergaê voor wind en ftroom. Alles in de Kerk begon zich voor de magt te buigen, welke deze orde van lieverlede al meer en meer bekwam; en alle de andere orden wierpen zich aan derzelver voeten. Zelfs het verkiezen van een' Paus was door geheime kuiperijen meestal geheel haar werk. Van daar dan ook, dat elke Paus zich grootelijks aan haar verpligt rekende, en door veelvuldige weldaden nader aan zich verbond. Ten jare 1543 vereerde de Paus de orde met de onbepaaldfte vrijmagt, om allerwege te prediken, de biecht te hooren, van zonden vrij te fpreken, zelfs in gevallen, waarin anders

Voorfpoed in Europa.

na C. G
Jaar 1517
tot 1552.

het gewoon geestelijk gezag van geene kracht was. Hij verleende haar de vrijheid, om, naar vereisch van tijden, verandering te maken in de geloften, in de bedevaarten, enz. Ten jare 1546 veroorloofde haar de Paus, om zich in zekere klasſen te verdeelen, om Geestelijke en Wereldlijke medehelpers aan te ſtellen, om Priesters in te wijden enz. De Generaal der orde, IGNATIUS zelf, die zijnen zetel te *Rome* had, bekwam van den Paus volmagt, om over alle Jeſuiten een, van de hoogſte Prelaten onafhankelijk, bewind te voeren, zonder dat dezen immer zich tegen hem op het Pauſelijk Hof zouden mogen beroepen. Dezen ja werden bedreigd met de hoogſte ongenade, in geval van wederhoorigheid. IGNATIUS deed in gemelde betrekking te dien einde alle leden der orde de plegtige gelofte afleggen tot armoede, tot kuischheid, tot gehoorzaamheid en blinde onderwerping. JULIUS *de derde*, gaf hun daarenboven, in eene Bulle van den 22ſten van Wijnmaand des jaars 1552, de magt, om in zaken, de vastendagen betreffende, vrijheden (of *dispenſatien*) toeteſtaan, en in hunne ſcholen de ſtuderenden tot de gewone trappen van waardigheid te verheffen, met het verleenen van dezelfde regten, die aan de Akademien, in de onderſcheidene fakulteiten, vergund werden. Op niets legden zij zich met zulken ijver toe, dan op het onderwijs der jeugd. Binnen weinige jaren werd het genootſchap derwijze uitgebreid, dat er in hetzelve reeds twaalf Provintialen aangeſteld, en bijkans honderd Scholen ge-

ſticht waren. In alle rijken en ſtaten van *Europa*, ja in alle hoeken der aarde begonnen zich de Jeſuiten te vestigen; wijd en zijd verſpreidden zij zich. Overal hadden zij leden hunner orde aangenomen, overal zich weten intedringen, overal Kloosters geſticht, en gemeenten geplant. In geene orde vond men zoo groote geleerden, als in die der Jeſuiten. Tot dien hoogen trap van eer was reeds het genootſchap geklommen ten jare 1552. IGNATIUS ſtierf te *Rome* den 31ſten van Hooimaand des jaars 1556, en was dus nog ooggetuige van de duizendvuldige vrucht op zijnen in den beginne zoo gering ſchijnenden arbeid. En na 's mans dood hebben de Roomſche Pauſen den Jeſuiten niet minder hunne genegenheid getoond, dan voorheen, gelijk in het vervolg nader verhaald ſtaat te worden. Ook aan geene orde had de Roomsch-Katholieke Kerk zoo groote verpligting, als aan die der Jeſuiten. Immers men mag, gelijk BOWER (*) ſchrijft, met waarheid zeggen, dat deze orde alleen, meer dan alle anderen te zamen, heeft toegebragt, om de weifelende volken in het Roomsch-Katholiek geloof te bevestigen, het gezag des Opperpriesters te ſchragen, het verlies, dat de Pauſen in *Europa* lijden moesten, te vergoeden door de voortplanting hunner leer onder de *Aziatiſche*, *Afrikaanſche* en *Amerikaanſche* ongeloovigen, en in *Europa* den verderen voort-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) In zijne *Historie der Pauſen*; VII *Deel*, *Bl.* 631.

na C. G. Jaar 1517 tot 1552.

voortgang der Hervorming te ſtuiten. Geen doel is dus beter bereikt, dan dat van, voor zijne Kerkgemeenſchap zoo ijverig werkzamen, IGNATIUS van *Loyola* (*).

VIJFDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis van de Kerkvergadering te Trente.

Berigt nopens de aanleidende oorzaken van het houden eener algemeene kerkvergadering.

Bij den opgang, welken de Hervormers der Kerkleer, zoo in *Zwitſerland* als in *Duitschland*, en van daar wijders voort in geheel *Europa*, onder vele Christenen, die reeds lang ſtille klagten over het bederf, dat hunne Katholieke Gemeenſchap had aangetast, geſlaakt hadden, met zulk een' voorſpoed, maakten, moest natuurlijker wijze de geest van anderen, die ſlechts eene allenthalvige zuivering, maar geene geheele omwenteling in de godsdienstzaken begeerden, worden opgewekt ter beraming van de bestgeſchikte middelen, om hier in het wenſchelijkst doel

(*) Zie over de geſchiedenis der *Jeſuiten* HARENBERGS *Pragmatiſche geſchichte der Jeſuiten*; *Histoire des Religieux de la Compagnie de* JESUS; SCHRÖCKHS a. w. III *Deel*, *Bladz.* 514. en volgg. en IJPEIJ'S *Geſchiedenis van de Christelijke Kerk in de achttiende eeuw*; XII *Deel*, *Bladz.* 63, welke wij hier voor een gedeelte gevolgd zijn.

doel te bereiken. In den beginne waren te dezen na C. G.
aanzien de Vorsten van *Europa* het zeer oneens met Jaar 1517.
de meeste Geestelijken, in het bijzonder met de elkanderen opvolgende Pausen, die meerendeels gelijk dachten. De laatstgemelden, brandende van ijver voor de belangen der Kerke, hielden het daar voor, dat eene geheele omkeering in den ſtaat des Christendoms niet zoude kunnen worden voorgekomen, dan door de ſteeds heviger wordende bewegingen des koenen Hervormers met het verſchrikkelijkſte werktuig, het krijgszwaard, te ſtillen, en ſpaarden geene drangredenen, om, ware het mogelijk, de Christen Vorsten daar van met de meeste kracht gebruik te doen maken, ten einde alzoo allen, die na verandering ſtonden, ganſchelijk mogten worden uitgeroeid. Dan deze gewelddrijvende poging der Pauſen geviel aan de Vorsten van *Europa* in geenen deel, als die zich overtuigd hielden, dat de omſtandigheden, waar in de Kerk zich bevond, door dien weg, niet verbeterd maar verſlimmerd zouden worden. Men zag daarvan de doorſlaandſte proeven, ter overtuiging genoegzaam, in *Engeland*, *Schotland*, *Duitschland*, *Frankrijk* en *Nederland*. Niettegenſtaande de vervaarlijkſte vervolgingen aldaar te vuur en zwaard tegen de Proteſtanten ondernomen werden, was het er zoo verre van daan, dat het werk der Hervorming in zijnen voortgang geſtremd werd, dat veeleer hetzelve met te grooter magt werd voortgezet, en meer algemeen doorbrak. KAREL *de vijfde*, die in de *Nederlanden* 's Pauſen raad

tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

raad bleef opvolgen, om met alle kracht te beproeven, hoe verre hij het door de wapenen brengen konde, waartoe hem mede de ſtaatkunde ten ſterkſte aanmoedigde, zag daarentegen in *Duitschland*, dat maatregelen van dezen aard vruchteloos waren, en het gene men beſtrijden wilde, tegen al den wederſtand het hoofd hooger opſtak, en verder veld won. Uit dien hoofde ontzag hij geene moeite, om dit telkens, wanneer hij door de Pauſen ter wapening in dezen werd aangezocht, hun onder het verſtand te brengen, hun het beleggen van eene algemeene Kerkvergadering ten ernſtigſte aanradende, als zijnde dit ten allen tijde het ſtevige plegtanker geweest, waar voor het hobbelend ſchip der kerke, in de vreesſelijkſte onweders, genoegzaam veilig had gelegen. Ook de Proteſtanten in *Duitschland* waren zelven niet afkeerig van zoo eene algemeene Kerkvergadering, waar van zij zich ter bevordering hunner eigen belangen niet weinig goeds ſchenen te beloven. Alleen wilden zij vooraf eenige billijke voorwaarden bedingen, die tegen het plan der Pauſelijke oppervoogdije inliepen. Dit gat nieuwe hinderniſſen. Intusſchen bleven de Roomsch - Katholieke Vorsten aandringen op het houden eener algemeene Kerkvergadering. KLEMENS *de zevende*, hier door bedremmeld, zag geene kans, om den Vorsten het zoo menigwerf met kracht herhaalde verzoek, op eene voegelijke wijze, langer afteſlaan. Hij verklaarde dus ter voldoening aan hetzelve niet ongenegen te zijn; maar kwam met voorſlagen aan den

dag,

dag, welke voor de Proteſtanten zoo min aanneme- lijk waren, als de zijnen voor dezen waren geweest, die er dus ook nu even min in bewilligen konden.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Nopens de beſchrijving der vergadering.

Aldus bleef de zaak hangen tusſchen de verſchillende denkwijzen van de onderhandelende partijen. Na het overlijden van KLEMENS *den zevenden*, gaf het herſtel van den vrede tusſchen den Keizer en den Koning van *Frankrijk*, in het jaar 1544, aan deze beide Vorsten aanleiding, om bij PAULUS *den derden* ten ſterkſte aantedringen, dat, naardien er nu geene oorlogen waren, die de bijeenkomst van eene algemeene Kerkvergadering verhinderden, hij hetzelve met den eerſten wilde beſchrijven, en een begin maken met de hervorming der gebreken, die de oorzaken van zoo vele onlusten waren. Niet aangezien de Keizer op den Rijksdag van *Spiers*, te dien zelfden jare gehouden, de zaak der Protestanten, op geene ondubbelzinnige wijze, had gehandhaafd, waar over hem van den Paus ſcherpe verwijtingen waren gedaan, durfde deze evenwel thans den wil van dien monarch niet langer wederſtreven, beducht zijnde voor eenen algemeenen opſtand onder de Christen Volken van onderſcheidene belijdenisſe. De heilige Vader beriep derhalve, bij eene Bulle van den 19den van Slagtmaand des meergemelden jaars, eene Kerkvergadering, die den 15den van Lentemaand des eerstvolgenden jaars te *Trente*, in het graafſchap *Tyrol*, zoude gehouden worden, doch naderhand werd uitgeſteld tot den 13den van Wintermaand van hetzelfde jaar.

De

na C. G Jaar 1517 tot 1552.

Nopens het houden der vergadering.

De vergadering werd ten bepaalden dage plegtiglijk geopend, met eene treffelijke leerrede, door KORNELIUS MUSSO, Bisschop van *Bitento*, maar bleek al spoedig niet ten voordeele der Protestanten te zullen eindigen. Uit het gansche gedrag van de leden der vergadering zag men, dat geene zaak beslist werd, dan naar 's Pausen willekeur. Wel was hij in dezelve geen Voorzitter, maar door, van *Trente* naar *Rome* gestadiglijk heen en weder reizende, renboden werd hij telkens van alles op de beste wijze verstendigd, en kostte het hem weinig moeite, om, als ware hij er zelf tegenwoordig, alle geschilstukken volkomenlijk naar zijnen zin te doen beslechten, te meer, dewijl hij van eene hem bijvallende meerderheid van stemmen, in welker geval het ook zijn mogt, volkomenlijk verzekerd was.

In het geheel bestond deze Kerkvergadering uit vijfentwintig zittingen. De acht eersten werden, onder het Pauselijk bewind van PAULUS *den derden*, gehouden in de jaren 1545, 1546 en 1547. Onder den schijn van wettige redenen werd de vergadering in de lente van het laatstgemelde jaar verlegd naar *Bologne*, in het Pauselijk gebied, alwaar toen twee zittingen plaats hadden, wordende dezelve, na den dood van PAULUS *den derden*, onder JULIUS *den derden*, in het jaar 1551, weder overgebragt naar *Trente*, waar toen zes zittingen volgden. Door den Pauselijken invloed werd hier bij voortduur het oude leerstelsel der Kerke bevestigd, en leed dat der Protestanten meer en meer afbreuk.

De-

Dezen werden, naar hunne gedachte, er hoe langer zoo meer van overtuigd, dat men met hen over de godsdienstverschillen geene zachte redewisselingen houden, maar hen als aangeklaagde afvalligen behandelen wilde, die zich aan de besluiten der vergadering zouden moeten onderwerpen. Hier door zich ten hoogste verongelijkt achtende, verschenen, in de veertiende zitting, ten jare 1551, de Protestantsche afgezanten, vergezelschapt van eenige Theologanten hunner belijdenis, begeerende, dat hun met den Roomsch-Katholieken hetzelfde regt mogt worden toegestaan, om namelijk hunne godsdienstbegrippen voortedragen, en zelfs die der Roomschgezinden te bestrijden. Niet gering was de verwondering der vergaderde Vaders over dezen eisch, die, wanneer zij ingewilligd wierd, alles van gedaante zoude doen veranderen. Dan eene onverwachte gebeurtenis stak wel ras eene spaak in het wiel. Het vuur van den oorlog des Keurvorsten van *Saksen* MAURITS, met den Keizer, verspreidde in den aanvang des jaars 1552 zich in den omtrek van *Trente*, 't geen den Vaderen een' genoegzamen wenk gaf, om hunne bijeenkomsten opteschorten.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Tien jaren lang bleef de vergadering werkeloos. Uit kracht van den *Augsburgschen* godsdienstvrede van het jaar 1555, waarbij den Protestanten, in volle ruimte, alles werd toegestaan, waar naar zij meer dan dertig jaren gestreefd hadden, was ten hunnen behoeve het voortzetten der Kerkvergadering

 nu

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

nu wel overbodig, doch 's Paufen waardigheid vorderde dezelve te voleinden, als welke reeds met zulk een goed gevolg gewerkt hadde ter bevestiging van het leerſtelſel der Katholieke Kerk, en derzelve geheele inrigting. Alzoo werden na herhaalde vertragingen, onder PIUS *den vierden*, ten jare 1562, den 18den van Louwmaand, de zittingen der vergadering te *Trente* hervat, die met de vijfentwintigſte, den 4den van Wintermaand des jaars 1563, een einde namen. De Paus werd verzocht alle de beſluiten der vergadering plegtiglijk te bevestigen; 't gene door hem, in Louwmaand des jaars 1564, bij eene openbare Bulle geſchiedde, waarin tevens de op nieuw beoordeelde geloofsleer der Roomsch - Katholieke Kerk, tegen alle bedenkingen, werd vastgeſteld, en daardoor eene onwrikbare ſterkte bekwam, welke zij tot heden toe behouden heeft.

Gevolgen der Kerkvergadering.

Het ware doel, ter bevordering van het welke, zoo door de verſtandigen in de Roomſche gemeenſchap, als door de Vorsten van *Europa*, er, met zulke hartelijke wenſchen, op aangedrongen was, dat eene algemeene Kerkvergadering mogt worden zamengeroepen, bleek dan nu in geenen deele bereikt te zijn. Dit doel was geen ander, dan eene verlangde Hervorming der Kerke, ten aanzien van geloof en zedelijkheid, in het hoofd en de leden, en eene eindelijke volkomene beſlisſing van alle de verdeeldheden, welke er in de Kerken van geheel *Europa* gerezen waren, naar genoegen van beide par-

partijen. Vredelievende mannen, zoo van de Onroomſche, als Roomſche zijde, welke het niet aan helder doorzigt in zaken ontbrak, zelfs aanzienlijke leden der *Trentſche* Kerkvergadering, waren van begrip, dat men door wederzijdſche toegevendheid elkanderen wel zoude kunnen verſtaan, en zeer wel naderen. Maar deze aangename uitzigten werden, aan beide kanten, door het ſtijfhoofdig vooroordeel van zoo vele anderen, al ſpoedig geheel geſloten, als die zich verbeeldden, dat 't gene zij voor waarheid hielden, daar door eene onherſtelbare afbreuk zoude lijden. De Roomsch-katholieken, onder dezelven, waanden, dat de Kerk, zoo als die in de leer der Vaderen gevestigd was, door verſchikking van dezen grondſlag, aan het wankelen geraken en ligtelijk geheel zoude kunnen inſtorten. En de Proteſtanten hielden er zich van overtuigd, dat, door den alles bewerkenden invloed der Roomſche Pauſen, de godsdienstleer, die zij voordroegen, bij het ſlot van alles, geheel afgekeurd, en, ten einde aan dezelve voor altijd eenen herhaalden indrang te betwisten, er de onverwinbaarſte verſterkingen tegen opgeworpen zouden worden. Maar ook uit dien hoofde bekommerden zij zich na den *Pasſauſchen* vrede weinig meer over de raadſlagen der Kerkvergadering, als tegen derzelver te nemen maatregelen in dezen nu genoeg geborgen. En hunne vrees werd niet ongegrond bevonden. Door de banvloeken, welke de Kerkvergadering tegen hunne leerbegrippen ten laatſte uitſprak, werden zij zelfs voor altijd van

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

de Roomſche Kerk geſcheiden, en alle middelen ter bewerking van eene verzoening met dezelve onuitvoerbaar verklaard. 't Gene de vergadering dit met zulk eene kracht had doen aanſchroeven, was ongetwijfeld het ten jare 1555 in *Augsburg* den Proteſtanten vergunde regt eener volkomene godsdienſtvrijheid, waarvan dezen het volſte gebruik makende, nu zich van de Roomsch-Katholieken als van zelven geſcheiden achtten. Dit evenwel was niet naar het genoegen van vele verſtandige Theologanten in de Roomsch-katholieke Kerk, als welken door dien weg nu ook alle vrijheid in de leerwijze benomen was. Bij alle de veronderſtelde onfeilbaarheid van de leer hunner Kerk was het hun toch nog altijd vergund geweest, nu en dan in het verklaren van dezelve hunnen eigen weg te volgen, ſcherpzinnige bepalingen te maken, en problematiſche vragen te opperen. Alleen hadden zij het kerkelijk regtzinnige der leer in het oog te houden, ten einde hetzelve door hunne Theologiſche beſpiegelingen niet leed. Maar die vrijheid viel nu gansch en al weg. De leer des geloofs, zoo als die van tijd tot tijd door de Kerkvaders, door de Pauſen, door de Kerkvergaderingen en Scholastieken tot een zeker ſtelſel was gebragt, moest nu door elk zoo en niet anders begrepen worden; niemand ſtond het meer vrij, dezelve uit bijzondere oogpunten te beſchouwen. Ook waren er verſcheidene Katholieke Vorsten, die de beſluiten der Trentſche Kerkvergadering met hunne goedkeuring niet dadelijk bekrachtigden. Keizer

zer FERDINAND, onder anderen, was met dezelven geheel niet te vrede. Hij bragt er meer dan eene zwarigheid tegen in. Doch de Keizer ſtierf reeds in het jaar 1564; en na zijnen dood werden de *Trentſche* Kerkbeſluiten, ſtilzwijgender wijze, aangenomen. Den meesten tegenſtand leden zij in *Frankrijk*, niet alleen aan het hof bij den jeugdigen KAREL *den negenden*, en deszelfs moeder KATHARINA DE MEDICIS, maar ook bij het Parlement, als hetwelk van oordeel was, dat er de vrijheden der Franſche Kerk, en de Koninklijke regten te zeer door benadeeld zouden worden. Ten tijde van HENDRIK *den derden*, werd de voorſlag op nieuw met kracht gedaan, maar met geene minder kracht geweigerd. Eindelijk eerst in het begin der zeventiende eeuw is het zoo verre gekomen, dat men in *Frankrijk* wel de beſluiten van de Kerkvergadering te *Trente*, welke de leer des geloofs betroffen, als in ſtilte aangenomen heeft, maar al het overige geene plegtige bekrachtiging heeft kunnen verkrijgen. Overal intusſchen werden de *Trentſche* beſluiten, de leer belangende, bij eene bijzondere verordening van PIUS *den vierden*, in het jaar 1564, aan de openbare Leeraaren der Kerke ter onderteekening voorgelegd, bij wege van een Geloofsformulier, dat onder den naam van *Profesſio fidei Tridentina* bekend is (*). Bij deze onderteekening moest zich elk Leer-

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

(*) De titel anders is *Forma profesſionis fidei catholi-*

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Leeraar der Roomsch-katholieke Kerk nog in het bijzonder tot het volgende bij eede verbinden. Te weten hij moest betuigen, dat hij aannam alle Apostolische en Kerkelijke overleveringen en gebruiken, ook de Heilige Schrift, overeenkomstig den zin, dien de Kerke er aan hechtte, als welke alleen over de verklaring derzelve konde oordeelen, en haar nooit anders uitleggen wilde, dan naar de eenstemmige uitspraken der Kerkvaderen. Voor het overige moest hij betuigen te gelooven, dat CHRISTUS zeven Sakramenten hadde ingesteld; wijders gelooven aan het gene de Synode van de erfzonde en de regtvaardiging had vastgesteld; ook gelooven, dat in de Misse Gode een waar zoenoffer voor levenden en dooden daargesteld werd, insgelijks dat, in het Heilig Avondmaal, het ligchaam en bloed, de ziel en de Godheid van CHRISTUS werkelijk en zelfstandiglijk voorhanden zijn, en zelfs eene zoodanige verandering plaats heeft, welke de Kerk Transsubstantiatie noemt; dat onder de eene gestalte de gansche CHRISTUS worde toegereikt; dat er een Vagevuur is, en de daarin zich bevindende zielen, door de voorbede der geloovigen, hulp erlangen; dat de met CHRISTUS regerende Heiligen moeten wor-

licæ, obfervanda a quibuscumque promotis & promovendis ad aliquam liberalium artium facultatem, electisque et eligendis ad cathedras, lecturas et regimen publicorum gymnasiorum.

worden aangeroepen; dat dezen voor ons tot God bidden, en wij hunne reliquien vereeren moeten; dat den Beelden van CHRISTUS, van de Maagd MARIA, en van andere Heiligen betamelijke eerbied moet bewezen worden; dat CHRISTUS aan de Kerke de magt heeft verleend om aflaat te geven, en dezelve den Christenen zeer heilzaam is; dat men den Paus, als opvolger van PETRUS, en stedehouder van CHRISTUS, gehoorzaam moet zijn. In het algemeen eindelijk moest men betuigen, dat men aannam alle de wetten en instellingen der Oekumenische Kerkvergaderingen, dat men veroordeelde en vervloekte alle daartegen inloopende leeringen, en beloofde tot aan zijnen dood toe niet anders te zullen gelooven en leeren.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Onder het gene inzonderheid hervorming noodig had, was ook het onderwijs des volks in de Christelijke Geloofsleer. Aan de Duitsche en Fransche Hoven werd dit zoo duidelijk ingezien, dat beide de Keizer en Koning bij de Kerkvergadering ten sterkste aandrongen op het vervaardigen van een Katechetisch Leerboek, waaruit het volk onderwezen konde worden. Ook hier aan had de Kerkvergadering zoeken te voldoen; maar het door haar in gereedheid gebragte ontwerp werd als niet genoegzaam aan het oogmerk voldoende bevonden, en de zorg hier voor aan den Paus overgelaten. Deze droeg dien arbeid op aan drie voortreffelijke Theologanten, met name LEONARDUS MARINUS, Aartsbisschop van *Lanciano*, EGIDIUS FOSCARARI, Bisschop

Berigt van den Trentschen Katechismus.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552

ſchop van *Modena*, en FRANCISKUS FUREIRUS, eenen Portugeeſchen Geleerden te *Trente.* Hun opſtel, in het Italiaansch vervaardigd, werd aan PAULUS MANUTIUS en twee andere geleerden in het Latijn overgezet, en als zoodanig door drie Kardinalen beoordeeld en goedgekeurd. Diervoege verſcheen in het jaar 1566, onder PIUS *den vijfden*, de Roomsch-katholieke of Trentſche Katechismus, zijnde vooraf niet alleen door s' Pauſen goedkeurend gezag gewettigd, maar wordende van toen aan ook allengs op verſcheidene Synoden in *Italië*, *Frankrijk*, *Duitschland* en *Polen* plegtiglijk aangenomen (*).

Van de Trentſche liturgie.

Behalve dezen Katechismus hadden de drie ſtraks gemelde Theologanten een nieuw en beter Breviarium of Gebedeboek, dan er tot nog toe geweest was, opgeſteld, hetwelk in het jaar 1568 te *Rome* het licht zag. En de Paus gelastte, dat de Geestelijkheid voortaan alle gebedeboeken, welke zij, naar eigen willekeur gewoon, was te gebruiken, waar

(*) Vergelijk JABLONSKI *Institut. Hiſt. Eccl.* II. *pag.* 106-112. en SCHRÖCKHS m. a. w. IV *Deel*, *Bladz.* 28-218. Breedvoeriger verſlag van deze geſchiedenis vindt men in de *Hiſtorie du Concile de Trente de* FRA PAOLO SARPI, *traduite par Mr.* AMELOT DE LA HOUSSAIE, en naderhand verarbeid door COURAIJER, en ook in PELLAVICINI *vera oecumenici concilii Tridentini Historia*, als mede SALIGS *Volſtändige Historie des Tridentiniſchen conciliums.*

waar door groote verſchillendheden in den openbaren eerdienst waren veroorzaakt geworden, zoude ter zijde leggen, en algemeen deze nieuwe liturgie gebruiken. Naderhand hebben KLEMENS *de achtſte*, in het jaar 1602, en URBANUS *de achtſte*, in het jaar 1631, zich verpligt gevonden, eenige gebreken, die van tijd tot tijd in dit Kerkboek waren ingeſlopen, te verbeteren.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

ZESDE HOOFDSTUK.

Geſchiedenis der Griekſche Kerk, in het begin der zestiende eeuw, tot aan den vrede van Passau, of van het jaar 1517 *tot aan het jaar* 1552.

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

Inleiding.

Kort kan ons historisch verſlag van de Griekſche Kerk, gedurende dit Tijdvak zijn. Reeds ſedert de zevende eeuw verbleekte de heldere glans, waarmede de Oosterſche Kerkgemeenſchap der Christenen van ouds her gepraald had. Door de veroveringen, welke de Arabieren op haar maakten, leed zij zware verliezen. In de vijftiende eeuw eindelijk viel *Konſtantinopel*, en met deze beroemde ſtad, al het overſchot van het Griekſche Keizerrijk in der Turken geweld. En van dien tijd af zijn deze Griekſche Christenen, voor het grootſte gedeelte, afhankelijk geweest van Mohammedaanſche Vorsten en Bevelhebberen, waar door zich over hen een nevel verſpreid heeft, die hun ſchier voor hare broederen in *Europa* onzigtbaar heeft doen worden. Evenwel vinden wij in hare geſchiedenis het eene en andere, dat genoeg merkwaardig is, om hetzelve hier beknoptelijk te boek te ſlaan.

Staat der Griekſche kerk.

Hoe drukkend ook het juk ware, dat op den hals van deze Oosterſche Christenen gelegd werd, behielden zij nogtans hunne vrije godsdienstoefening.

Wel

Wel hadden zij hunne prachtige Kerkgebouwen te *Konſtantinopel* en elders aan de Turken moeten afſtaan, doch in derzelver plaatſe had men hun vergund houten Kerken te timmeren, waarin zij godsdienſtiglijk bijeenkwamen, mids zij daar voor aanzienlijke ſchattingen in geld opbragten, die ook bij het aanvaarden van de voornaamſte geestelijke waardigheden gevorderd werden. De Patriarch van *Konſtantinopel*, bij voorbeeld, die het hoofd was van de ganſche Oosterſche Kerk, moest deze waardigheid voor een' hoogen prijs koopen, en, wilde hij dezelve behouden, jaarlijks eene niet middenmatige ſom gelds daar voor aan den lande betalen. Deze inhaligheid van het Turkſche bewind bragt mede, dat eerzuchtige Kerkprelaten, eenen grooter ſchat biedende, dikwerf de nog levende Patriarchen, die in rijkdom voor hen moesten onderdoen, van hunnen Stoel wierpen, en zich niet ſchaamden er zelven op te gaan zitten. De Oosterſche Kerk had vier Patriarchen, één' te *Konſtantinopel*, één' te *Alexandrië*, één' te *Antiöchië*, één' te *Jeruzalem*. Maar de eerſte was de voornaamſte; de drie overigen waren afhankelijk van hem, en hadden uit dien hoofde weinig gezags. Het uitgebreidſte was derhalve ook het Kerkſticht van den Patriarch te *Konſtantinopel*. De beroemdſte Patriarch in dit Tijdperk was CYRILLUS LUCARIS. Behalve de *Europeſche* landen en de eilanden van den *Archipel* ſtrekte hetzelve zich ook uit over een gedeelte van *Klein-Azië*; en tot het jaar 1581, behoorden er mede toe

na C. G. Jaar 1517. tot 1552.

de Grieken in het Grootvorſtendom van *Rusland.*

Verdeeling der Griekſche Kerk.

De Kerkgemeenſchap der Griekſche Christenen was verdeeld in twee onderſcheidene klasſen, waarvan de eene den naam van de regtzinnige Kerk droeg, en de andere de onregtzinnige geheeten werd. De eerſte klasſe of gezindte, verſpreid door geheel *Griekenland*, beroemde er zich ſteeds op, de Godsdienstbelijdenis der Griekſche Vaderen rein gehouden te hebben. En hare regtzinnigheid beſtaat voornamelijk daarin, dat zij de beſluiten der zeven eerſte zoogenoemde algemeene Kerkvergaderingen gaaf omhelsden. De Roomſche Christenen hadden, naar het voorgeven van de Griekſchen, die beſluiten vervalscht, voornamelijk door bij het artikel *van den uitgang des Heiligen Geestes van den Vader* in te voegen en *van den Zoon.* Ook wilden zij vooral regtzinnig heeten in tegenſtelling van het overige gedeelte der Oosterſche Kerk, hetwelk geene andere voorvaderlijke beſluiten erkende, dan die der drie eerſte algemeene Kerkvergaderingen. Dit overige deel der Oosterſche Kerk maken dus de onregtzinnigen uit, als die in gevoelens niet alleen van de anderen, maar ook van elkanderen verſchillen. Dezelven zijn verſpreid in de Oosterſche gewesten, en worden ter onderſcheiding van de anderen ſlechts genoemd Oosterſche Christenen. Tot hen behooren, bij voorbeeld, de *Neſtorianen*, de *Monofyſiten*, enz.

Hare geloofsbelijdenis.

De zoogenoemde regtzinnige Griekſche Kerk ſcheen wel zich met de Roomſche Kerk te willen vereeni-

gen,

gen. Vele Leeraars derzelve gaven hunne toeſtemming aan eenige punten, door de Roomſchen vastgehouden. Maar welke moeite de, hier uit alle hoop op verbroedering ſcheppende, Pauſen van *Rome* hebben aangewend, om te dezen aanzien den algemeenen wensch hunner Kerke vervuld te zien, alle hunne pogingen waren vruchteloos. Reeds ten jare 1559 had MELANCHTHON zijn best gedaan, om de Griekſche Christenen tot de gemeenſchap van de Lutherſchen over te halen; maar dit is zonder eenig gevolg geweest. Eene diergelijke onderneming geſchiedde van de *Tubingſche* Godgeleerden, van het jaar 1570 tot 1581, maar ook dezen zagen er geene vrucht van. De Patriarchen in het gemeen verklaarden wel, dat zij in vele opzigten het met de Proteſtanten ééns waren, doch betuigden weder aan den anderen kant, dat zij voor het overige van hen zeer onderſcheiden dachten. De Patriarch CYRILLUS LUCARIS was in later tijden den Proteſtanten meer toegedaan, blijkens zijne *Christelijke Geloofsbelijdenis*, welke hij ten jare 1629 in het Latijn opſtelde, naar *Geneve* zond, en daar in het licht deed komen. Kort daarop werd zij ook ter zelfde ſtede uitgegeven in het Grieksch, waarin hij zelf haar vertaald had (*). De Proteſtanten, inzonderheid de hervormden, waren met deze geloofsbelijdenis van den Patriarch CYRILLUS zeer ingenomen. On-

na C. G.
Jaar 1517.
tot 1552.

(*) De titel was Ανατολικη ομολογια της χριστιανικης πιστεως.

na C G. Jaar 1517. tot 1552

Onze Nederlandſche Hervormden, onder anderen, beloofden er zich de gunſtigſte gevolgen van. Maar deze uitzigten werden welhaast op eene treurige wijze verdonkerd. De Patriarch werd ten jare 1638 verradelijk om het leven gebragt, en al de magt daar door verzwakt van 's mans geloofsvrienden, die zoo aanzienlijk in gezag als getal waren, en het plan eener Godsdiensthervorming ſchijnen beraamd te hebben. Merkwaardig zijn uit de gemelde geloofsbelijdenis van CYRILLUS de volgende hoofdpunten. „ God heeft, voor het begin der wereld, ſommigen uitverkoren ter zaligheid, zonder hunne werken in aanmerking te nemen, door niets anders bewogen, dan door zijne goddelijke barmhartigheid. Even zoo heeft hij, voor de grondlegging der wereld, de overigen verworpen, alleen, om dat zijn vrij welbehagen, naar zijne onbeperkte regtvaardigheid, zulks vorderde, wijl hij zoo regtvaardig als barmhartig is. — De regtvaardiging eens zondaars voor God wordt alleen aan het geloof, niet aan de goede werken toegeſchreven. De goede werken zijn een noodzakelijk gevolg van ons geloof, dat zich de gerechtigheid van CHRISTUS toeëigent, en bevestigen onze roeping. In den onwedergeborenen is de vrije wil dood, om dat alles zonde is, wat zij doen. Maar in den wedergeborenen wordt de vrije wil, door de genade des Heiligen Geestes levend en werkzaam gemaakt. Er zijn maar twee Sakramenten, door CHRISTUS ingeſteld. Door den doop wordt zoo wel de erfzonde, als de dadelijke zon-

zonde vergeven. In het Avondmaal is eene waarachtige tegenwoordigheid van CHRISTUS, zulk eene namelijk, zoo als het geloof die aanbiedt, dat het ligchaam van CHRISTUS geestelijk ontvangt en zich toeëigent. Alle Christenen zijn verpligt de Heilige Schrift te lezen, waar in de geloofswaarheden duidelijk worden voorgedragen. De vereering der beelden van CHRISTUS en van de heiligen is ongeoorloofd (*).

Wat eindelijk de Oosterſche of zoogenoemde onregtzinnige Christenen aangaat, die verkeerden, gedurende dit Tijdperk, ſteeds in denzelfden ſtaat, waar in zij voorheen zich bevonden. En hunne bijzondere geſchiedenis van dien tijd ligt te zeer in het donkere, om er hier een behoorlijk berigt van te geven.

(*) Vergelijk SCHRÖCKHS a. w. V *Deel*, *Bladz.* 401-402.

